

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

М.М. СТРИШЕНЕЦЬ
О.М. ПАВЛОВА
К.В. ПАВЛОВ

**ПРОСТЕ ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО
І ЗАРОДЖЕННЯ МАНУФАКТУР В УКРАЇНІ**

МОНОГРАФІЯ

ЛУЦЬК
2019

Рекомендовано вченою радою Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки (протокол №3 від 28 лютого 2019 р.)

Рецензенти:

Длугопольський О.В. – доктор економічних наук, професор кафедри економічної теорії Тернопільського національного економічного університету (м. Тернопіль);

Одрехівський М.В. – доктор економічних наук, професор кафедри менеджменту та міжнародного підприємництва Національного університету «Львівська політехніка» (м. Львів);

Ляшенко О.М. – доктор економічних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин Луцького національного технічного університету (м. Луцьк);

Стрішенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В.

Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні : монографія / М. М. Стрішенець, О. М. Павлова, К. В. Павлов. – Луцьк : видавництво "Терен", 2019. – 292 с.

ISBN 978-617-7680-41-2

В монографії досліджено процес переростання простого товарного виробництва у розвинене, зародження кооперації праці та початкових, зародкових форм мануфактури, ранніх ринкових виробничих відносин на основі сільських промислів України другої половини XVI – XVII ст. Окреслено технічне обладнання промислів, їх організація виробництва, розглянуто ринки збуту продукції, соціальне становище власників і орендарів, показано робочу силу та її джерела.

Видання рекомендоване науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, авспірантам, здобувачам, студентам, всім тим, хто цікавиться економічною історією України.

ISBN 978-617-7680-41-2

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПРОМИСЛІВ ..	24
1.1. Політичні та соціально-економічні умови розвитку промислів.....	24
1.2. Борошномельні водяні млини.....	48
1.3. Залізоплавильні промисли (рудні)	57
1.4. Поташні (буди)	71
1.5. Солеварні.....	77
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА	83
2.1. Технічне обладнання.....	83
2.2. Виникнення поділу праці в процесі виробництва.....	96
2.3. Оренда.....	107
2.4. Орендарі.....	126
2.5. Обсяги випуску продукції, її асортимент.....	139
2.6. Сировина та її джерела.....	146
РОЗДІЛ 3. ПРОДУКЦІЯ	165
3.1. Реалізація на внутрішньому ринку.....	165
3.2. Збут продукції за кордоном.....	190
РОЗДІЛ 4. РОБОЧА СИЛА	213
4.1. Кріпосна примусова праця та її джерела, або початок формування ринку робочої сили.....	213
4.2. Становище робітних людей і приписних селян...	225
ЗАКЛЮЧЕННЯ	250
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	260
ДОДАТКИ	281
Додаток А. Пояснення мір довжини, маси, об'єму і грошово-рахункових одиниць.....	282
Додаток Б. Тлумачний словник.....	285

ВСТУП

Вивчення простого товарного виробництва і початкового періоду становлення мануфактур в Україні являється складовою і невід'ємною частиною загальної проблеми генезису індустріального суспільства, яка до останнього часу ще недостатньо розроблена і дискутується в економічній та історичній науках. Існують суттєві відмінності про час виникнення елементів і подальшого розвитку мануфактурного виробництва. Хронологічне датування його появи відноситься до XVI, XVII і першої половини XVIII ст. Такий стан розробки проблеми зумовлений перш за все тим, що багато питань простого товарного виробництва і процеси, які відбувалися в ньому у напрямі переростання у всезагальне або розширене залишалися поза полем дослідження вчених. Серед істориків та економістів існують відмінні точки зору і продовжується науковий обмін з ряду важливих і складних питань ринкової економіки, стимулюючи вивчення її ранніх періодів. Затяжний характер вирішення проблеми свідчить про її складність, про різні методологічні підходи до інтерпретації відомих фактів, вимагає залучення нових джерел, нового фактологічного матеріалу, в тому числі й з історії сільських промислів, необхідних для глибоких теоретичних розробок із спірних питань зародження мануфактурної форми організації виробництва та економіки ринкового типу.

Багато невідомого містить в собі історія мануфактурної промисловості України. Процес її розвитку вивчається, як правило, переважно на прикладах великих підприємств. При цьому значна частина дрібних закладів виключається із загального русла розвитку мануфактурного виробництва. Ігнорування цього призвело до того, що із поля зору вчених випала зв'язуюча ланка між дрібнотоварним виробництвом і розвинутими мануфактурами. Без вивчення перехідних форм від дрібного виробництва до розвинених мануфактур не

можливо встановити ступінь розвитку мануфактурного виробництва, а також виявити час зародження елементів ринкових виробничих відносин.

Сільські промисли України періоду середньовіччя – важлива сторінка економічного розвитку країни. Вони становили частину економіки і тісно були пов'язані з тими процесами, які відбувалися в сільськогосподарському і промисловому секторах господарства, підготовлюючи передумови для зародження індустріального суспільства в країні з усіма впливаючими звідси соціально-економічними і політичними наслідками. Роль промислів в цьому процесові була настільки велика, що навіть велике виробництво типу мануфактури являлося лише, за словами К.Маркса, «архітектурною окрасою», основою якої служили сільські побічні промисли. Під цим кутом зору вони майже зовсім не розглядалися.

Об'єктом дослідження взято борошномельні, залізоплавильні, поташні та соляні промисли, найбільш поширені і розвинені в технічному, технологічному та організаційному відношеннях у сільській місцевості України вивчаемого періоду. У них порівняно рано виникає мануфактурний поділ праці. Вони відігравали важливу роль в економічному житті України і її зв'язках з країнами Західної Європи. Доцільність використання даних галузей промислів в якості моделі для вивчення розвитку простого товарного виробництва і становлення мануфактурної організації праці пояснюється наявністю матеріалів про них, головним чином в архівосховищах країни та за рубежем. Розгляд вищеназваних виробництв заповнить існуючу прогалину наших знань з соціально-економічної історії України і дозволить на конкретно-історичному матеріалі вивчити питання про ступінь розвитку дрібнотоварного виробництва на селі, а також про створення передумов для зародження і розвитку мануфактурного виробництва, господарства ринкового спрямування.

В науковій літературі до ХХ ст. сільські промисли і проблема мануфактурного виробництва в Україні у XVI-

XVII ст. не були предметом спеціального вивчення. В працях вчених з названої теми наводяться лише окремі повідомлення. У статті Ф.І. Леонтовича «Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве» поміщаються деякі факти з історії залізоплавильного виробництва Волині XVI століття, показуються райони покладів болотних залізних руд [117]. В статті П.П. Ефіменка «Рудни в Северщине» розглянуті залізоробні промисли Чернігівщини, переважно за XVIII ст. [64, с. 52-63]. За XVII ст. наводяться лише фрагментарні дані. Окремі відомості про названу галузь промислів можна віднайти в узагальненій праці В.І. Січинського «Нариси з історії української промисловості» [178].

Деякі цікаві дані про будівництво борошномельних водяних млинів в Україні, головним чином за другу половину XVII ст., наводить В.О. М'якотін у роботі «Очерки социальной истории Малороссии» [136, с.198-200]. Розпорошені друковані повідомлення про поширення борошномельного промисла у сільській місцевості Чернігівщині (XVII ст.) поміщає О.М. Лазаревський у статті «Малороссийские посполитые крестьяне» [115, с.26].

Інтерес представляє фактичний матеріал про солеварне виробництво Прикарпаття в багатотомній «Історії України-Руси» українського історика та політичного діяча акад. М.С. Грушевського [47]. Не втратили значення окремі положення про процес виварення солі, обсяги випуску продукції солеварнями, ринки її реалізації. Але, разом з тим слід відмітити, що організація виробництва солі випала із поля зору дослідження.

Стан вивчення соціально-економічного розвитку України періоду феодалізму дозволив С.А. Подолинському зробити першу спробу розглянути зародження мануфактурних форм виробництва у праці «Ремесла і фабрики на Україні» [157]. Автор розглядає такі типи мануфактур як кріпосні, посесійні, купецькі головним чином за XIX ст. [157, с.91-92]. Більш ранні, початкові стадії мануфактурного виробництва залишилися не вивченими.

Вперше просте товарне виробництво і проблема мануфактури в Україні у XVI-XVII ст. стали предметом розгляду в історичній та економічній науках у XX і на початку XXI ст. Серед перших робіт із розглядуваної теми можна відзначити працю М.Є. Слабченка, присвячену господарству Лівобережної України XVII-XVIII ст., але вона не дає дійсно правдивої уяви про розвиток промислів, зокрема залізоплавильної галузі. Торкаючись її, Михайло Елисейович стверджує, що рудні /металургійні млини/ на українських землях були рідким явищем і не забезпечували своєю продукцією навіть місцевих потреб [181, с.145]. В XVI-XVII ст. тут не було передумов для зародження мануфактурного виробництва.

Заслуговує на увагу книга А.І. Ярошевича «Нариси економічного життя України», де висвітлюється історія розвитку орендних відносин в Україні у XVI-XVIII ст. [222, с.33, 69, 101]. В роботі зазначається, що орендна плата виступала у двох формах: грошовій і натуральній /готовими виробами/, розмір якої залежав від прибутковості підприємства. Терміни оренди були різними, але найбільш поширені – на один, три, п'ять років. На думку дослідника, оренда сприяла розвитку феодального підприємництва, торгівлі, вкладенню у виробництво капіталів купців. Орендні відносини на українських землях отримали більший розвиток, ніж в країнах Західної Європи. Така постановка питання дає можливість по-новому підійти до висвітлення немало важливих питань розвитку товарного виробництва в Україні у XVI-XVII ст.

В роботі О.О. Нестеренка «Розвиток промисловості на Україні» зроблена спроба прослідкувати еволюцію розвитку різних форм і стадій виробництва у промисловості України. Але торкаючись розглядуваного нами періоду, автор лише згадує про борошномельні водяні млини, рудні та інші підприємства [141, с.140-145]. Як видно, фактично промисли України XVI-XVII ст. залишилися не розглянутими.

Першою, найбільш повною монографічною працею, в якій висвітлюється соціально-економічна природа однієї, окремо взятої галузі промислів є книга П.К. Федоренка [208]. Досліджуючи металургійні млини Лівобережної України XVIII ст., він наводить окремі дані про підприємства XVII ст. Встановлено, що на одному закладі працювало в середньому 12-13 чол. [208, с.54]. Серед них існувало не менше п'яти самостійних робітничих професій. Рудні XVII, як і XVIII ст. віднесені П.К. Федоренком до початкових форм великої капіталістичної мануфактури.

Ряд статей солеварному виробництву Прикарпаття присвятили Б.В. Грабовецький [39, с.116-121; 40, с.44-47] і Я.Д. Ісаєвич [81, с.99-112]. В них наведені деякі повідомлення про місце знаходження соледобування, технічне устаткування варниць і технологічний процес виробництва, ринки збуту продукції /солі/, організацію торгівлі.

Помітний крок у вивченні промислів зроблено в останній час. Характерна особливість його полягає в тому, що дослідники стали на шлях комплексного охоплення теми, вияснення сутності процесу в цілому. Важливе значення має стаття І.Д. Бойка про українські промисли XVI – першої половини XVII століття, що розповідає про кількість підприємств різних галузей, їх технічне обладнання, обсяги випуску продукції, характер її реалізації, робочу силу [22, с. 57]. На думку автора, виникнення і розвиток промислів обумовлювався такими факторами: природними умовами окремих районів країни, густотою населення і його соціально-економічною структурою, економічним становищем міст і селищ, рівнем розвитку товарно-грошових відносин, наявністю сприятливих торговельних шляхів і т.д. Всі промисли автор поділяє на дві великі групи. До першої віднесено заклади, пов'язані із переробкою продукції сільського господарства і добуванням природних покладів /винокурні, лісопильні, борошномельні водяні млини, поташні буди, солеварні, селітряні варниці, сукновальні та ін./, до другої – папероробні млини /папірні/, цегельні підприємства і т.д.,

розміщені переважно в містах і містечках. На основі аналізу зібраних матеріалів зроблено важливий висновок: на борошномельних водяних млинах з одним-двома жорнами працювало в середньому від 3 до 6 робітників [22, с.63], що дає можливість дослідникам встановлювати чисельність працюючих на заводах, коли відомо на них кількість жорен. І.Д. Бойко вважає, що державні млини, як правило, здавалися в оренду купцям, міщанам та іншим особам, які використовували на них працю наймитів і поденщиків. На підприємствах, що належали феодалам, працювали кріпосні селяни. Але часто і феодали віддавали їх в оренду купцям, а, інколи, і заможним селянам, які використовували найманих робітних людей як робочу силу. Даний підхід автора має важливе значення при вивченні соціально-економічної природи більш високих форм промисловості – простої кооперації та початкових форм мануфактури. Однак сам автор не помітив процесу зародження елементів мануфактурного виробництва.

Інтерес представляє стаття професора О.М. Пономарьова «Про початок мануфактурного періоду на Україні» [162]. Вона вносить ряд нових, суттєвих моментів у розуміння ступені розвитку простого товарного виробництва в Україні у XVI-XVII ст. Саме до цього періоду він відносить початок зародження в надрах феодално-кріпосницької системи мануфактурного виробництва, подає нове трактування ступеня його розвитку: нижчу і вищу стадії [162, с.29,35]. Перша характеризується визріванням нових явищ, вища передбачає собою розвинутий уклад. На першій стадії переважають початкові форми мануфактури, на другій – велике мануфактурне виробництво. Виникнення мануфактур в Україні автор відносить до першої половини XVI ст., а до кінця його – початок мануфактурного періоду, що викликає необхідність суттєвого перегляду думки про рівень економічного розвитку України XVI-XVII ст. [162, с. 35]. Принципово нове внесено і у розуміння технічної основи мануфактури. Виникнення технічних передумов для її зародження в Україні О.М. Пономарьов відносить до

XVI століття [162, с.35]. Переворот в ручній техніці був пов'язаний, перш за все, з використанням енергії водяного млинового колеса. На переконання автора, застосування цього винаходу сприяло переходу від дрібного ручного виробництва до великого, механізованого [162, с.29, 30].

Декілька сторінок зародженню мануфактури в Україні приділено в навчальному посібнику професора В.О. Голобуцького «Економічна історія Української РСР» [33, с.69-72, 81-85]. Розглядаючи дрібне товарне виробництво XVI-XVII ст. у галузі промислів, автор прийшов до висновку, що наявність в ряді їх галузей відносно великих підприємств з тільки що починаючим або уже помітним поділом праці і використанням вільнонайманої робочої сили, поруч з працею кріпосних, свідчило про виникнення мануфактур, про появу елементів капіталістичного виробництва [33, с.96].

Важливі міркування з питань переростання простого товарного виробництва у загальне, утворення першопочаткових стадій мануфактурного поділу праці висловлені Л.Г. Мельником у статті «Перше дослідження з історії еволюції феодалізму» [130, с.150-151], у працях Б.Д. Лановика, П.М. Леоненка, А.О. Смолки та П.І. Юхименка [118, 119].

В узагальненій колективній праці «Історія Української РСР» сільські промисли другої половини XVI-XVII ст. віднесені до підприємств, в яких наявні були «характерні риси ранньої форми мануфактури, що виникла в період панування феодального способу виробництва» [77, с.177]. Аналогічна характеристика дана їм і в багатотомному академічному виданні «Історія народного господарства Української РСР» [80, с. 145-146]. Природньо, у названих роботах досліджувана тема висвітлена обзорно. Окремі повідомлення про сільські промисли в узагальнених академічних виданнях свідчать про важливе значення, яке вони мають у вирішенні актуальних проблем соціально-економічної історії України періоду феодалізму. В той же час недостатня конкретність матеріалу свідчить про відсутність спеціальних досліджень, присвячених

зародженню мануфактурного виробництва на сільських промислах України. Існуючі праці розглядають лише окремі аспекти названої проблеми.

Праці зарубіжних спеціалістів з історії України XVI-XVII ст. присвячені переважно вивченню солеварних промислів Прикарпаття. Статті польського історика Х. Лабецького «Давні жупи і жупники в Польщі», «Хронологічний опис давніх жупників у Польщі» поміщають дані про організацію виробництва на королівських жупах Руського воєводства, подають перелік їх жупників [258, с.245-263; 279, с.807-832].

Роботи відомого польського історика й економіста Я.Рутковського «З історії руських жуп за Сигізмунда-Августа» та «Розподіл доходів у руських жупах за Сигізмунда-Августа» розглядають історію жуп Прикарпаття середини XVI ст. [271, 272].

Цим практично і вичерпується історіографія простого товарного виробництва України XVI-XVII ст. в галузі сільських промислів. Вищерозглянуті праці лише мимоходом торкаються тих чи інших питань, окремих аспектів досліджуваної теми. Зроблені деякі важливі висновки принципового характеру, але конкретного, глибокого висвітлення по окремих галузях і в цілому проблема не отримала. В історіографії ще не має спеціальних робіт, всебічно висвітлюючих ступінь розвитку простого товарного виробництва України названого періоду, його переростання у загальне, початковий етап мануфактурного виробництва. В дослідженні даної проблеми є немало не вирішених і дискусійних питань. Зовсім випущена з поля зору дослідників економічна природа перших, ранніх мануфактур, їх початковий період. Потребують уточнення і висновки про кількісний ріст підприємств мануфактурного типу. Деякі дослідники не враховують тієї обставини, що велика централізована і розсіяна мануфактури не могли історично з'явитися на пустому місці. Їм передували дрібні підприємства, які в історико-економічній літературі дістали назву початкових форм мануфактурного виробництва. Цей термін вперше

був введений у науковий обіг акад. С.Г. Струмлініним [200, с.41-42]. Їм успішно користувалися дослідники П.К. Федоренко [208, с.54/], В.О. Голобуцький [33, с.69-72, 85], О.С. Компан [105, с.232-236], Я.П. Кісь [97, с.162-170], О.М. Пономарьов [161, 162, 163]. Він міцно увійшов в історико-економічну літературу.

Джерельною основою для написання роботи послужили архівні матеріали та опубліковані документи. Значна кількість документальних і розповідних документів було видано до ХХ ст. російськими та українськими істориками, архівістами і археографами. Найбільше значення для вивчення теми мають багатотомні монументальні збірки документальних джерел «Архив Юго-Западной России» [13], «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» [2], «Акты, относящиеся к истории Западной России» [1]. Їх документи взяті із архівів, наукових бібліотек України та інших країн. Поміщені в цих виданнях матеріали з історії сільських промислів України XVI-XVII ст., за походженням та видовими ознаками, представлені урядовими постановами, царськими грамотами Російської держави, актами гродських, земських, підкоморних і каптурових судів, міського і сільського самоуправління, приватно-правовими документами, матеріалами центральних і місцевих органів управління України, Польщі, Великого князівства Литовського, скаргами українських і польських феодалів один на одного про пограбування і напади, про розорення їх маєтків, про уголовні злочини, розбої. Тут же поміщаються вимоги землевласників до представників королівської адміністрації, універсали польських королів, а також інші матеріали, які відкладалися в результаті діяльності різних органів магнатсько-шляхетської Речі Посполитої. В них знаходяться деякі повідомлення про борошномельні та металургійні млини, поташні буди, їх технічне обладнання, обсяги випуску продукції, розповідається про власників, орендарів та робочу силу. Ряд фінансових документів «Актов, относящихся к истории Южной и Западной России» свідчить про організацію і

розміри сплати митних зборів у Володимирській і Луцькій «соленой и восковой коморах» [2, т.4, с.96-99]. Важливі відомості про робітних людей залізоплавильного промисла поміщаються в інвентарях феодальних маєтків, надрукованих в «Архиве Юго-Западной России». Тут, наприклад, знаходяться люстрації /ревізії/ Київського воєводства /1616 р./, Житомирського /1622 р./, Остерського /1628 р./ та Овручського /1629 р./ повітів [13, т.1, ч.7, с.42,45; т.2, ч.8, с.25,46].

Дані серійних видань надають в розпорядження дослідників солідну, хоча далеко не вичерпну, джерельну базу, яка не втратила ще і до тепер значення для вивчення соціально-економічних процесів в Україні у XVI-XVII ст. Але, не дивлячись на джерельну значимість документів названих збірників, вони недостатньо використовуються в історичній та економічній науках. Суттєвою причиною такого становища являється те, що їх, до нашого часу, збереглося дуже мало. До того ж тексти документів надруковані на тогочасних російській, українській, польській і латинській мовах. Для їх прочитання вимагається відповідна мовна підготовка.

Багатотомні збірники документів «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов» [150] являють собою матеріали діяльності урядових органів влади Росії, Польщі, Литви, України, люстрації /ревізії/, інвентарі, описи володінь, замків, акти судово-адміністративних органів, грамоти, послання, універсали, скарги, протестації та інші документи, взяті із Володимирських, Кременецьких і Луцьких гродських книг, колекції грамот архіву Почаївської Успенської лаври. В них поміщаються дані про водяні борошномельні млини Волині, про їх власників, соціальне становище орендарів, розміри орендної плати. В першому виданні тексти документів, написані на давньоруській і українській мовах, надруковані церковнослов'янським шрифтом, польсько-латинські тексти – на мові оригіналу. У другому виданні кириличні тексти передані в руському написанні, але із збереженням орфографічних особливостей. В зв'язку

з трудностю прочитання, лише незначна частина матеріалів збірників використана, введена до наукового обігу і застосовується у наукових дослідженнях.

Із нарративних (розповідних) джерел доречно буде відмітити літописи, публіцистичні твори, свідчення очевидців, записи і твори іноземців про Україну XVI-XVII ст. В них можна віднайти окремі дані про сільські промисли досліджуваного періоду. В літописі Густинського монастиря зустрічаються відомості про борошномельні водяні млини Чернігівщини [122], в літописі Самовидця [120,123] – про робочу обслугу на поташних будах, селітренних варницях та підприємствах інших галузей промислів. Цінні відомості про технічне обладнання водяних борошномельних млинів поміщаються у щоденнику сина антиохійського патріарха Макарія П.Алепського [170], який в середині XVII ст. проїжджав через Україну до Москви. У своїх записах він залишив цікаві дані про технічне облаштування промислів, відмічає високу майстерність українських гідротехніків, що створили оригінальні конструкції гідравлічних споруд.

Окрему групу джерел становлять збірники документів на польській мові «Akta grodzie i ziemskie» [223] та на польській, латинській, українській мовах «Жерела до історії України-Руси» [66]. Матеріали збірників являють собою акти гродських, земських, підкоморних, каптурових судів переважно Руського воєводства, королівські грамоти, сеймові ухвали, податкові реєстри, ревізії, інвентарі, дарчі, межеві, орендні записи, договори, різні майнові та фінансові угоди, скарги землевласників один на другого про напади, грабежі, розорення, убивства та ін. В документах збірників поміщаються відомості про технічне устаткування солеварень Прикарпаття, процес виварювання солі, обсяги продукції, ринки її реалізації. Особливо цікавими є дані про робочу силу і робітничі професії на солеварних промислах. В цих же матеріалах наводяться уривчасті відомості і про кількість рудень, борошномельних водяних млинів на території Руського воєводства вивчаемого періоду.

Заслуговують на увагу збірники документів на польській мові «Zrodla dziejowe» [250], які відзначаються значною кількістю даних про борошномельні водяні млини і рудні Руського та Волинського воєводств. Найбільш цікавим з цих публікацій є 5 том, де поміщаються дані про поташні буди Житомирщини, їх технічне обладнання, вартість продукції, грошову оплату праці наймитів. Інтерес представляє багатотомний збірник документів на німецькій, польській, українській і румунській мовах «Documente Bucovinene» [244]. Взяті із архівів Австрії, Молдови, Румунії та Угорщини, вони проливають цінні дані про розвиток борошномельного водяного виробництва на території Буковини. Документальні матеріали являються важливими, унікальними. В науковий обіг вони ще мало введені.

Повідомлення про соціально-економічний розвиток України, в тому числі і про сільські промисли, поміщаються в археографічних виданнях ХХ ст. Вони представлені, головним чином тільки кількома тематичними збірниками документальних і нарративних джерел. У трьотомному збірнику «Воссоединение Украины с Россией», який складається з документів російського, українського і польського походження, наводяться дані середини XVII ст. про водяні борошномельні млини і поташні буди, особливо Київщини: про технічне обладнання, терміни оренди, розміри і форми орендної плати [30]. Матеріали являють собою наказну документацію центральних урядових органів і місцевої адміністрації Речі Посполитої, царські грамоти, відписки і листи російських воєвод, витяги із Белгородської і Курської митних книг, акти гродських і земських судів України, орендні, заставні контракти магнатів і шляхтичів, інвентарі міст, селищ та ін.

В археографічному виданні «Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр.» [206] знаходяться дані про борошномельні та металургійні млини, поташні буди, їх технічне обладнання, терміни оренди. Більшість документів збірки почерпнуто із актових книг Вінницького, Володимирського, Житомирського, Луцького

городських судів, Брацлавського і Володимирського земських судів. Це – протестації феодалів один на одного і на орендарів про насильства та грабежі, реляції /донесення/, свідчення, показання королівських чиновників, заставні записи, орендні договори і т.д.

В трьотомній документальній публікації «Исторические связи народов СССР и Румынии в XV- начале XVIII вв.» поміщаються відомості про торгівлю виробами промислів між українськими землями і Молдовою [93]. У видання включені документи, що зберігаються в архівах України і за рубежем. Окремі з них, оригінали яких не збереглися, надруковані за попередніми публікаціями.

Інтерес представляє збірник документів «Пам'ятки української мови XVI ст. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст.» [149]. У ньому поміщаються дані про поташний промисел Житомирщини, головним чином про реалізацію його продукції. За формою та змістом збірник вміщує скарги і повідомлення феодалів, орендарів, міщан, показання возних /судових виконавців/, акти про боргові зобов'язання, продажу майна та ін. Розташовані у хронологічній послідовності /з 22 жовтня 1582 і по 29 грудня 1584 роки/ матеріали представляють собою суцільну публікацію документів актової книги №1 /фонд: Житомирський городський суд/ Центрального державного історичного архіву України у м.Києві, а не магдебурзьку актову книгу, як сказано в публікації. Термінологічна невідповідність назви збірника пояснюється, очевидно, тим, що укладачами та видавцями його були не спеціалісти з феодалної історії України, а мовознавці. Вони не могли помітити відмінностей у специфіці назв судових і адміністративних органів України того часу. На цю невідповідність назви видання вказували член-кореспондент НАН України Ф.П. Шевченко та професор національного університету «Острозька академія» М.П. Ковальський [217,101].

Характеризуючи опублікований документальний матеріал про сільські промисли в цілому, необхідно відмітити, що не всі питання та аспекти їх виробничої

діяльності відобразилися з належною повнотою. Так, є мало даних про соціальне становище робітних людей, наймитів, поденщиків, їх заробітню плату і т.д. Правда, деякі відомості для висвітлення названих питань можна було взяти із документів, але, в основному, шляхом використання випадкових даних.

Фактичний матеріал, що поміщається в опублікованих джерелах, як правило, скупий, уривчастий і не дає повної уяви про предмет дослідження. Ця прогалина заповнюється, в значній мірі, архівними даними. В роботі використані документи архівів міст Києва, Кишенева, Львова, Луцька, Москви, Полтави, Санкт-Петербурга, Тернополя, Чернігова і Чернівців. У процесі роботи над текстом вивчено і використано документи 105 фондів 24 архівів, відділів рукописів наукових бібліотек і музеїв. Це дало можливість залізоплавильне і поташне виробництва розглянути переважно на архівних матеріалах. Багато їх вводиться вперше у науковий обіг і при вивченні інших галузей промислів.

Серед архівних матеріалів слід виділити документи, що виходили від представників влади – королівські грамоти, привілеї, а також приватні акти куплі-продажі, договори, зобов'язання, розписки, заповіти та ін. Заслужують на увагу матеріали господарського значення (описи майна і маєтностей) магнатів/ великих землевласників/, шляхтичів(дрібних феодалів), купців, міщан, їх звіти тощо. Майже всі матеріали і документи написані від руки латинською, німецькою, російською, румунською і українською мовами. Добувати із наявних джерел інформацію дуже важко. Суттєвим фактором, який лімітував вивчення теми являлися особливості збереженої від того часу інформації. Вона відзначалася як правило неповнотою, розрізненістю і нерепрезантивністю. Повідомлення часто – розрізнені, які не давали можливості розглянути поставлені питання з достатньою повнотою, розкрити всі необхідні аспекти і нюанси.

Найбільшу цінність для вивчення теми дослідження мають документи фондів Центрального державного

історичного архіву України у м. Києві. Вони представляють собою матеріали діяльності центральних і місцевих судово-адміністративних установ України XVI-XVII ст.: договори, угоди, мембрани /приватно-правові акти/, зобов'язання особистого чи майнового, приватного характеру, королівські грамоти, постанови сеймів, ревізії маєтків та ін. [214]. З точки зору інформації найбільшу важливість для вивчення соціально-економічних процесів, що відбувалися на промислах, мають люстрації /ревізії/ та інвентарі маєтків феодалів, повітів і воєводств. Ревізії проводилися в масштабах повіту чи воєводства, носили публічний характер, в тому числі і фіскальний, а інвентарі – частіше всього приватний. Згідно постанови польського сейму 1562 року, ревізії повинні були проводитися через кожні 5 років, інвентарі склалися з року в рік [234]. Але ці терміни не дотримувалися уже в XVI ст. Рідке проведення ревізій було вигідне старостам, воєводам та їх чиновникам. При такому стані організації фінансової системи вони збільшували прибутки від своїх володінь, отримували баснословні грошові надходження від зайнятих адміністративних посад /сплачували податки за старими тарифами, хоча за цей час могли змінюватися масштаби цін і збільшуватися прибутки повіту чи воєводства/. Окрім загальних ревізій проводилися приватні, часткові: з приводу передачі маєтку в оренду, розподілу його між населеними пунктами, нащадками, передачі управління з одних рук до інших і т.д. На жаль, ревізії та інвентарі відносяться до різних маєтків і до різних періодів часу, що затрудняє співставлення і узагальнення наявних у них даних.

Матеріали інвентарів та ревізій в якості фінансових документів вписувалися до гродських і земських судових книг. Актові книги судових установ відкладалися в результаті їх діяльності і до нашого часу збереглися у великій кількості. В акти попадала інформація про сільські промисли, бо вони часто входили у сферу спірних питань феодалів, міщан і селян. Так, в справах фонду: Житомирський гродський суд, в 11 актових книгах за 1532-1646 рр., збережених до наших днів, поміщаються

повідомлення про ревізії винокурень, водяних борошномельних млинів, поташних буд, рудень Житомирщини. Тут знаходяться дані про розташування млинів і закладів, їх будову і обладнання, кількість у них ступ, водяних і борошномельних коліс /жорен/, розповідається про власників, орендарів, терміни оренди, її розміри та ін.

Документи фондів: Володимирського і Луцького гродських судів проливають світло на поташні підприємства Волині. У них поміщаються уривчасті описи устаткування буд, технологічного процесу, а також дані про обсяги виробленої продукції, про ринки її збуту. Важливу цінність мають відомості про торгівлю поташем через Гданськ із західноєвропейськими країнами. У фонді: Чернігівський кафедральний монастир є матеріал про рудні Чернігівщини, їх устаткування, поклади болотних залізних руд, техніку їх пошуку та добування, про використання праці наймитів на заготівлі руди. В колекції документів «Нова серія» зустрічаються факти, що характеризують поташне виробництво Київщини. Тут поміщаються матеріали про ринки реалізації готової продукції, характер праці на підприємствах.

В Російському державному історичному архіві у Санкт-Петербурзі /фонд: Канцелярія митрополита греко-уніатських церков у Росії/ поміщаються витяги із гродських і земських книг Київського воєводства, Луцького повіту Волинського воєводства, Головного Трибунального суду Польщі, копії королівських грамот, ревізії та описи населених пунктів, інші документи, що відносяться до володінь греко-католицької церкви на території України. У них знаходяться деякі відомості про промисли нашої країни за XVI-XVII ст., зокрема про залізоплавильне та поташне виробництва. Тут же містяться важливі дані про розміри виробництва рудні «Булев» на Житомирщині. Інтерес представляють дані й про асортимент її продукції [213, ф.823, оп. I, спр. 160, арк. 1-3; спр. 439, арк. 1,2].

Унікальним, компактним зібранням архівних документальних матеріалів, в яких є фрагментарні

відомості про поташне і солеварне виробництва України XVI-XVII ст., являється фонд №389: Литовська метрика /архів канцелярії Великого князівства Литовського/ архіву старовинних актів Росії [48, 19, 167]. Оригінали книг метрики не збереглися. Є лише копії, зроблені за розпорядженням канцлера Л. Сапеги [247]. Серед них знаходяться публічно-правові, приватно-правові акти та описи і ревізії замків, міст і селищ, судові розслідування та рішення /приговори/, документи фінансової діяльності селянських і феодалних господарств, а також королівських /державних/ володінь. В комплексі книг метрики виділяється Волинська /Руська/ метрика, що налічує 28 книг / за 1569-1673 рр./. Документи відносяться до соціально-економічної історії чотирьох українських воєводств: Брацлавського, Волинського, Київського і Чернігівського /кн. 191-211, 214-220/.

Дані про борошномельні млини, їх будову, належність власникам, терміни оренди і розміри орендної плати повідомляють документи фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові. Найбільшу вагу для вивчення теми мають матеріали фонду: Львівський гродський суд [215].

Окремі відомості про борошномельні водяні млини поміщаються в архіві Санкт-Петербурзького інституту історії Росії-філіала інституту історії Росії Російської Академії наук. Колекція документів з історії України, зібрана акад. М.П. Лихачовим, представлена головним чином витягами із гродських книг Київського воєводства та Луцького повіту Волинського воєводства. У них знаходяться деякі відомості про водяні борошномельні млини та їх оренду [12, ф.11, спр, 70, арк.2].

Інтерес мають документи, що зберігаються в інституті рукописів Національної наукової бібліотеки України ім. В.І. Вернадського /139/. Вони представлені головним чином копіями і витягами з постанов гродських і земських судів. Багато з названих документів являються унікальними, маловідомими та не вивченими. В актах ревізії Житомирського замка зустрічаються деякі відомості про

водяні борошномельні млини, їх будову, власників та орендарів. В документах збірки «Історія Волині» поміщаються матеріали про рудні, їх технічне обладнання, розміри виробничих приміщень. Особливо цінними являються повідомлення про технічне облаштування борошномельного водяного млина з 11 жорнами біля містечка Острог.

В архіві Центру по вивченню науково-технічного потенціалу та історії науки НАН України /Поліська експедиція, справи 1,22,25/ поміщаються повідомлення про технічне обладнання рудень України, про розташування покладів болотних залізних руд, їх пошуках і способах добування [11]. Матеріали архіву дають найбільш повні дані про технічне устаткування залізоплавильних підприємств, про організацію роботи кричного механізованого молота і повітродувних міхів, про технологічний процес отримання заліза.

Окремі відомості про борошномельні водяні млини можна віднайти в документах Головного державного архіву Республіки Молдови /фонд: Колекція молдавських грамот/, в державних архівах Волинської області /фонд: Волинське товариство сприяння науці в місті Луцьку. Бібліотека товариства/, Львівської області/ фонд: Університет ім. Яна Казимира. 1919-1939 рр./, Полтавської області/ фонд: Колекція документів «Лубенський музей Скаржинської», /Тернопільської області/ фонд: Почаївська Успенська лавра/, Чернігівської області/ фонд: Колекція документів Чернігівської губернської архівної комісії/, Чернівецької області /фонд: Колекція документів, зібрана Чернівецьким окружним архівом/, міста Києва/ фонд: Київський міський магістрат/.

Для другої половини XVI ст. кількість збережених архівних документів досить обмежена, для XVII століття становиться трохи більше. Однак до середини XVII ст. відомості про промисли українських земель мають часто характер лише згадувань або коротких відомостей і то розкиданих серед великої маси іншої інформації, бо, в одному випадку може бути вказане лише прізвище

власника підприємства, в іншому – місцезнаходження виробництва або розмір його орендної плати. Наведені дані приходилося збирати із самих різних джерел, а також співставляти і уточнювати. Для встановлення репрезентивності зафіксованих в документах фактів, ступеня адекватності і повноти відображення реальної історичної та економічної дійсності залучалися уже перевірені опубліковані документальні дані. Крім того, під час збору матеріалів, були важкоусунені перешкоди – відсутність масових документальних джерел з історії промислів України XVI-XVII ст. Ні в одному з документів не вдалося знайти повних даних про одне, окремо взяте підприємство або галузь промислів в цілому, про виробничу потужність і про експлуатацію обслуговуючого персонала. До того ж збережені джерела досить нерівномірно розподілені по окремих періодах часу. Через те виявлені архівні дані уважно вивчалися і перевірялися.

Незадовільний стан статистики середньовіччя, відсутність багатьох даних, особливо про обсяги випуску продукції окремими заводами, про розміри орендної плати і характер робочої сили не дозволили в однаковій мірі висвітлити всі питання теми. Для усунення такої ситуації, під час аналізу архівних матеріалів, здійснено було багато підрахунків по окремих заводах і в цілому по галузі промислів, наводилися сумарні дані. Всі ці названі методи аналізу і обробітку архівної інформації дозволили прослідкувати динаміку розвитку дрібного товарного виробництва на українських землях у досліджуваний період, висвітлити ті його аспекти, які раніше не розглядалися у науковій літературі.

Праця являє собою одне з перших досліджень в історико-економічній літературі початкового періоду мануфактурного виробництва в Україні. Тут подається комплексний аналіз розвитку залізоплавильного, борошномельного, поташного і солеварного виробництв, вивчається зародження нових, ще слабких паростків, елементів ринкового господарства, тісно переплетених з пануючими в країні феодалними відносинами. Всебічно

розкривається особливість і структура оренди, показується її місце у розвитку промислів. Прослідковується процес виникнення фінансово-кредитних відносин, показуються різні форми кредиту із залученням західноєвропейських капіталів і його роль в стимулюванні розвитку виробництва. Розглядається перетворення торгового капіталу у промисловий, дається теоретичне осмислення цього процесу. Вперше у вітчизняній та зарубіжній науковій літературі дана оцінка ролі західноєвропейського капіталу у процесі розвитку поташного виробництва в Україні. Викладаються нові концептуальні положення про шляхи утворення простої і складної кооперації праці, про початкові, зародкові форми мануфактури, перші, ранні стадії ринкових відносин у загальному руслі суспільно-економічного прогресу.

РОЗДІЛ 1. РОЗМІЩЕННЯ СІЛЬСЬКИХ ПРОМИСЛІВ

1.1. Політичні та соціально-економічні умови розвитку промислів

XVI - XVII ст. в історії європейських країн були періодом значних суспільно-політичних та економічних зрушень, що привели до ліквідації в Англії, Нідерландах, Франції та інших державах феодальної роздробленості, до об'єднання окремих країн в централізовані держави. Централізація, на протилежність феодальній анархії, була фактором великого прогресивного значення, тією необхідною умовою, без якої ні одна країна не могла розраховувати на збереження своєї незалежності, на успішний господарський і культурний прогрес.

Основними факторами утворення централізованих держав були: подальший розвиток продуктивних сил, поглиблення суспільного, територіального поділу праці та зростання економічних зв'язків між окремими землями. В XVI ст. у ряді країн Західної Європи розпочинається процес розкладу феодалізму і створення передумов для зародження загальної форми товарного виробництва, заснованій на використанні найманої праці трудівників /172, с.154/. Все це послужило важливою умовою для переходу найбільш передових, розвинених країн на ринковий шлях економічного поступу. Початок епохи ринкового господарства в країнах Західної Європи відноситься до XVI ст., а до середини його – початок мануфактурного періоду. Буржуазні революції XVI-XVIII ст. остаточно поклали кінець існуванню феодального ладу і привели до перемоги капіталізму в цілій низці країн Західної Європи.

Центрально-східноєвропейські країни також йшли по шляху економічного та суспільно-політичного прогресу, але дуже повільно. Ліквідація феодальної роздробленості і утворення централізованих держав затримувались, особливо у Східній Європі. Якщо в країнах Західної Європи друга половина XV – перша половина XVI ст. були періодом

початку переходу від феодалізму до капіталізму, то Східна Європа, навпаки, залишалася ще переважно феодалною. Вплив західноєвропейських країн на її економіку послужив причиною посилення кріпосницького гніту, на відміну від Західної Європи, де розвиток ринкових зв'язків призвів до послаблення, а потім і до ліквідації кріпосництва. В країнах Середньої і Східної Європи, в цей час, спостерігався розквіт феодалізму як результат його розвитку в попередніх століттях [213, с.45]. Так зване «друге видання кріпосництва» в Середній і Східній Європі, на думку акад. С.Д. Сказкіна, було пов'язане з виникненням і розвитком «у пізньому середньовіччі великого панського господарства, заснованого на кріпосницькій праці селян, прикріплених до землі і до особи феодала» [181, с.96]. Але, не дивлячись на різні напрямки розвитку економіки, країни Західної і Східної Європи розвивалися не відособлено, ізольовано, а в тісних, постійно міцніючих взаємовідносинах, обумовлених розвитком товарно-грошових відносин, зародженням ринкового господарства [210, с.225;240]. Час від часу осередки мануфактурного виробництва з'являються тут то в одному, то в іншому місці, нерідко гинули і не були стійкими до кінця XVIII ст. Умови для зародження і розвитку мануфактур у країнах Східної Європи були менш сприятливими, ніж на Заході, але і тут, не дивлячись на посилення кріпосництва, окремі, спорадичні елементи їх почали виникати уже в XV-XVI ст. Поява мануфактурної форми організації праці прискорювалася запровадженням виробничого досвіду, запозиченого у країнах Західної Європи, що стали на шлях капіталістичного розвитку [163, с.29].

В другій половині XV – на початку XVII ст. мануфактурне виробництво виникає у Польщі [92, с.143-144], в XVI ст. – у Чехії і Росії [93, с.241; 28, с.215; 71, с.449-450]. В Україні передумови для зародження мануфактур почали складатися в другій половині XVI – середині XVII ст., але на шляху цього процесу стояла розчленованість території країни сусідніми державами. У розглядуваний період Українське Закарпаття перебувало під владою

Угорщини [72, с.12; 103, с.12], Буковина з другої половини XIV ст. і до 1775 року входила до складу Молдавського князівства [77, с.14], яке в середині XVI ст. стало васалом Турецької імперії [79; 77]. Систематичні грабежі населення князівства, в тому числі і жителів Буковини, свавілля турецьких феодалів та чиновників, залучення молодих чоловіків до військової служби, що тривала більше двох десятків років, перешкоджали нормальному розвитку продуктивних сил краю.

Друга, значна частина українських земель з XIV ст. перебувала у складі Литви і Польщі. Польські феодали захопили Галичину /назва Галичина вжита умовно. Вона з'явилася пізніше – після першого поділу Польщі в 1772 році/ і Західну Волинь, литовські – Південну Волинь, Київщину, Поділля, Переяславщину [210]. Намагання феодалів Великого князівства Литовського забезпечити собі допомогу з боку польських магнатів і шляхтичів у боротьбі за збереження влади над східноукраїнськими землями привело до об'єднання з Польщею [261, с.354]. В 1569 році у Любліні була підписана унія (договір), згідно якого Велике князівство Литовське і Польське королівство об'єднувалися в єдину країну – Річ Посполиту [59, с.401]. Більшість українських земель Великого князівства Литовського перейшла до корони – польської частини Речі Посполитої, а саме: Брацлавщина, Волинь, Київщина і Підляшшя [94, с.48]. В цьому ж році /1569/ українські землі офіційно були «узаконені» польським королем Сигізмундом II Августом як володіння Речі Посполитої.

Землі України, що входили до складу Польщі, в адміністративно-територіальному відношенні поділялися на п'ять воєводств: Брацлавське, Волинське, Київське, Подільське і Руське, воєводства на повіті /староства/. З українських земель у складі Великого князівства Литовського /після Люблінської унії/ залишилося лише південне Полісся [225, с.78-79]. Чернігово-Сіверщина входила до Російської держави. В 1618 році, за умовами Дуелінського перемир'я, заключеного між Польщею і Росією, Чернігово-Сіверщина відійшла до Польщі [132,

с.11]. Але після Національно-визвольної війни українського народу проти шляхетсько-магнатської Польщі в середині XVII ст. Чернігово-Сіверщина разом з усім Лівобережжям попала під владу Росії. Отже, в другій половині XVI-XVII ст. більша частина території України, за винятком Буковини, Закарпаття і Лівобережжя, що перебували у складі Молдови, Угорщини і Росії, опинилася під владою польських землевласників.

Під ігом іноземних загарбників народ України терпів жорстокий соціальний і національний гніт. Його експлуатували не лише польські, молдавські, литовські, російські, угорські, але й українські феодали. Особливо тяжко на становищі селян і міщан відбивалося панування польських землевласників. Під їх владою вони остаточно були закріпачені та позбавлені всіляких прав [90, с.105;173, с.88]. Феодал отримував право розшукувати збіглих селян, їх продажі та ін. Всі питання діяльності та життя регулювалися феодалом, який не вважав їх за людей, принижував людську гідність, міг знущатися, кидати до в'язниці, бити, нерідко до смерті. Французький інженер Г.Боплан, котрий перебував на території України біля 15 років у першій половині XVII ст., так описував становище українського селянства: «... якщо селянину трапиться випадок попасти в неволю до лихого пана, становище його гірше, ніж галерних невільників» [25, с.9-10]. Далі він відмічав, що селяни, окрім панщини і податків натурою, «виконують тисячі інших важких і несправедливих вимог, не говорячи уже про грошовий чинш і десятину від овець, свиней, меду та всіх плодів.... Пан відбирав майно у селян, володів за власним бажанням і над їхнім життям. Такі були необмежені вольності польського дворянства. Вони блаженствують як в раю, а селяни страдають як в чистилищі» [25, с.10]. Жахливу картину безправ'я і пригнічення селян показав анонімний автор XVII ст. За його словами, кожен феодал «безжалісно поводився з підданими, відбирав у них поля..., примушував сплачувати великі штрафи, піддавав важкому заточенню, бив, глумився, надрізував жили на

руках, клеймив, поводився з ними гірше, ніж татари. Пив їх кров і піт» [35, с.49;210, с.72]. Нестриманий наступ феодалів на становище селян та міщан кидався в очі навіть папським нунціям /посланцям/, які з тих чи інших питань перебували в Україні і яких не можна запідозрити у співчутті до важкого становища населення краю. Ю.Руджиєрі /XVII ст./ писав у своїй реляції /донесенні/: «сміло можна сказати, що на світі не має більш приниженого невільника, ніж польський /український – М.С., О.П., К.П./ селянин» [252, с.11].

Магнатсько-шляхетське землеволодіння в Україні умовно можна було поділити на три групи: дрібна шляхта/володільці до 50 селянських і міщанських дворів/, середня/власники від 50 до 500 дворів підлеглих/, магнати – власники від 500 до 1000 та більше дворів [110, с.18]. Шляхетські помістя являли собою дрібні феодальні господарства. На території українських земель їх було не багато. Тут переважали великі магнатські латифундії, що налічували декілька десятків, сотні і навіть тисячі міст, містечок та селищ. Князю К. Острозькому в першій чверті XVII ст. належало 2760 селищ, 480 міст і містечок на території Брацлавщини, Волині, Київщини, Поділля, а також у Білорусі і Литві [139, ф.І, спр.3907, арк.3]. Землі великого українського магната І.Вишневецького займали майже всю територію нинішньої Полтавської області. Тут налічувалося до 40 тис. селянських і міщанських господарств [158, с.15]. Землеволодіння приносило йому щорічно прибуток у розмірі 1,2 млн. злотих [239, с.364], що перебільшувало доходи державного скарбу /казни/. Багатими були і князі Замоїські, Даниловичі, Калиновські, Конецпольські, Любомирські, Потоцькі і Рожинські. Родині Конецпольській, наприклад, належало стільки володінь, що лише на «татарських» шляхах налічувалося 740 селищ і 170 міст та містечок [110, с.18;52, ф.26, оп.І, спр.1708, арк.І; спр. 2094, арк.7]. За даними ревізії 1640 р., у Київському воєводстві дві третини дворів (68%) належало 27 магнатським сім'ям. Серед них І. Вишневецький мав 7603 двори, Ю. Немирич – 4907, С.Любомирський – 4726, К.

Вишневецький – 3800, Я. Заславський – 2861, Я. Тишкевич – 2127 і т.д. [110, с.16,19]. Ще більше місце займало велике землеволодіння на Брацлавщині. За даними 1629 р., тут 18 магнатам належало 80% всіх селянських і міщанських дворів. Гетьман С. Конецпольський мав їх 18548, магнат Г. Замойський – 3986, феодал С. Четвертинський – 3519, Д. Заславський – 3305, К.Корецький – 2392, Я. Тольський – 2071 та ін. Володіння середньої шляхти складало 16%, дрібної – біля 4 [110, с.15,18,19]. За підрахунками акад. І.П. Крип'якевича, в Україні магнатсько-шляхетський прошарок становив в цілому не менше півпроцента всього населення [110, с.16]. Великі земельні володіння належали православної та греко-католицькій церкві, православному і уніатському духовенству. Києво-Печерської лаври володіння знаходилися не лише в Україні, але й у Білорусі, Литві та Угорщині. Багато міст, містечок та селищ, окремі дворища належали їй у Житомирському, Канівському, Київському, Овручському, Чорнобильському, Черкаському та інших повітах. Землі київського уніатського духовенства розташовувалися у верхній течії р. Рось, в гирлі річки Десна, по берегах річок Дніпро, Прип'ять і Стугна [89, с.258-260]. Володимирській православної єпископії належало на Волині 16 сіл, містечко Квасове, Купичівська волость з 11 селами, замок, ліси, бортневі угіддя, луки, озера і болота [96, с.46].

В результаті захоплення селянських і громадських земель феодалі ставали великими землевласниками. Найбільш великі з них – магнати являлися необмеженими власниками у своїх володіннях. На своїх землях мали замки, війська, видавали накази, які являлися законами для місцевого підлеглого населення. Князі Острозькі, наприклад, мали право вживати червону воскову печатку, що, за звичаями того часу, вказувало на належність до верховної влади [139, ф.1, спр. 28471, арк.23]. Володіння магнатів являлися нібито своєрідними державами у державі. Відстала політична надбудова ставала гальмом господарського розвитку країни. Цілком справедливо зазначає професор П.В. Советов, що «польський феодалізм

представляв собою один із самих крайніх варіантів панування сеньоріально-вотчинних відносин власності в усій Центральній, Східній та Південно-Східній Європі» [186, с.156].

Необмежений вплив магнатів у державі забезпечувався ще й тим, що вищі посади державного управління, зокрема воєвод, намісників, старост та ін. займалися їми же і за їхніми вказівками. В результаті цього одна і та ж особа могла займати одночасно по декілька посад. Так, князь К. Острозький був старостою Білоцерківського, Вінницького, Володимирського, Канівського і Чернігівського староств. Перетворення повітів і староств в спадкове володіння магнатів применшувало значення старости як державного адміністратора [61, с.43, 44]. Ця риса була властива тодішньому становищу всієї Польщі.

Від свавілля магнатів страждали, перш за все, народні маси, але часто зачіпалися інтереси й дрібної і навіть середньої шляхти [34, с.34]. Землі останньої нерідко ставали об'єктами пограбування магнатів, які ворогували між собою. В 1644 році князь І.Вишневецький здійснив озброєний напад на землі, які перебували у пожиттєвому володінні королівського маршалка О.Казановського, і захопив місто Ромни з усією волостю [30, т.1, с.412-413; 131, с. 102-104]. Через рік пізніше, він із семитисячним військом і всякими «апаратами военными/артилерією М.С., О.П., К.П./ осадив місто Гадяч, яке належало князю О.Конецпольському, і взяв його штурмом та став грабувати жителів, чинити насилля над ними. Крім того, він захопив «таковим же способом квалтовым и военным» ще 16 міст і селищ, в тому числі такі як Охтирка, Глинськ, Краснопілля, Кременчук, Полтава і т.д.[129, с.182-184]. Характерно відмітити те, що ворогували між собою навіть рідні брати. Житомирський шляхтич Е.Тиша-Биковський скаржився /1646 р./ на свого брата М.Тишу-Биковського за те, що він напав з озброєним загоном, котрий налічував біля 600 чол., на його замок у селі Ходорів і здійснив там значні руйнування [214, ф.П, оп.І, спр.22, арк.512].

Польський письменник Ш. Старовольський /1588-1656 рр./, засуджуючи свавілля магнатів і шляхтичів, писав, що вони «поспішали на грабежі як оси на мед». Як видно, феодали, польські чи українські, ворогували між собою, здійснювали напади один на одного, від яких страждало, в першу чергу, місцеве, українське населення. Основною метою здійснення нападів була боротьба за землю і робочу силу.

Масові напади магнатів і шляхтичів один на одного відбувалися майже на всіх українських землях, але найбільш поширеними були в районах Побужжя і Придніпров'я [121, с.64]. Тут, в першій половині XVII ст. особливо «відзначався» своїми розбійницькими діями і тероризуванням населення коронний стражник С.Лащ. Як згадує сучасник тих подій хроніст І.Ерлич, він постійно мав «біля себе по кілька сот ... людей розбійників і злодіїв/ серед них були татари, цигани та німці/ і здійснював напади на маєтки шляхтичів, вбивав, калічив людей, деяким відрубав вуха і носи» [241, с.49]. Залишки феодальної роздробленості та анархії затримували економічний і політичний розвиток країни. Тим не менше вони не могли затримати процес дальнішого розвитку сільського господарства, ремесла, економічних зв'язків між районами і областями.

Соціальне пригнічення населення України доповнювалося різними ідеологічними притисненнями. Польські феодали, католицька церква «попирали» звичаї і культуру українського православного населення, намагалися насильно його ополячити і окатоличити [205, с.69]. В системі заходів, спрямованих на окатоличення і денаціоналізацію українського люду важливе місце займає унія православної церкви з католицькою, яку проголосили на соборі у Бересті /1596 р./ 6 єпископів разом зі своїми однодумцями [60, с.51,59; 168, с.26, 36,41,43; 205, с.99].

На темпах розвитку економіки країни і господарському становищі виробників матеріальних і духовних благ погубно відбивався режим та званої «шляхетської демократії». Залишки феодальної

роздробленості важко відбивалися на обороноздатності країни. Побоюючись посилення королівської влади, магнати противилися організації постійного війська. Турбуючись лише про те, що щоб тримати у покорі своїх підданих та постійно розширювати володіння, нічого не робили для організації оборони країни від татарських і турецьких набігів. Користуючись цим, вороги безперешкодно, по декілька разів на рік вторгалися на землі України [37, с.94]. Набіги татар і турок стали страшною бідю для українського народу [169, НСРК.1922.8, арк. 95]. Вороги витоштували посіви, спалювали, грабували міста і села, вбивали людей, молодих мешканців забирали в неволю. Нелюдські умови праці в господарствах турецьких і кримсько-татарських феодалів приводили до скорої смерті невільників. Тому татарські та турецькі феодали постійно потребували притоку свіжої робочої сили.

На території України вороги грабували всяке добро, залишаючи після себе пожарища і руїни. За даними дипломата І.Бжезького, в 1566-1567 рр. вони розграбували і зруйнували 327 міст і селищ. При цьому спалили 1803 стоги хліба, забрали 64410 корів, 175120 овець, 9350 коней, біля 9 тис. людей [98, с.136]. В 1594 році 40 тис. татарська орда сильно пограбувала Прикарпаття. Польський історик А.Прохаська, вивчаючи Кросненське староство, відмічав факти скорочення масивів орних земель староства в результаті нападу ворогів у 1616-1617 рр. [263, с.100]. За даними М.І. Горна, на протязі 1605-1633 рр. татари здійснили біля 27 нападів на територію Руського воєводства [242, с.142]. У Львівському старостві зруйнували 48 міст і сіл /83% від загальної кількості/, в Галицькому – 43/38,7%/, у Сяноцькому – 6 /37,5%/. На території Львівського староства /1626 р./ татари знищили та зруйнували 320 міст і селищ, в тому числі декілька раз осаджували місто Львів [248, с.147, 197, 200, 263]. На протязі 1607-1633 рр., в Руському воєводстві були вбито і забрано в неволю 128868 чол. При загальній чисельності всього населення воєводства біля 800 тис [98,

с.136]. Частіше всього набігам ворогів піддавалися території Волині, Київщини і Поділля. Сучасник тих подій відмічав, що названі багаті та мальовничі місцевості могли б бути квітучим краєм, «як би не набіги і вторгнення татар» [34, с.41]. Все це перешкоджало нормальному розвитку продуктивних сил України та зародженню нових виробничих відносин, зокрема і ранніх форм мануфактурного виробництва, затримувало розвиток економіки по шляху становлення ринкового господарства.

Не дивлячись на політичні кордони, що роз'єднували українські землі, спустошливі набіги турок і татар, безчинства і свавілля воєвод та їх поплічників, неблагосприятливі внутрішні умови, посилення феодално-кріпосницького гніту, в Україні спостерігався неухильний розвиток продуктивних сил, зокрема сільського господарства, ремесла, промислів і торгівлі. Провідне місце в економіці країни займало сільське господарство. Основною її галуззю було землеробство, пануючою системою сівопосіву – трипілля, яке постійно удосконалювалося. З його розширенням широко почало застосовуватися удобрення ґрунтів гноєм. Висівали жито, пшеницю, ячмінь, вирощували садові та городні культури. Головною тягловою силою був великий рогатий скот. Коні використовувалися дуже рідко. Вони застосовувалися в основному у військових цілях і для різних перевезень. В зоні тучного чорнозему /Східне Поділля, Південна Київщина/ головним знаряддям обробітку ґрунту став важкий дерев'яний плуг із залізним лемешем у волов'ячій упряжці. На м'яких сірих землях поширення набула соха із залізним сошником.

Перше місце у посівних площах належало житю. В Городокському старостві Руського воєводства /1569 р./ врожайність його складала сам 5, за даними інвентаря 1590 р., у Ковельському повіті на Волині врожайність жита – сам 3,75, пшениці – сам 5, ячменя – сам 4,3, вівса – сам 5 [21, с.61]. Середня врожайність озимих культур на більшій частині Руського воєводства, у північних та південних районах Волині, на Поділлі, в центральних

районах Київщини складала сам 5, а у північних поліських – сам 3-3,5 [21, с.59-64]. На думку І.Д. Бойка, у селянських господарствах врожайність зернових культур була вищою, ніж у феодальних [21, с.60]. Це пояснюється кращою обробіткою селянами своїх наділів. Але даний висновок не можна поширювати на всі селянські господарства. Бідні селяни, не маючи свого реманенту і тяглої сили, а також працюючи по 4-5 днів на тиждень на землі феодала, не могли своєчасно обробити свою землю, що приводило до зниження врожайності сільськогосподарських культур.

Друге місце після рослинництва займало тваринництво, причому в південно-східних районах, де ще недостатньо було розвинене землеробство, воно становило провідну галузь господарства, особливо у степових і гірських районах країни. На Закарпатті та Прикарпатті поширилось кочуюче гірське вівцеводство [240, с.30]. Головною метою тваринництва було отримання м'яса, рідше – молока і масла.

Дрібну худобу селяни розводили для отримання м'яса, жиру, сиру та шерсті. В підгірних районах Прикарпаття, на Брацлавщині, південно-східній Київщині та в окремих маєтках феодалів тваринництво було досить розвинене і нерідко мало товарний характер [21, с.66-68]. В садибі Смолева луцького шляхтича І.Кошерського /1565 р./ налічувалося 30 коней, 130 волів, а у селян – 40 волів, 30 дійних корів і 10 телят, частина яких призначалася на продаж [214, ф.25, оп.1, спр. 3, арк. 167].

Майже по всій території України поширилося рибальство. Грамота польського короля Сигізмунда II Августа /1566 р./, дана Київському Пустинному монастирю, свідчить, що він володів Трухановим островом біля Києва та рибними єзами /риболовними місцями/ на річці Чортория [12,К 68. СПФ.20, арк.І]. В окремих феодальних господарствах риболовство мало товарний характер, на відміну від селянського, яке було переважно натуральним. У Путивльському повіті /1629 р./ рибу виловлювали у річці Сейм, в озерах Виток, Глушець, Лугове і до впадіння ріки Віра [214, ф, 512, оп.І, спр. І, арк.1,2].

Пасічне бджільництво було поширене на Поділлі і Київщині. Важливу роль відіграло бортництво/ збір дикого меду/ [139, ф.2, оп.1, спр.6431, арк.1]. В 1606 році налічувалося 106 бортей/дупел в стволах дерев, в яких водилися бджоли/. Щорічний збір меду давав 212 коп литовських грошей прибутку [213, ф.823, оп.1, спр. 278, арк. 3]. По мірі зменшення лісових масивів, розчищених для землеробства, скорочувалося число бортників, які вносили податок медом, в залежності від кількості дупел в бортних деревах. У тих місцевостях, де водилися пушні звіри/ Волинське і Київське Полісся, Чернігівщина та Переяславщина, пониззя Дніпра/ велике економічне значення мало мисливство.

Розвиток продуктивних сил, зростання внутрішнього ринку, збільшення попиту в країнах Західної Європи на сільськогосподарську продукцію послужило поштовхом до пошуку нових форм ведення господарства, які враховували б всезростаючі пропозиції ринку і зміцнення товарно-грошових відносин. Все більшого значення набуває фільварок - велике багатогалузеве землеробське господарство, що виробляло продукцію для збуту на ринку /внутрішньому чи зовнішньому/. Фільварки вперше з'явилися в кінці XV- на початку XVI ст. на західноукраїнських землях /Руське і Волинське воєводства/ [166, с.30]. В наступні часи фільварково-панська система ведення господарства поширюється далі на схід і отримує значний розвиток. На жаль, кількісні та якісні характеристики зростання фільваркового господарства в документах відсутні. Через те наводяться дані показників розвитку фільваркового панського господарства в тій мірі, в якій дозволяють зробити відомості, що є у нашому розпорядженні. За даними 1564-1566 рр., в 588 королівських селах Руського воєводства налічувалося 142 фільварки [205,с.83]. Фільварково-панська система господарювання остаточно склалася тут на початку XVII ст.[227, с.26-32].

Фільварки розвивалися спочатку в районах розвиненого землеробства, розташованих впродовж

сплавних рік. Наприклад, фільварки магната Я.Замойського /друга половина XVI ст./ знаходилися біля сплавних рік [283,с.130]. Інші райони країни, особливо гірські та степові, входили в смугу розвитку фільварково-панської системи господарювання дуже повільно. В кінці XVI ст. були зроблені спроби організувати декілька фільварків у гірських районах Самбірської економії, але вони не мали успіху. В одному з документів за 1622 рік зазначається, що в цих областях "лише овес хороший родиться, окрім вівса, там нічого і не висівають" [232,с.425] До того ж вивезти звідси "хліб було дуже важко". В окремих районах країни фільваркове господарство розвинене було слабо або навіть взагалі не існувало [238, с.219, 222]. В гірських районах Руського воєводства фільварки не практикувалися. Професор С.І.Герbst вказує, що організація фільварків і обсяги вивозу хліба залежали не стільки від сприятливих шляхів сполучень, скільки від соціально-економічних умов ведення господарств [32,с.29]. На терміни та інтенсивність розвитку фільваркової системи впливало багато факторів: попит на хліб у Гданську, на внутрішньому ринку, а також природні умови, відстань від сплавних рік, заселення місцевості, розвиток феодальних відносин на ін. Серед вище перелічених факторів провідне місце займала експортна торгівля. Під її впливом у другій половині XVI-XVII ст. відбувається перебудова феодального господарства, створюється фільварково-панщинна система з усіма її наслідками.

Під фільварки відводилися кращі орні землі, сади, сінокоси, боброві гони, бортні угіддя та ін., а також селянські наділи. В 1585 році в селі Кобильовка Тербовлянського староства/Руське воєводство/ у 35 селянських господарствах було відібрано 33 лани /лан - площа землі, рівна 25 га орної землі/ [43, .11], тобто майже 50% всіх селянських наділів. В реєстрі Перемишльського староства за 1640 рік зазначається біля 60 селищ, в яких феодали забрали під фільварки по 2-4 лани селянської орної землі, а, інколи, і більше [110,с.22]. "Там, де було 20

кметів, - писав сучасник XVI ст.,- залишилося 8 або 10. Має/селянин - М.С., О.П., К.П./ достатню кількість землі, забирають її під фільварок. Всіх можуть зігнати із землі та організувати фільварок" [235, с.128]. Розширення фільваркових земель відбувалося і за рахунок розчищення порозших лісом ділянок землі, захоплення пустуючих земель, луків та пасовищ. За даними Я.В.Рабіновича, впродовж другої половини XVI-XVII ст. 43% "пустуючих земель і луків було приєднано до фільварків" [171,с.107-109, 127-128]. Фільварковий ареал збільшувався переважно за рахунок селянської землі, в меншій мірі - в результаті розорення луків,пасовищ і т.д. На один фільварок припадало в середньому по 3-4 сільських населених пунктів. В 60-х роках XVI ст. на 139 сіл приходилося 38 фільварків або 8,7 на один фільварок, в 1616-1627 рр. на 126 сіл - 42 фільварки/на один фільварок припадало 3 селища/ [46,с.27].

Розміри фільварків також були різними - від п'яти - десяти ланів орної землі та більше. Для другої половини XVI ст. характерні були фільварки на 2-3 лани орної землі, для першої половини XVII ст. - на 20-25 ланів [175,с. 125]. Великі фільварки концентрувалися лише у західних районах країни. В Холмській землі / Красноставське і Грубешівське староства/ найбільшими з них були: Підгородський/ Грубешівський /,що мав 21,9 ланів землі, Холмський - 16,6, Липеницький - 16,2, Тарногорський - 10,4 і т.д. Ареал самих великих фільварків досягав/в середньому/ 17-20 ланів орної землі та більше [103,с.26,28].

Великі та середні фільварки виробляли стільки хліба, що лише частина його споживалася у господарстві, інша надходила у тваринництво, реалізовувалася на ринку. Кожен феодал намагався виробити якомога більше товарної продукції, щоб отримати за неї гроші. У Ковельському маєтку /1565 р./ із зібраного урожаю продано 313 мац (маца – міра ваги, що дорівнювала 39,3 цн) жита і 840 мац вівса [21,с.63]. У Більшівському і Хорошівському фільварках Руського воєводства отримано хліба на 1363 золтих. П'ята частина його

використовувалася на утримання дворової челяді, овес і ячмінь надходили на відгодівлю худоби, а залишок продавався /21,с.117/. В 1567 році у Самбірському фільварку на харчування челяді залишено 1,5 колоди /колода – міра ваги в 26,4 кг/ вирощеного хліба, 50 колод - на посів, решта - 248,5 колоди на суму 804 злотих/ рахуючи колоду по 3 злотих і 6 грошей/ відправлено на ринок [21,с.120]. Як видно, фільварок виробляв багато товарної продукції. Цікаві дані про товарність хліба повідомляє інвентар фільварку Медика/Дрогобицьке староство/ за 1570 рік. З 15 бродів /стогів/ жита продано 5, з 11 стогів ячменя – 5, гороху і гречки - половина, з 68,5 колод озимої пшениці – 29 [21,с.123]. Помітну еволюцію в напрямі товарності зробили шість фільварків Городокського староства /1616 р./. Сума прибутку від зернобобових культур склала 3939 злотих, 620 зл. - від сінокосів, 2500 зл. - від млинового виробництва, 4383 зл. - від рибного господарства [21,с.127]. Важливі дані про продаж землеробської продукції Колушівським, Ольхівським і Хоробрівським фільварками Сокальського староства Руського воєводства /1627 р./ показує наступна таблиця [21,с.128]:

Фільварки						
Назва продукції	Колушівський		Ольхівський		Хоробрівський	
	в %	Зл.	в %	Зл.	в %	Зл.
<i>жито</i>	70	42	68	102	70	105
<i>пшениця</i>	-	-	75	7,5	75	22,15
<i>ячмінь</i>	70	11,16	64	12,24	60	9,18
<i>овес</i>	65	15	68	11,15	70	93
<i>гречка</i>	72	9	67	6	66	7,15
<i>горох</i>	67	10	60	7,15	65	16
<i>сіно</i>	67	16	-	-	67	12

Наведені дані показують, що в усіх фільварках майже 2/3 отриманого зерна надходило на ринок. Підбиваючи результати спостережень про товарність продукції фільварків, слід відмітити, що ступінь товарності залежала

від ряду чинників: наявності міських і сільських ринків, достатньої чисельності робочої сили, вигідних, небезпечних торговельних шляхів/сухопутних чи річкових/.

На чолі фільварку стояв урядник зі своїми факторами/помічниками/, економами та двірниками. До керівного персоналу відносилися господарники та писарі. Пануючим видом повинностей була панщина, яка втілювалася в обов'язки залежного/кріпосного/ населення працювати певну кількість днів в тиждень або в році своїм інвентарем/ косою, сохою, серпом, топором і з всім тим, "з чим від пана наказано буде"/ і за допомогою тяглової сили на землі феодала. На поле землевласника селянин виходив до сходу сонця, а повертався лише після його заходу [69,с.38,39; 74,с.4]. Значення панщини постійно зростало, причому набувала вона все більш диференційованого характеру. В першій половині XVII ст. на Волині і в Руському воєводстві нормою панщини було 5-6 днів в тиждень від лану землі, а в окремих районах - і від півлана. Критерієм для визначення виду і розміру повинностей був об'єкт господарювання. На селян накладалися такі повинності як "толоки", "шарварки" "гвалти", обов'язок стерегти ліс, стави, ремонтувати дороги, мости, лагодити греблі, оборонні укріплення, ремонтувати жилі приміщення феодалів, пасти його скот, ловити рибу та ін. [75,с.17]. Важким тягарем на плечі підданих лягав обов'язок возити на ярмарки і торги товари феодала своїми кіньми чи волами. Селяни змушені були платити за свадьбу, розлучення, за наслідування майна, перехід на життя з одного населеного пункту до іншого. За користування лісами, пасовищами і сінокосами селяни платили зерном і грошима. Окрема плата бралася за відкорм свиней жолудями /жировщина/.

Повинності селян поділялися на чиншові, чиншові з грошима, панські роботи. Дань бралася головним чином натурою. Селяни давали двадцятину свиньми, вівцями, кожен п'ятий рік поволовщину від волів, дань курями, гусями, яйцями, маслом, сиром, рибою і т.д. Бортники віддавали десяту частину отриманого меду. Грошова

оплата зустрічалася рідше, переважно за пашню по 1-3 злотих від лану землі. В Гадячському повіті селянам дозволялося деякі підкоси сплачувати грошима. Ціни були високими: за віз сіна платили 15, за гуся – 6 грошей і т.д. З розвитком товарно-грошових відносин феодали все частіше почали заміняти повинності оплатою грошима. Перехід до оплати податків грошима сам по собі ще не означав розкладу феодалізму, але все ж таки землевласник втрачав свої натуральні господарські функції, підриваючи натурально-господарські основи кріпосництва. Селяни втягувалися в торговельну діяльність, перебудовували свої господарства з орієнтацією на ринок [218,с.33]. Перехід до грошово-продуктової і грошової ренти відбувався в результаті дальшого розвитку виробництва, поглиблення розподілу праці, розширення товарно-грошових зв'язків. Феодальні помістя і селянські господарства все більше втягувалися в ринковий круговорот, поступово переходили від натурального виробництва до товарного. Це вносило зміни в натурально-господарський характер феодального виробництва, розкладало його, підготовлюючи умови для його заміни наступним, капіталістичним.

Окрім землеробства, в фільварках розвивалися різні види промислів: борошномельне, залізоплавильне, лісопильне, цегельне та ін. Зберігало своє значення бджільництво, мисливство і рибальство. У фільварку Паневичі житомирського шляхтича В.Змієвського знаходився борошномельний водяний млин, сарай, в якому перебувало 3 ласті /ласт - міра ваги до 2 т/ поташа, упакованого в бочки, на дворі знаходилося 400 кіп жита, 100 кіп пшениці, 40 копів вівса, 30 корів, 27 телят, 70 свиней, 13 кіз, 40 гусей, 2 вози заліза, 10 фасок/міра/масла, 10 кругів сиру, 2 бочки меду, стільки ж пива, винокурня з усім устаткуванням, 5 горільчаних казанів, 10 мірок солоду і т.д. Вартість всього майна оцінювалась в 3 тис. злотих [214,ф.ІІ,оп.І,спр.7,арк.708]. Отже, фільварок являв собою досить складний виробничий комплекс, що включав до себе, поруч з землеробством, промисли, частина продукції яких призначалася для продажу на

ринку. Промисли тісно були пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Особливо помітне місце займало млинове господарство, яке давало значний прибуток, бо все підлегле населення зобов'язане було молоти зерно на борошно і виробляти різні крупи на закладах свого феодала. Порушення цих правил тягнуло за собою штрафи. Названа прибуткова справа перетворилася в шляхетську монополію. За даними польського вченого Я.Рутковського, один фільварок давав/в середньому/ щорічно до 344 злотих доходу. З цієї суми грошей 83% припадало на прибуток від землеробства, 7% - від лугів, 9% - від скотарства і 1% - від інших галузей виробничої діяльності [175,с.152]. Обслуговувався фільварок винятково працею кріпосних. Наймити зустрічалися рідко. Фільварок поступово перетворювався в багатогалузеве господарство по вирощуванню сільськогосподарської продукції, її переробці та відгодівлі тварин. Частина продукції фільварку надходила у все зростаючому масштабі на ринок, де феодал покупав різного виду і призначення вироби міського ремесла, закордонних підприємств, в тому числі і предмети розкоші.

Розвинутим у фільварках було ремісниче виробництво. В 1568 році у с.Млинова біля Луцька працював чоботар Панько, в с.Вельбойно/1620 р./ - 3 гончари, в с.Друге - 6 гончарів, в с.Тетерівка - 3 токари [139,ф.83,спр.42,арк.1; ф.І,спр.3909,арк.2,2а]. Всі ці населені пункти належали князю К.Острозькому. Найбільш масовим видом ремесел по обробітку дерева було бондарне і теслярське виробництва. Помітне місце займало ткацтво і отримання полотна, простих селянських плахт, платків, сорочок, ковдр, дерюг і т.д. Скільки вироблялося полотна і сукна даних в документах знайти не вдалося. Побічні повідомлення свідчать, що їх виготовлялося дуже багато. Досить відмітити таку деталь, що середня сім'я, яка складалася з п'яти - шести чоловік, щорічно потребували до 160 аршинів полотна і до 20 аршинів сукна [141,с.159].

В сільській місцевості існували гончарна і ковальська справи. Остання виготовляла основну масу господарського

інвентаря. З 1578 році у Звеницькому дворі Луцького повіту працювали: коваль А.Литович, пічник Н.Данькович, шорники І.Піньчикович та І.Шепелевич, кравець Я.Прихожий, гончарі П.Влешкевич та О.Грекович [139,ф.І.СПР.22.160,арк.13,14,19].В селі Кодаки Острозької волості /1609 р./ налічувалося 3 токари і 5 гончарів [139,ф.1,спр.3909,арк.4]. Досить стійку групу сільських майстрів становили кравці і шевці. В с.Щирець /Руське воєводство/ у 1572 році працювало 7 кравців [139,ф.1,спр.3909,арк.4]. Сільське ремесло обмежувалося обробіткою лише тієї сировини, яка вироблялася або добувалася в селянських чи феодальних господарствах, або можна було отримати в безпосередній близькості від селища [73,с.594]. Техніка виробництва була примітивною, на покупку знарядь праці не потребувалось великих сум грошей. Вироби збувалися не лише по селах, але і в містах і містечках, розташованих на невеликій відстані від виробництва. В 1567 році кравець Ф.Ярмолович із с.Целевичі Володимирського повіту пошив бархатний "китлик" для М.Федорівської, дружини володимирського священника [214,ф.28,оп1,спр.2,арк.119;спр.174,арк.19]. На ринок частково надходила продукція ткачів, чоботарів, шевців, гончарів та ін. [21, с.11-107]. Асортимент їх широкий і багатовидовий. Вироби ремісників вивозилися за межі району, служили предметами торгівлі з іншими країнами.

Умови роботи сільських ремісників були надзвичайно важкими: вони вносили великі суми грошей за право займатися ремісничою діяльністю. Це обмежувало виробничу діяльність ремісників і їх зв'язок з ринком. Окрім відмічених причин, становище ускладнювалося ще й тим, що вони були феодально залежними, безправними, їх робота регламентувалася паном [139,ф.11,спр.22485,арк.13,14]. До всього цього треба додати і те, що сільські ремісники зустрічали вороже відношення з боку цехів, які суворо охороняли міський ринок від конкуренції.

У деяких районах Київщини і Поділля зустрічалися спеціалізовані тваринницькі фільварки. В маєтку Вчорайшнє князя А.Ружинського /Київщина/ в 1609 році знаходилося: 100 дійних корів, 60 яловок, 40 волів, 100 голів дрібної худоби. Увесь скот оцінювався в 2 тис. злотих. У господарстві налічувалося ще 300 овець, вартістю в 400 зл., 200 свиней і 50 вепрів, відгодованих біля млинів та винниць, вартістю біля 600 злотих [21, с.66]. У 17 фільварках Старокостянтинівського повіту /1615 р./ налічувалося 365 коней, 164 воли, 148 биків, 386 корів і телиць, 61 теля, 254 свиней, 176 поросят, 21 коза, 848 овець, 14 верблюдів. У цих же господарствах відгодовувалося ще 724 штуки курей. В 9 фільварках Степанівського ключа/група сіл - М.С., О.П., К.П./ князя К.Острозького було: великої рогатої худоби - 1125 голів/з них 51 робочий віл/, свиней - 274, овець - 236, кіз - 156, курей та гусей - 853 штуки. Щорічно від селян феодал отримував яловок - 71, баранів - 72, вепрів - 7, каплунів /свиней/ - 567, гусей - 667 [21, с. 66-68]. За даними інвентарного опису, на потреби землевласника та його челяді витрачалося щорічно біля 104 голови великої та дрібної худоби. Увесь інший скот відправлявся на продаж. Як видно, продукція тваринницьких фільварків надходила переважно на ринок. Тільки деякі з них працювали для задоволення внутрішніх потреб магнатських і шляхетських дворів, замків, монастирів. Тваринницькі господарства поширеними були не лише в південно-східних районах країни, але і у районах з високорозвиненим землеробством. І це зрозуміло. Труднощі реалізації хліба на внутрішньому ринку примушували феодалів частину його спрямовувати на відгодівлю худоби, яку потім дуже легко збували. Відгодованих волів та свиней продавали на торгах у Володимирі, Львові, Луцьку, Перемишлі і Ярославі [21, с.66]. Характеризуючи зміцнення зв'язків фільварків з ринком панський нунцій/посланець/ Ф.Рутгієрі у ХУІ ст. відмічав: "шляхта занята нічим іншим, як лише обробітком землі і розведенням худоби. Це у них не вважається позором... Навіть шляхтички торгують предметами та речами, що відносяться до домашнього господарства" [277, с.126].

Із східних і західних районів України до Львова, Бродів, Галича, Снятина, Коломиї, Ярослава та ін. міст приганяли на продаж великі гурти худоби. У Львові /1601р./ торгівлею волами займалися теребовлянський купець С.Кухлінський і місцевий феодал Я.Стосович. В 1616 році підгаєцький шляхтич І.Попович відправив на ярославську ярмарку 82 бики. Іван і Давид Консорські з містечка Борщів в 1637 році пригнали на львівський ярмарок 160 волів [241,с.73-88]. Київський воєвода Я.Тишкевич /1630 р./ відправив до Ярослава 200 биків і волів. Стільки ж голів скоту направив в цьому ж році на продаж і шляхтич О.Суходольський із "власних... одних доморослих в маєтності і фільварках викормлених, інших з поволощини з тих же маєтностей взятих"[21, с.67]. Такі свідчення давалися тому, що феодали безмитно продавали лише тих тварин, які виростили у своїх володіннях або отримали від селян як ренту /поволощину/. Шляхтич Ю.Чаплинський зі своїх власних маєтків відправив до Ярослава 120 волів, київський біскуп І.Соколовський із фастівських і бобицьких володінь - 304 воли і 236 ялівки до Польщі або туди "где би мог... продать" [21,с.67]. Приказчик магната О.Конецпольського К.Шелейко 9 червня 1646 року заявив у Львівському гродському суді, що він переганяє 1000 биків свого власника на ярославську ярмарку або туди, де можна їх буде вигідно продати. Свідчення під присягою слуги житомирських шляхтичів Стефана і Яна Пересецьких /1646 р./ показує, що вони відправили на продаж до міста Заславль 128 волів [21, с.67; 214,ф.11,оп.І,спр.11,арк.539]. Скот гнали старими торговими шляхами, сплачуючи по дорозі слідування податки, а також випасове, мостове і гребельне. По дорозі Львів - Познань за перегін худоби брали мито в 60 містах і селищах. В цілому збори мит становили до 14% вартості волів [275, с.282].

Важливими пунктами торгівлі худобою були міста і села Дрогобицького і Самбірського староств. На одній із самбірських ярмарок щорічно продавалося більше 3 тис. голів великої рогатої худоби. Через Дрогобич і Старий Самбір гнали баранів, свиней, волів до Перемишля і

Кракова. Судячи з повідомлень львівського професора В.Ф.Інкіна, через територію Самбірського староства щорічно переганялося не менше як 7 тис. голів худоби у перерахунку на великий [85, с.128].

Торгували худобою і у Києві. Про це свідчать дані документів Київського гродського суду за 1585 рік. В одному з них говориться, що польський король С.Баторий спеціально викликав на королівський суд київського суддю І.Солтана для розгляду справи про захоплення ним у місцевого митрополита О.Дєвочки збору мит від продажу худоби [214, ф.62, оп.1, спр.І, арк.110,111]. Торгівля волами і худобою існувала тут і в наступні часи. Наказ короля Владислава IV /30 квітня 1638 р./ підтвердив привілей 1634 року про встановлення у Києві щотижневих торгів худобою [114, ф.220, оп.1, спр.68, арк.1].

Волинські ярмарки славилися продажею хліба, сала, худоби, хмелю, шкір, гадячські - різними видами вичиненої шкіри і т.д. [33, с.98]. Із Закарпаття експортували вино, виноград, свіжі та сухі овочі, фрукти, мінеральні води, дубильні предмети [67, с.6]. На київських ярмарках відбувалася жвава торгівля хлібом, медом, рибою, худобою, сіллю, різними ремісничими виробами. Згідно наказу польського короля Сигізмунда 111/1618 р./ прибулим до Києва торгівцям дозволялося продавати і покупати товари лише оптом в "Гостином доме", який для цієї мети був побудований ще в 1584 році [214, ф.62, оп.І, спр.І, арк. 71,72]. Одночасно з ростом внутрішнього ринку міцнілі зв'язки фільварків та феодальних маєтків, селянських господарств з сусідніми країнами, головним чином через гданський порт [52, ф.26, оп.ІІ, спр.645, арк.73]. Потреба в хлібі та інших сільськогосподарських продуктах у швидко розвиваючих капіталістичних країнах Західної Європи сприяла установам стійкого та вигідного для феодалів України експорту землеробської і ремісничої продукції. До міжнародної торгівлі, за допомогою посередників, у 60-х роках XVI ст. було залучено 74 феодальних та церковних маєтків лише на одній Волині. Звідси в 1564 році на 14 ком'ягах /судах/ відправлено 350 мац вівса і 100 ластів

жита до Гданська [48, ф. 389, кн. 258, арк. 23, 109, с. 83]. Зерно постачалося очищене, якісне. Показове в цьому відношенні зобов'язання шляхтича Я. Монтовта доставити до причалу "жита праве доброго, свіжого и добре виправленого, не куклеватого и не кострубатого" [214, ф. 25, оп. I, спр. 9, арк. 76, 77]. В 1563 році через порт міста Вроцлав було сплавлено 1202 маці волинського хліба [109, с. 87]. Заява шляхтича В. Заєчницького, слуги луцького мостовничого І. Борзобагатого-Красенського /10 березня 1574 р./ свідчить про те, що він відправив на ринок у місто Люблін 50 підвід з вівсом свого пана, але не продав, так як були дуже низькі ціни. Тому вимушений був залишити у дворі місцевого міщанина І. Шкатульника із сплатою за зберігання на складах "до лепшей продажи" по одній копії литовських грошей за місяць утримування у сховищах [214, ф. 25, оп. 1, спр. 15, арк. 44]. Ю. М. Гроссман стверджує, що в 1588 році на долю Руського воєводства припадало, по найменшій мірі, не менше 11,3% всього сплаву хліба через Вроцлав. Свідчення київського каштеляна І. Чаплича-Шпановського /1591 р./ показує про сплату йому волинським купцем Д. Больховцем, згідно підписаного контракту, 600 талерів за доставку йому 600 мац жита до берега ріки Буг /нині Західний Буг/ на пристань Бережці для відправки за кордон [214, ф. 25, оп. I, спр. 509, арк. 28]. 8 лютого 1614 року кременецький земський суддя В. Гораїн, через свого слугу К. Миньківського, доставив в Устилуг, для відправки до Гданська, 50 мац жита торчинської міри [139, ф. II, спр. 13654, арк. I]. Грамота польського короля Іоанна Казимира /1649 р./, дана київському домініканському монастирю, дозволяла брати такі податки : за сплав по Дніпру жита, пшениці та ін. зерна за кордон: з дубаса /судно/ - по копії литовських грошей, з ком'яги - по півкопи, з півком'яги - по 15 грошей, з великого човна - по 12, з малого - по 6 [24, с. 25]. Експорт зерна і сільськогосподарської продукції з українських земель відбувався ріками Західний Буг і Вісла до Балтійського моря /переважно через Гданськ / і далі у західноєвропейські країни. На думку Ю. А. Мицика, хліб з

Поділля надходив навіть до Італії [133, с.31]. В експорті хліба через Гданськ на першому місці знаходилося жито. Вивіз хліба з Польщі і українських земель в середині ХУІ ст. досягав щорічно 17 тис. ластів, у другій половині цього століття - 78 тис., в першій половині ХVІІ ст. - до 84 [275, с.283]. В польському експорті не виділена продукція України, яку є підстави вважати досить значною. Зростання вивозу хліба відбувалося не стільки в результаті розширення експорту з старих маєтностей, скільки шляхом включення в експортну торгівлю все нових районів.

Великим попитом на ринках Західної Європи користувався поташ, необхідний для виробництва мила, скла, при пранні білизни, а також лісові товари: ванчоси /бруси/, попелки /попіл/, клепки для бочок, дошки, васильки /матеріал для виготовлення бочок під пиво та вино/. В селі Любче шляхтичка Г.Остикова /1562 р./ приготувала, для відправки за кордон, 70 захтиків/ 504 тис. штук/ брусів, 19 сотен клепок, 30 коп / 1800 штук/ тертиць, "множеватъ великое" васильків і попілків [214, ф.25, оп.І, спр.4, арк.43,44] Шляхетський письменник С.Старовольський залишив /перша половина ХVІІ ст./ яскраву картину, яка свідчить про втягування феодалських маєтків у зовнішні та внутрішні торговельні зв'язки: "Тепер у нас не має воїнів, не має людей мужніх і героїв, зато є кочмарі, торгаші і посередники. Самим великим подвигом у них вважається знати дорогу, по якій гонять биків із маєтків до Гданська, бо всі, хто по багаче, торгує волами, кіньми, медом, горілкою, перцем, оселедцями, рибою, дичиною і всяким хлібом.... Все, що їх підлегли мають в домах своїх для продажу, вони воліють приносити на панській двір, покупають за самими низькими цінами і відправляють у місто. Сюди ж вони відвозять і свої власні продукти " [236, с.87-88]. Отже, між феодалськими маєтками, зокрема і фільварками, окремими, переважно багатими селянськими родинами і ринком встановлюються з кожним роком міцніючі торговельні зв'язки. В торговий оборот залучалися важливі товари для харчування/ зерно, мед, сіль, овочі і т.д./, а також виробничого призначення

/ліс, залізо, поташ, селітра, ремісничі вироби та ін./ . В торговельній діяльності приймали участь селяни, ремісники і феодалі.

Розчленованість території України сусідніми державами, жорстокий іноземний та національно-релігійний гніт, свавілля феодалів, пануюча анархія, грабіжницькі вторгнення татарських і турецьких військ затримували економічний і політичний розвиток, але повністю зупинити його не могли. На українських землях відбувався процес, хоча і дуже повільний, дальнішого розвитку продуктивних сил, поглиблення суспільного і територіального поділу праці, товарного виробництва і обміну. Розвивалось сільське господарство, удосконалювалися прийоми обробітку землі та методи організації виробництва, посилювалась експлуатація селян, феодальні і селянські господарства все більше втягувались у ринкові зв'язки. Фільварково-панщинна система ведення господарства затримувала процес майнової диференціації, розшарування, чим перешкоджала створенню умов для виникнення вільнонайманої робочої сили, гальмувала розвиток мануфактурної форми промисловості на промислах, зародженню ранньокапіталістичних виробничих відносин. Тим не менше економічний розвиток був, але дуже повільний, що і визначило в'ялий, затяжний хід прогресивного поступу українських земель.

1.2. Борошномельні водяні млини

З давніх-давен в Україні існували водяні борошномельні млини, які будувалися всюди, де тільки були для їх появи сприятливі умови - на великих і малих річках, потічках в селах, слобідках, хуторах, містах і містечках, на землях магнатів, шляхтичів, духівництва і окремих заможних селян. Але, щоб побудувати борошномельний заклад, необхідно було отримати дозвіл властей чи великого землевласника. Королівський

маршалок князь О.Сангушко-Каширський /8 вересня 1565 р./ дав луцькому шляхтичу І.Переводському грамоту на вічне тримання трьох частин млина на ставу у селі Марковичі, ліс, сінокіс, городи і сад біля колодязя вартістю в 200 коп грошей литовських. За даними 1569 р., на території Волинського воєводства налічувалося 767 закладів борошномельного водяного виробництва [250, т.19, с.43,93,95], з них у селах - 284. Чотири в 1570 році виникає в селах Павлика і Камінь-Каширський. В 1588 році у селі Жидичин /Луцький повіт/ діяв промисел на греблі Сірницького става біля дороги та Підгоровського луга. В кінці XVI ст. збудовані були млини біля Луцька, сім - в селі Литовеж, три / перша половина XVII ст./ - в селах Баєво і Коршево, стільки ж - на річці Стохід, вісім - на річці Случ і його притоці Остропіль, декілька розташовувалося поблизу населених пунктів Болото, Дубно, Заблудово, Нилянничі, Олики. У передмісті Володимира, що називалося "Владича гора", в 1649 році діяло водяне борошномельне виробництво на річці Луга. Всього у селах та містах на території Волині діяло в другій половині XVI - першій половині XVII ст. до 300 млинів.

Майже в кожному більш -менш значному населеному пункті Белзького і Руського воєводств працював борошномельний млин, а в таких селах як Волосянка, Гнила, Орявчик, Ясениця - по два, в с.Головецьке і Плавче - по чотири. В шести староствах названих воєводств /Белзькому, Галицькому, Львівському, Перемишльському, Сяноцькому і Холмському/ в 1569 році налічувалося їх в селах 362. Працювали вони тут і в наступні часи. В 1606-1628 рр. у Галицькому старостві діяло 36 борошномельних підприємств, у Теробовлянському - 22 з 57 жорнами, 5 ступами і 2 фолюшами /сукновальнями /. Існували заклади в населених пунктах Залотий Потік, Монастирське, Підгайці, Підгороднє, Рогатин і т.д. В Коломийському старостві /20-і роки XVII ст./ розташовувалися млини в п'яти місцях [243, с. 78-80]. Один борошномельний заклад в 1649 році діяв на річці Мшанка біля містечка Старий Самбір [128, с.117], стільки ж - на

р.Полтва / краківське передмістя Львова/. В середині XVII ст. у селах Белзького і Руського воєводств налічувалося до 420 вододіючих борошномельних закладів.

На території Буковини, яка у розглядуваний період входила до складу Молдавського князівства, водяний борошномельний промисел відомий з початку середини XVI ст. Три його заклади діяли /1560 р./ в селах Бояни і Жучка Чернівецької волості [135, с.47], по одному в с.Кучурів /1575 р./, біля містечка Сторожинець і в с.Вершківці на річці Шурша /1584 р./, три - недалеко міста Заставна [244, т.1, с.67,70,134,215; т.2, с.26]. Грамота господаря /керівника/ Молдавії Е.Могили від 20 липня 1602 року розповідає про спір між феодалом Д.Соломонеску з його родичем Петром із-за млина і става в с.Ружинці Хотинського цинута /повіт/. Борошномельне виробництво розташовувалося в с.Василів на Дністрі /1625 р./, біля Заставни /1627 р./, в селах Виданешти /1643 р./ і Черлика /1644 р./ Хотинського повіту. Всього у сільській місцевості лише Північної Буковини в другій половині XVI-першій половині XVII ст. існувало не менше 30 пунктів водяного борошномельного виробництва. На Закарпатті, в Мукачівській домінії /окрузі/ в середині XVII ст. налічувалося 42 млини, в Ужгородській – 8 [134, т.1, с.268]. Два водяні млини в с.Монастирець /нині Хустського району/ збереглися до нашого часу [184, с.93]. Один з них діє, задовольняючи виробничі потреби односельчан, другий перетворений в музей і являється цікавим експонатом для туристів.

Поширеними були борошномельні заклади у Київському і Подільському воєводствах. Підприємство на одно жорно діяло /1552 р./ на р.Кам'янка недалеко Житомира, інше з двома жорнами - на р.Тетерів, декілька /1565 р./ - на річці Пилявка у селах Виперсовичі, Грушка, Остолотов, П'ятничани поблизу Вінниці. У 70-х роках XVI ст. в Барському повіті налічувалося 15 водяних млинів [58, с.76]. Дані опису Поділля за 1583 рік повідомляють про млин на чотири "вальні кола" і одну ступу біля міста Старий Костянтинів. Тут же, на р.Случ в 1603 році виник ще один

на 6 жорен. З'явилися млини в селах Старики і Шихівці. Є повідомлення про три недалеко міста Кам'янець - Подільського, а також по одному в селах Микулинці і Почапінці на річці Згарі і т.д. За даними ревізії 1622 р., у Канівському повіті взято на облік 13 млинів [137, ф.91, спр.118/1, арк.17]. Один з них на 3 жорна діяв в с.Білиця, в селах Бобриця і Липава - кожен на одно жорно. Тринадцять закладів працювало у Білоцерківському повіті, шість з 18 жорнами і 4 сукновальнями - у Переяславському. Декілька відомо на річках Котир і Сирець під Києвом [95, с.35;47,ф.389, кн.209, арк.51,52]. Зустрічалися на річці Рось біля Корсуня, на Кременчуцьких озерах та ін. Всього у Київському і Подільському воєводствах працювало в досліджуваний період до 50 закладів борошномельного промисла. В 1648 році на Правобережній Україні налічувалося до 2000 млинів різної конструкції, з них 880 - в селах. Млини відігравали важливу роль в господарствах феодалів і селян. Без них не могло нормально функціонувати господарське життя, затруднялася відгодівля тварин.

На Лівобережжі в 1619 році два млини діяли на р.Ольшанка, один в 1637 р - на річці Стрижень під Черніговом, декілька - на р.Остер біля Ніжина, зокрема два розташовувалися в селах Вересівка і Козарівка /1657 р./. На річках Псьол і Сула діяло 10 закладів /1657 р./, дев'ять - па річці Ічня [114, т.3, с.223]. Існували вони і на річках Грунь, Десна, Ряска, Сулиця та ін. Під містом Батурином на річках Сейм і Шовковиця діяло 12 закладів з 17 жорнами, 6 ступами і валюшем /сукновальнею/, а всього у Батуринській волості на 8 річках /на 13 греблях/ розташовувалось 25 з 72 жорнами, 9 ступами і фолюшем [155, с.28,200]. В Конотопському повіті на річках Конопка і Мотузна було 5 млинів з 11 жорнами. За даними 1666 р., на Лівобережній Україні налічувалось 182 млини, з них у селах - 60, що становило 32% до загальної кількості [105, с.245]. Як видно, село не займало провідної ролі у розвитку борошномельного виробництва на Лівобережжі.

На один лан орної землі на українських землях припадало в середньому по одному млину, а на Брацлавщині і того більше. Тут він приходився, за твердженнями О.С. Компан, на 43 квадратні метри площі [105, с.245], тобто на кожну ділянку землі довжиною в 7 і шириною до 6 кілометрів. На кінець досліджуваного періоду в селах України налічувалося до 950 борошномельних закладів.

Враховуючи значну прибутковість млинового господарства, уряд і місцева адміністрація тримали під суворим контролем побудову і експлуатацію підприємств. Забудовники зобов'язані були звертатися до органів влади за отриманням дозволу на побудову промисла. Про це свідчать, наприклад, грамоти польських королів і привілеї великих землевласників, що збереглися до наших днів. З них видно, що власниками млинів виступали головним чином світські феодала та духівництво. Уже в середині XVI ст. у їх руках зосерджувалася велика кількість закладів. Працювали вони на землях магнатів Бучацьких, Збараських, Радзивиллів, Чорторійських, князів Острозьких і т.д. В 1558 році біля Луцька діяли заклади шляхтичів В.Несвицького, К.Сопницького, на річці Горинь /1566 р./ поблизу Володимира - феодалів Ф.Іванова та В.Загоровського /с.Восковичі/. В 1581 році у Луцькому повіті шляхтич С.Краєвський мав борошномельний млин на два жорна у селі Полоць, в с.Котів - шляхтичка Г.Козинська. В цьому ж повіті працювали /1583 р./ заклади князя Ю.Корецького, шляхтича І.Порванецького та ін. Два млини землеволодільця І.Вербицького діяло /1609 р./ у Житомирському повіті. Стільки ж на річці Остер мав місцевий староста М.Ратомський. В 1624 році на річці Упеня /Київське воєводство/ на новозасипаній греблі спорудив заклад урядник шляхтича А.Тиши - Биковського [139, ф.І, спр.61012, арк.4]. Декілька неподалік міста Києва розміщалося місцевого старости. Витяг із земських книг Київського воєводства /13 вересня 1635 р./ показує, що писар Київської землі В.Воронич тримав млин на ґрунті Гуроя. Князю І.Вишневецькому

/1640 р./ належало 423 млинові жорна з 109 ступами [269, с.41-44]. Магнат Ю.Немирич в 1643 році володів підприємствами на річках Ворскла, Орлик та ін. [203, с.28]. В селі Шумарово "уфондовав"/побудував - М.С., О.П., К.П./ млин на реце Воронусе" шляхтич І.Єсимонтовський і "оним млином владел килко лет"[114, с.338]. В середині XVII ст. в Житомирському повіті відомі млини шляхтичів. І. Бартоша, С.Кацлівського, Я.Масацлинського, А.Пісіса, Я.Стама, на Київщині - В.Дазбровського, І.Прошеницького, землянина /феодала/ - Д.Федоровича, на Чернігівщині - Ф.Безбородька та ін. Феодалам на українських землях у другій половині XVI-XVII ст. належало до 700 млинів, що становило 77% до загальної кількості.

Тримало в своїх руках млинове виробництво православне і католицьке, греко-католицьке духовенство. Князь Я.Заславський і його мати, княжна А.Гольшинська 2 червня 1555 року пожалували /подарували/ Троїцькому монастирю 4 села. В одному з них, Дворець, розташовувався став з млином. Київський Нікольсько - Пустинний монастир в 1570 році заволодів селищем Княжичі на Дніпрі, хутором Іванчієвим на річці Красний, озером Вноркутом, сінокосом і двома борошномельними млинами в маєтку Гатне біля Києва, Видубецький монастир - на річці Стугна у селищі Ігнатівці, луцький домініканський католицький /1578 р./ - на р.Луга на Волині. Густинський монастир /1615 р./ володів закладом з одним жорновом на острові Густиня. Копія листа князя М.Вишневецького та акт про обстеження кордонів його володінь свідчать про отримання Густинським монастирем греблі з млином на р.Полова. Після смерті чоловіка /М.Вишневецького/ княжна Р.Корибутова-Вишневецька 12 січня 1619 року подарувала ігумену цього монастиря Ісаю хутір Мацеївку над річкою Ладинкою, Вальківський борошномельний млин на два жорна, який побудував мельник Максим під монастирем, недалеко міста Прилуки. За тримання трьох млинів Густинський монастир платив щорічно по 4 злотих і 4 гроша податків. Про це свідчить квіт /розписка М.С., О.П., К.П./ Даниеля-Єжи Воронича,

скарбника і поборці Київського воєводства від 6 травня 1643 року [214, ф.131, оп.33, спр.1, арк.I]. Ігумен Ніжинського Троїцького Густинського монастиря А.Акимович 7 жовтня 1618 року заволодів селом Дейманівкою і борошномельним заводом під містом Варва. Привілей /грамота/ княжни Р.Корибутової-Вишневецької, виданий 18 січня 1619 року Лубенському Мгарському монастиреві, свідчить про передачу в його власність частини нерухомого майна, землі, сінокосів з підданими та двома млинами на річці Вільшанка. Ладинський Новгородський монастир /1619 р./ мав млин у двох милях від міста Прилуки /в с.Ладинка/ на річці Сокулька, Жидичинська церква - в с.Борихове Луцького повіту. Київському Софіївському собору /1640 р./ належало п'ять борошномельних підприємств /Миколаївське, Лушнівське, Жарківське, Федорівське і Ялцківське з двома жорнами і механічною пилою для розпилювання колод/ на річці Котир біля Гостомеля. Стільки ж налічувалося у Києво -Печерської лаври. Декілька в Кременецькому повіті /1644 р./ мав Мільчицький монастир, Максаківський /1646 р./ - два на р.Лома недалеко містечка Мена. Єпископ Чернігівського кафедрального монастиря /1648 р./ володів підприємствами на річках Ворбка і Стрижень, священник Ігнатій із села Завадинці - на річці неподалік міста Самбір, на р.Сирець, яка впадала в Кирилівське озеро, - ігумен Київського Кирилівського монастиря В.Красівський. Копія дарчої грамоти /1649 р./ дружини чернігівського скарбника О.Угорнецької свідчить, що вона подарувала Омбишському монастиреві маєтки Лосинівку і Омбиші з млином на річці Остер /Чернігівський повіт/. На хуторі Нові Млини мав в 1653 році підприємство Ніжинський Благовіщенський Красноостровський монастир. Витяг із книг Ніжинської ратуші за 1657 рік показує, що місцева шляхтичка А.Тишківська подарувала йому ще один млин на р.Сейм. Всього в руках монастирів, церкви та служителів культу в середині XVII ст. налічувалося до 200 заводів борошномельного промислу.

Власниками млинів виступали й окремі заможні селяни. У Володимирському повіті на Волині в 1565 році підприємством порівно володіли шляхтич І.Янко і селянин дрібного феодала С.Хмелівського Т.Таратунович. В цьому ж повіті /1579 р./ дві частини млина належало шляхтичу В.Яковицькому і місцевим селянам. Підданий брацлавського воєводи Я.Збаразького І.Кондратович /1596 р./ мав частину борошномельного підприємства в с.Жабокрик. Під селом Криськи, на річці Голомиській, закладом на одно жорно володіли тутешні селяни Г.Клименко і М.Ільїн, в с.Казимівка на р.Убеді - селяни М.Овсяниченко і Ф.Васильєва. У загальній своїй масі селянам у другій половині XVI-XVII ст. в Україні належало не менше 50 млинів.

Часто власниками одного млина виступало по декілька селянських родин /2-3 та більше/. На р.Сейм заклад на 4 жорна тримав селянин Г.Пешков з 4 своїми односельчанами. Співласниками млинів, разом з селянами, нерідко виступали козаки, особливо на Лівобережжі. В с.Шабельниково /1656 р./ на р.Супій у козака А.Лошкова перебувало підприємство на одно жорно, яким володів з двома селянами пополам /порівно/ [155, с.180,238]. Це пояснюється, очевидно, тим, що млини дорого коштували. Побудова і експлуатація одному селянському господарству була не під силу, бо, щоб побудувати підприємство, необхідно було зробити "запруду" /греблю/, виготовити необхідне обладнання, інструменти, закупити млинові жорна та ін. Через те, під час побудови підприємства, декілька селян об'єднувалися в компанії /товариства/. Крім того, тримати таке велике на той час підприємство, яким був борошномельний млин на свій страх і ризик одній родині було небезпечно: стихійне лихо чи ворожий напад могли його зруйнувати. В 1577 році татари вторглися на Волинь. Князь К.Острозький вислав проти них /з Острога/ загін придворних козаків, чисельністю в 300 чол. на чолі з С.П'ятигорцем. В битві з татарами загін козаків був розгромлений. Декілька козаків, що залишилися живими, відступаючи сховалися в одному із сільських млинів біля

Острога і почали продовжувати оборонятися. Втративши надію взяти козаків живими, татари спалили їх разом з млином [254, с.855]. Доречно відмітити, що в цьому ж селі згоріло, під час пожежі в 1604 році, декілька борошномельних підприємств [17, с.130].

Селяни спільно будували млин, приймаючи в спорудженні участь в залежності від наявності грошей чи робочої сили, будівельних матеріалів тощо. Одні з них давали гроші, ті, що їх не мали, працювали на будові, постачали дерево, будівельні матеріали, устаткування та інструменти, гатили греблю. Побудоване таким чином підприємство перебувало у їх спільній власності. Його власники називались компаньйонами чи співвласниками. Кожен з них був власником відповідної частини, розмір якої залежав від величини паю або участі у побудові чи устаткуванні, спорудженні греблі, яка потребувала значних коштів та робочих рук. Якщо у спорудженні гідросилових установок, виробничих приміщень та виготовленні устаткування брало участь два селянина, вони називалися половинщиками. Але не завжди порівно володіли закладом, бо це залежало від участі у побудові та устаткуванні. В 1619 році шляхтич О.Тубольчишин заявив, що споруджуючи та обладнуючи технічним устаткуванням та інструментами борошномельне підприємство на р.Ворскла, він прийняв собі у напарники мельника М.Опошнянського. Між собою вони постановили: мельник своєю працею, інструментами та будівельними матеріалами, разом з О.Тубольчишиним і його челяддю, зобов'язаний був спорудити заклад на шість жорен. Після введення в дію О.Тубольчишин буде володіти 4 жорнами, мельник М.Опошнянський двома. Керівником виробничого процесу виступатиме мельник.

З часом першопочатковий пай міг подрібнюватися між пізнішими співвласниками. Часто, не маючи можливості тримати свою частину підприємства, селянин чи селяни продавали її. Співвласники млина на р.Білоусі біля села Ненарушне /урочище Лихочове/ Максим, Микола і Павло Луки продали /1676 р./ архирейському Домку четверту

частину підприємства /два жорна і третю частину ступи для товчіння проса і отримання круп/, якою вони володіли з середини XVII ст. В документах зустрічаються випадки продажу окремого жорна, ступи, частини їх, частин прибутку від помолу зерна чи отримання пшона, різних круп та ін. Такі форми продажу окремих частин устаткування чи від прибутку свідчать про спільність володіння селянами борошномельним виробництвом. Кожний співвласник мав право на певну частину закладу чи доходу в залежності від величини внесеного паю чи виконаних робіт під час побудови. Співвласники являли собою товариство, члени якого поважали права свого товариша у питаннях експлуатації або відчуження частини підприємства. Посторонній член приймався на місце вибулого при умові згоди на це всіх інших членів товариства. Звідси слідує, що сама участь у володінні виробництвом носила іноді віртуальний характер, але зате давала право на участь в отриманні прибутку від експлуатації підприємства у розмірі тієї частини власності, яка належала співвласникові. І так, якщо в цілому говорити про власників борошномельних підприємств, то слід відмітити, що вони перебували виключно в руках феодалів, монастирів, церков, які володіли значними земельними ресурсами разом з водними багатствами, необхідними для побудови і експлуатації промисла. Селянських закладів налічувалося дуже мало, всього біля 2% по відношенню до загальної кількості.

1.3. Залізоплавильні промисли (рудні)

На території сучасної України з давніх часів люди добували залізо з болотних, озерних і лугових залізних руд. Спочатку його виплавляли в глиняних горшках па вогнищі біля житла, пізніше - в спеціальних горшках /невеликих круглих земляних ямах, обмазаних глиною, з природньою подачею повітря/. В процесі дальнішого вдосконалення горна, поступово зменшувалася його підземна частина,

зростала наземна споруда, застосовувалася штучна подача повітря [9, с. 86]. Починаючи з XIV ст. з'являються окремі випадки застосування водяного млинового колеса до рудничної справи на території Правобережного Полісся України [249, с.210]. Це привело до збільшення розмірів залізоплавильних горнів, чисельності зайнятих на них працівників, механізації виробничих операцій і, таким чином, до виникнення залізоплавильних підприємств, що називалися руднями. Для їх появи необхідна була наявність трьох природних умов: болотної залізної руди як сировини, річки /става/ як джерела енергії рухомої сили і лісових масивів на паливо. Найбільш великі райони виробництва заліза розташовувалися на Правобережжі, де знаходилися всі необхідні умови для появи залізоплавильних промислів: достатньо місцевого матеріалу для побудови виробничих приміщень, густа сітка річок із сильною течією, а також близькість покладів руди.

В середині XVI ст. на території українських земель нараховувалося чимало механізованих підприємств для отримання заліза, розташованих головним чином в басейнах верхньої течії рік Тетерів, Уж, Уборть, середньої течії ріки Случ, по невеликих річках і притоках, недалеко від їх впадіння у великі ріки та поблизу покладів болотних руд [267, с.134]. В одному з документів із історії Волині за 1555 рік зазначається: "...а де біля ставів були млини на руду, маємо говорити, щоб споруджувати звичаєм тим, який це заохочеться" [150, т.2, вид. 1, с.524; 208, с.33]. Цікаво при цьому відмітити, що млини для виробництва заліза уже відомі, хоча термін "рудня" ще не поширився. Тільки пізніше, в 1559 році /Луцький повіт/ зустрічаються назви "млини-рудні", "ковальські кузні на руду" та ін. [12, т.6, ч.8, с. 64,300]. Згадується підприємство під назвою "Петрашева руда". В джерелах за 1570 рік тут відмічається населений пункт Петрашева Руда [224, с.31-40]. Він отримав назву від існуючого з 1565 року залізоплавильного виробництва. В 1568 році з'явилося підприємство на річці Вижівка, кілька - біля села Жидичин, згадуються Бобрівська і Ленчинська рудні на річці Бобер. В 1569 році

у трьох повітах Волинського воєводства /Володимирському, Кременецькому і Луцькому/ налічувалося 36 залізоплавильних млинів [192, с.103]. В 1570 році підприємство біля Луцька споруджує володимирський підкоморник О.Семашко, поруч з ним - шляхтич О.Підглинський. За 1576 рік згадується металургійний млин /маєток Грушовий/ князя О.Конецпольського, за 1579-1580 рр. - Гошинська рудня князя А.Курбського, у селі Нижня Рудня Володимирського повіту - шляхтича Я.Крупницького. В цьому ж повіті володів підприємством феодал І.Поплавський. В 1581 році почала діяти Рокитинська рудня поблизу містечка Рокитно, на річці Любаша, приток Стира, біля села Котове - підприємство шляхтички Г.Козинської. На річці Путилівка, неподалік містечка Цумань /1583 р./ п'ять залізоплавильних підприємств мав князь О.Радзивілл [193, с. 72], одно в Луцькому повіті /1577 р./ - тутешній шляхтич І.Рудецький, на р. Тростянка - володимирський земський суддя князь М.Курцевич [214, ф.24, оп.І, спр.І, арк.118; спр.4, арк. 125-126]. Можливо, існувала рудня в селі Рудка Кременецького повіту, де з дозволу королеви Бонни володів 10 волоками/волока - міра землі, рівна 17,9 га/ та двома ставками пушкар із Кременця М.Скринський [8, ф. 389, кн.І95, арк. 65-68; кн.561, арк. 93; 201, с.168,232]. Назва поселення і згадка про млини наводять па думку про наявність тут залізоплавильного виробництва.

В документах /друга половина XVI ст./ зустрічаються цікаві дані про рудничні колеса Волині. Місце знаходження їх свідчить про розташування підприємств. В 1570 році у Дубенській, Оликській, Сокольській волостях Луцького повіту налічувалося 8, у Чорторійській волості - 10 рудничних коліс та дві "руди" /підприємства/ поблизу села Кілки. Три колеса та дві "руди" /рудні/ в 1577 році взято на облік під містечком Клевань, в 1583 році в Оликській, Осівській і Степанській волостях - 15 коліс і одне рудничне товариство /с.Котів/, у Володимирському повіті - три колеса. Одне з них розташовувалося біля містечка Несухоїжів, два - у Ковельській волості. Всього ж на Волині

у XVI ст. існувало /різночасно/ біля 45 залізоплавильних підприємств [193, с.70]. Характерною особливістю їх було те, що вони виникали переважно в центрах ремісничого виробництва і обробітку заліза, виготовлення з них різних речей. Село Солтисово Луцького повіту /1545 р./ було заселене головним чином рудниками - ремісниками, яких налічувалося 14 дворощ /40 димів, сімей / [48, ф.389, кн. 561, арк.70]. Ремісники ніяких феодалських повинностей з обробітку землі та по догляду і вирощуванню сільськогосподарських культур в маєтку феодала не відбували, а займалися лише виробництвом заліза [78, с.121]. Коли в 1555 році на річці Чолниця і на ставах біля села з'явилися рудні, які виробляли більш якісніше залізо, ніж в ручних горнах, продукція ремісничого виробництва почала втрачати попит покупців. Через деякий час ремісниче залізоплавильне виробництво припинило тут своє існування. Частина рудників - ремісників, не маючи змоги далі займатися добуванням заліза, перейшла працювати на металургійні млини, інша - в маєток феодала на сільськогосподарські роботи. В XVI ст. в багатьох рудничних селах Волині припиняється ремісниче виробництво заліза, а ремісники - рудники переходять до інших видів занять. Перемога рудні над дрібним селянським рудничним виробництвом була неминуха в силу її вищої економічної організації, технічного удосконалення та продуктивності праці. Отже, рудня була прогресивним явищем і одночасно потужним чинником розкладу дрібного рудничного ремісничого виробництва. Але повністю ліквідувати його не було можливості. В період натурального господарства залізоплавильні промисли виробляли незначну частину заліза, в порівнянні з масштабами його потреб і не могли повністю задовольнити запити населення. Через те на Волині та в інших місцевостях України, поруч з руднями, тривалий час існувало ремісниче рудничне виробництво.

Поширені залізоплавильні промисли були і на території Белзького і Руського воєводств /нині Львівська, Івано-Франківська, Рівненська і Тернопільська області/. В 50-х

роках XVI ст. споруджується рудня в селі Стариське Львівського староства, в 1565 р. - на р. Свія біля містечка Августівка / Белзьке воєводство/. В Любачівському старостві підприємство для виробництва заліза знаходилося в с.Воля Кобильницька, інше - під селищем Басениця. Розташовувалися вони і в с.Воля Дворецька Белзького воєводства і на хуторі Петрилівська Воля /Холмщина/, в 1570 році - недалеко села Лукове Замківського староства [66, т.1, с.97; т.2, с.207; т.3, с.71,185,280,291,420, т.7, с.263]. Всього ж у Белзькому і Руському воєводствах налічувалося 25 рудень: з них у Перемишльській землі - 12, у Львівській - 13 [122, с.103].

Залізоплавильне виробництво західних районів України мало вузьку сировинну базу, тобто незначні і до того не якісні запаси болотних залізних руд. Ця обставина почала про себе нагадувати уже у другій половині XVI століття. В зв'язку з недостатніми запасами покладів руд ряд підприємств становиться збитковим. Через деякий час вони припиняють своє існування. В 60-х роках XVI ст., за наказом старости, через збитковість закривається рудня під селом Курники Городокського староства. Причиною цього було те, що вона давала в рік прибутку лише 12 гривень, а дерева на паливо потребувала на 100 злотих. Витрати на отримання заліза становили за рік 62 злотих, прибутку - ніякого. З цієї ж причини /1565 р./ припинило свою роботу підприємство й на хуторі Петрилівська Воля Холмського староства, не дивлячись на те, що щорічно воно приносило 10 - 12 гривень доходу та кілька возів заліза для потреб власника [191, с.103].

Були й інші причини закриття залізоплавильних закладів. Це, в першу чергу, висока орендна плата. Врочівська рудня /Любачівське староство/ була викуплена польським королем у шляхтича А.Тарло як така, що підлягала закриттю. Під час розгляду організації виробництва виявилось, що встановлена власником орендна плата у розмірі 200 злотих на рік була надмірно висока. Рудники не хотіли брати її в оренду. Тоді орендна плата була зменшена до 100 злотих тобто майже на

половину. Орендарі брали її в оренду і налагоджували організацію отримання заліза, але незначний процент вмісту заліза в руді знижував якість продукції. Реалізація її на ринку не приносила власникові промисла бажаної суми прибутку. До того ж вода часто проривала греблю, на якій розташовувалася споруда. Починка греблі постійно вимагала значних затрат грошей. Все це, разом взяте, і послужило причиною того, що рудня, замість передбачених 160 злотих прибутку в рік давала на багато менше, лише 100. Через деякий час вона була закрита. Припиняючи роботу в одному місці, залізоплавильні підприємства виникали в іншому, де досить знаходилося болотної залізної руди та лісу на паливо. Так, в 1565 році виникла рудня в Городокському старостві. Власник сподівався отримувати від її експлуатації чималі доходи [191, с.103]. Як видно, скорочення залізоплавильного виробництва у Белзькому і Руському воєводствах залежало не лише від таких факторів як низька якість болотних залізних руд та недостатні її запаси, відсутність поблизу лісу на паливо, але й від невмілої організації виробництва, налагодження безперебійної роботи підприємства та надмірного збільшення орендної плати. В документах XVII-XVIII ст. залізоплавильні промисли у західній частині України згадуються рідко. В цей час їх працювало не багато. Всього тільки 5.

Природні умови: значні поклади болотних залізних руд, безкраї ліси, багато - численні ріки і стави створили всі необхідні умови для виникнення і розвитку залізоплавильного промисла на Житомирщині та Київщині. Тут вони розташовувалися на греблях річок Тетерів, Ірша і їх притоках, у верхів'ях річки Уж, на річках Жерев і Уборть. Причина зосередження їх у цих місцях зрозуміла: єдиним джерелом енергії для механізації трудомістких операцій при виплавленні заліза в той час була вода. Тому вони споруджувалися на греблях річок і ставів, а також на недалекої віддалі від місць залягання болотних руд, які служили сировинним ресурсом. На відміну від інших районів країни, на Житомирщині і Київщині не існувало

селянського ручного рудничного виплавлення заліза. Тут з самого початку виникнення залізоплавильного виробництва пануючою формою організації виробництва стає металургійний млин. В XVI ст. заклади з'являються то в одному, то в іншому місці. В 1559 році виникає Троянівська рудня на річці Гнилоп'ять /маєток шляхтичів Вороничів/, Денишівська - на р.Тетерів. В 1581 році з'явилися Рокитинська і Хабенська рудні, в 1593 в. - Радомишльська на річці Боброва Банка. В описі володінь Києво-Печерської лаври є повідомлення про одне підприємство на р.Липка, притока Ірпеня /біля села Церковище [12, т.І, ч.6, с.123]. В 1595 році існувала Веледницька рудня, Озерянська - на р. Трубниця. З кінця XVI ст. є дані про підприємства, розташовані на річці Тетерів і його притоках - Денишівській, Коростишівській, Житомирській, Троянівській та ін. [8, с.87; 214, ф.24 ,оп.І, спр.4, арк.115]. На річці Мошеничі, притока р.Норин, в 1598 році з'явилася Норинська рудня [250, т.21, с.20,43], в 1600 році -Коростишівська. Перша згадка про Житомирську Стару рудню на р.Гуйва, при впадінні її в Тетерів, відноситься до 1605 року. Назва говорить про те, що рудня побудована була раніше. В даних ревізії Житомирського замку /1570 р./ вона не згадується. Немає про неї повідомлень і в описі Житомирського повіту за 1616 рік, хоча тоді вона уже існувала. Ця рудня згадується лише в документах за 1622 р. В 1646 році Житомирська рудня названа старою, яка працювала уже декілька десятків років. Очевидно, вона була споруджена в кінці XVI ст. На протязі другої половини XVI ст. на Житомирщині та Київщині працювало не менше 9 рудень, а всього в Україні в цей час налічувалося до 70.

Вищеназвані повідомлення свідчать про те, що залізоплавильні промисли на Житомирщині з'явилися в середині XVI ст. Цьому буцім то суперечить згадка про підприємство для виплавлення заліза біля містечка Радомишль в грамоті князя В.Ольгердовича /друга половина XIV ст./, що вказує на існування його тут в той час або раніше. Коли б повідомлення про виплавлення

заліза було вірним, історія залізоплавильного промисла Правобережного Полісся виглядала б зовсім іншою. Через те необхідно приділити увагу аналізу цієї грамоти. Так звана грамота князя В.Ольгердовича має досить цікаву історію. Вперше її опублікував польський дослідник Є.Руликівський в 1853 році [276, с.32]. В ній розповідається про те, що київський князь В.Ольгердович [60-90-і роки XIVст./ на прохання князя Ю.Рожинського із Сквири, володіння якого були спустошені під час нападу татарських військ, підтвердив йому право на володіння землями, розташованими на правому і лівому берегах р.Дніпро, зокрема містечко Радомишль на річці Тетерів, рудню, пожитки [137, ф. Оссолинських, спр. 7353/1, арк. 4,12; спр. 7358/1, арк.175,185,187]. Тут малася на увазі Радомишльська рудня чи Коростишівська /Городокська/ або яка-небудь інша грамота конкретно не вказує. Важливо одне, рудня - млин існувала уже в кінці XIV ст. Польський історик Є.Руликівський взяв цю фантастичну історію князя Ю.Рожинського із Сквири за дійсну, хоча походження грамоти, не говорячи про її зміст і мову викладення матеріалу, повинна була викликати у нього певні сумніви. Цього не відбулося. Є.Руликівський опублікував цю грамоту. Слідом за ним А.І.Похилевич, не маючи ніякого сумніву щодо невірності даних грамоти, опублікував її, вважаючи повідомлення про рудню біля Радомишля за дійсний факт, ототожнивши його з даними XVI ст.[164, с.190; 165,с.156]. Не перевіривши даних, про Радомишльську рудню XIV ст. писали в науковій і популярній літературі як про дійсно існуючу [208, с.114]. Серед них - відомий дослідник залізорудної промисловості України Б.М.Орловський [146, с.12].

Професор М.Ф.Володимирський-Буданов не сміло, але дозволив собі висловити деякі сумніви з приводу дійсності даних грамоти. Він писав: "письмові повідомлення про роздачу земель на Київщині приватним власникам відносяться до правління Володимира Ольгердовича: він, будто би в 1390 році підтвердив Юрію Івановичу... декілька маєтностей, подарованих йому нащадками, на

правому і лівому берегах Дніпра, а саме... біля Тетерева Радомишль, рудню...". В додатках автор відмітив: "...в цій грамоті князя Володимира Ольгердовича дужа підозріла мова, яку, між тим, можна віднести на рахунок неточностей пізніших списків володінь Рожинських на обох берегах Дніпра "[12, т.2, ч.7, с.6]. А.М.Андріяшев у статті "Нариси з історії колонізації Київської землі" відмічав, що "...дійсність цієї грамоти викликає певні сумніви "[7, с.24]. Так само відносився до неї і польський історик О.Яблоновський. Він писав: "в сучасному своєму вигляді ця грамота не має початку. Вона становить, очевидно, підтвердження грамоти князя Володимира Ольгердовича, позначеної індиктом 4, тобто 1366 чи 1381 рр. В 1390 році містечка Володимира під Києвом уже не існувало. Хто затверджував грамоту невідомо? Сама грамота, а ще більше підтвердження її чекають доказів правдивості " [288, с.39]. Немає сумніву, що грамота Володимира Ольгердовича, в редакції, опублікованій Є.Руликівським, є твором XVI ст. Дата її написання - 1568 рік. Зміст, мова, накінець сама згадка про рудню дає підставу стверджувати, що це підробка, можливо, записів магната Й.Немирича. Про це пише і сам Є.Руликівський: "право привілею було видане в 1568 році на прохання Йосипа Немирича, сподкоємця Рожинських"[276, с.32]. Отже, грамота князя В.Ольгердовича підтверджує тільки відомий факт існування залізоплавильних промислів на Правобережному Поліссі України у середині XVI століття.

В першій половині XVII ст. рудні виникали то в одному, то в іншому місці, розташовуючись по берегах невеликих річок та їх притоків, недалеко від впадіння у великі річки, інколи по їх течії. Вони з'являлися /в цей час/ майже по всьому Поліссю. Особливо швидкими темпами зростала їх кількість на землях Київщини, Житомирщини і Чернігівщини. В 1600 році виникає Городиська рудня на р.Гнилоп'ять /Житомирщина/, в 1605 р. - Топориська і Селецька на річці Тростянець. Підприємства на річках Гнилоп'ять і Тетерів мав шляхтич Я.Рудневський. Знаходилися вони і в селах Великі Рихтинці, Голяни,

Олізарівка, Макарівка, Перегонове, на річках Желонь, Словечна, Ясенець [193, с.74]. На річці Ірша діяла Турчинівська рудня, на р. Уборть - Хочинська, що працювала з перервами до 1855 року. В 1617 році виникла Конівська на притоці Случа - Тні, дві - на Бабинецькому і Жеревському грунтах [144, т.2, с.727]. На протязі 1620 року з'явилося декілька залізоплавильних млинів на річці Случ: Рогачівський і Цвільський на річці Цвілка, яка протікала південно-східніше села Городниця, рудня Мечна - на р.Норин. Велике підприємство /1622 р./ знаходилося поблизу с.Бехівщина на Овруччині, Нижня Скородинська рудня - на р.Уборть, на березу ріки Жерев - залізоплавильний млин біля містечка Межирічки. Два підприємства в 1630 році споруджуються в Камишинських лісах недалеко Житомира.

Часто по сусідству /на близькій відстані/ існувало декілька залізоплавильних підприємств. В Андріївському маєтку /1646 р./ було дві рудні : одна - на греблі Лукавецького ставу, інша - на сусідньому Городиському ставі. Два підприємства /поруч/ працювало на р.Жерев /Жеревське і Розважівське/, на р. Здвиж - Макарівське і Новогребельне /II, спр.1, арк.100/. В Радомишльському повіті виникають Іллінська, Стасева і Тальська рудні. Напередодні Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. 10 закладів на річці Тетерів побудував магнат С.Конецпольський [253, с.72,73]. Невідомо, який час мав на увазі польський дослідник І.Ролле, коли зазначав, що 80 рудень налічувалося в Овручському повіті [226, с.4]. З тексту праці видно, що автор мав на увазі першу половину XVII ст. Але така кількість залізоплавильних млинів для даного повіту значно перебільшена. Наші підрахунки подають меншу, але більш точнішу кількість. В Житомирському, Овручському і Радомишльському повітах у середині XVII ст. налічувалося їх не менше 70.

Широке поширення залізорудний промисел в першій половині XVII ст. отримав на Київщині. Тут, в 1607 році одна рудня знаходилася на річці Здвиж біля містечка

Макарів. На північний захід від Києва на р.Ірша працювала Шершнівська рудня, недалеко - Кунівська, на річці Крапивна - Ушинська. 20 підприємств взято на облік у скаргах шляхтичів Київщини і Брацлавщини до Люблінського суду за 1590-1625 рр.[22, с.60]. Недалеко Ворзеля, на р.Ірпінь діяли Литівська і Старогребельна рудні, на річці Глумче, притока Дніпра, в 1630 році існувала Глумська рудня. Відомості про чотири залізоплавильні млини знаходяться в реєстрі податків Київського воєводства за 1631 рік. Два підприємства працювало на р.Таль поблизу слобідки Красна Лука /Пиків/, що належали шляхтичці Г.Лозині-Козинській. Є повідомлення про три залізоплавильні заклади /1646 р./ в Іванівському маєтку феодалів Єлізарів. Одно з них знаходилося під селом Пиків, інше - трохи нижче, третє - на р.Здвиж під містечком Ханевичі. В тексті документа чітко не сказано, чи перші два підприємства розміщалися на р.Здвижі або ні. Викликає сумнів твердження І.П.Новицького, будто би слобідка Червона Лука знаходилася на правому березі ріки Тетерів. Він писав: "Пиків знелюднене село Іванівської волості біля містечка Іванівка і кордону повіту Київського по правий бік ріки Тетерів між цією річкою і Здвижем" [142, с.691-694]. В такому випадку слобідка Пиків повинна була знаходитися на річці Таль. В дійсності ж, слобідка розташовувалася на р.Здвиж. Вивчення топонімічних даних показує, що два залізоплавильні підприємства шляхтичів Єлізарів тотожні з підприємствами шляхтички Г.Лозини-Козинської. Нова Іллінська рудня знаходилася на р.Ілля, на р.Ірпінь - підприємство недалеко села Федорівка. На Київщині /1650 р./ кримськими татарами знищені рудні: Селецька в Липленсько-Чорнобильському і Бородянському ключах /група населених пунктів/, а також Дружня і Пісківська. В цей же час побудовані підприємства: Димерське, поблизу Котюжанське і Шибенське на р. Здвиж. Існувала рудня на р.Ірпінь біля села Раківка, розташованого в 12 верствах від містечка Гостомель. Були тут й інші рудні. Одна з них згадується у Чорнобильському маєтку за 1650 рік, інша -

на землях Києво-Печерської лаври. Вона володіла ними і біля містечка Іванки. В середині XVII ст. та у 80-х роках цього століття на Київщині діяли Довлядська, Кримська, Лубенська, Резавська і Чопівська рудні.

На початку XVII ст. з'являється залізоплавильне виробництво на Чернігівщині, в другій чверті цього століття - на Лівобережжі. Його підприємства організовувалися вихідцями з Правобережного Полісся. Перша відома документальна згадка про лівобережні рудні відноситься до 1628 року. Це - рудня на р.Трубіж біля села Світильниково Остерської волості /Данилівські ґрунти феодалів Аксаків/. Існували залізоробні млини на річках Десна, Вепринка, Горянка, Єсманка, Остер, Сейм, Туросна, Удай та ін. [208, с.114]. Працювало підприємство на р.Снов біля села Роженичі. Місцеві жителі /1681 р./ про цей населений пункт розповідали так: "якийсь пан Стравинський Топаль і Тимоновичі придбав, на річці Снов побачивши місце, придатне для виплавлення заліза, греблю засипав і побудував рудню і при ній слобідку Роженичі осадив/заснував - М.С., О.П., К.П./. На греблі тепер Рубці /прізвище феодалів - М.С., О.П., К.П./ млинів два свої мають; добра він же пан Волович в своїй посесії тримав аж до самої війни Хмельницького..." [114, т.І, с.405].

Виробництво заліза розташовувалося і на Придніпров'ї. Рудники, що втікали від феодалів у степи, вступали у козаки і селилися на Запорозькій Січі, де вони застосовували свої навички залізорудної справи. В XVI-XVII ст. Запорізька Січ потребувала значної кількості заліза, яке було не лише привізним, але і місцевого виробництва. На жаль, більш детальних повідомлень про заняття козаків виплавленням заліза в документах, літературі та архівосховищах знайти не вдалося.

Були спроби організувати залізоплавильні підприємства й в інших районах України, наприклад, на Слобожанщині і в Лісостепу [185, с.255]. Але в цих місцевостях для їх появи були несприятливі умови /недостатні запаси болотної залізної руди та відсутність лісу на паливо/. Через те рудні були тимчасовими і

малочисельними. Як видно, залізоплавильні промисли отримали широке поширення у сільських районах України. У другій половині XVI-XVII ст. тут працювало різночасно до 150 підприємств по виплавленню заліза. Підприємства, природньо, працювали неодноразово. Одні з них закривалися, інші відкривалися, споруджувалися нові. Зустрічалися випадки, коли на одному і тому ж самому місці впродовж досліджуваного періоду по кілька разів відновлювалося виробництво заліза. Підприємства споруджувалися на самими власниками, а, за їх дорученням, спеціалістами рудничної справи - рудниками [192, с.103]. Останні будували їх за свої кошти або ж на гроші власників із залученням залежного населення як робочої сили, а потім брали в оренду. Для спорудження залізоплавильного промисла вимагався дозвіл владних органів. В грамотах, універсалах польських королів, великих феодалів, російського царя, даних землевласникам з цього приводу або давався попередній дозвіл, або ж санкціонувався факт побудови підприємства, коли він уже працював. Попередній дозвіл потрібен був у тих випадках, коли промисел споруджували не на власній землі, а також тоді, коли необхідно було осадити /заселити/ робочу слобідку. Коли ж феодал споруджував підприємство на власній землі, то він лише доводив до відома властей про факт його появи. Отримавши дозвіл на побудову рудні, майбутній власник її міг займатися побудовою виробничих приміщень, їх устаткуванням, організацією виробництва, передати, продати іншій особі. Феодал, власник залізоплавильного промисла виступав у рудничній справі як власник засобів виробництва /земля, сировина, підприємство, частково робоча сила/.

Власниками промислів виступали переважно магнати і шляхтичі, що володіли великими земельними угіддями, на яких біля покладів руд з'являлися підприємства. Серед власників джерела /1570 р./ називають володимирського підкоморника О.Семашка, князів Ю.Корецького, А.Курбського, феодалів Я.Крупницького, О.Підглинського та ін. [192, с.104], підприємства яких розташовувалися на

Волині. В Житомирському повіті /1605 р./ відомі рудні шляхтичів Я.Лемаша і О.Лазаря, в селі Перегонове - Є.Малишівського, Я.Воронича - біля містечка Макарів, в селі Старе - Г.Певлича, у Великих Рихтинцях - О.Олізара, у 1608 р. - недалеко села Рудки - Я.Соколовського, в 1609 році - О.Немирича, в 1617 р. - Я.Криківського і Д.Соколовського, в 1649 р. на річці Жерев - А.Лебневича, овручського старости І.Третяка - на річці Мошеничі, шляхтича П.Тетері - в Іванівському ключі /група селищ/ на Київщині [192, с.103]. Деякі підприємства впродовж XVI-XVII ст. були власністю одного роду, наприклад, Соколівського, переходячи по наслідству від одного родича до іншого. Всього світським землевласникам належало 96 підприємств.

Відомі також монастирські та церковні рудні. В 1562 році на Волині, поблизу с.Бодечова, знаходилися підприємства Жидичівського монастиря, в селі Зубківці /1614 р./ - київського монастиря Миколи Пустинного. Грамота князя М.Вишневецького, дана Густинському Прилуцькому монастирю на землі, називає рудню на р.Полова. В 1617 році Кунівська рудня /Київщина/ належала соколівському священнику І.Щурівському. Ігумен Київського Межигірського монастиря В.Лебедевич володів селами Глібівкою, Козеровичами, Ясногородкою та двома залізоплавильними млинами в Іванківській волості [176, с.13]. Бачити можна було їх і на землях Києво-Печерської лаври, Батуринського, Іллінського, Новгород-Сіверського та ін. монастирів, яким належали досить великі земельні площі в болотисто-лісовій смузі Полісся, де існували сприятливі умови для рудничного промисла [12, К68, спр.55, арк.І; 24, с.150-181; 87, с.128]. Києво-Печерська лавра тільки на правому березі Дніпра /1662 р./ мала сім рудень /Довлядська, Лубенська, Кримська, дві Зубровицькі, Радомишльська і Чопівська/. Всього православної, католицької і греко-католицької церкви, священникам, монастирям належало 22 залізоплавильні заклади.

Побудовою і експлуатацією залізоплавильних промислів займалися купці, але в дуже рідких випадках. Відомо лише один факт, коли степанівський купець З.Абрамович /Житомирщина/ в 1616 році побудував за свої кошти рудню в селі Городниця, але його виробництво тривало не довго. 4 квітня 1618 року на його заклад здійснили війський напад і зруйнували до тла князі, брати Карл і Самуїл Корецькі. Через деякий час пізніше, в 1632 році цей же купець споруджує нове підприємство на р.Тня в селі Пулини, що належало шляхтичеві Є.Тишкевичу. Але в документах відсутні дані, чи він займався виробництвом заліза. Можна припустити, що купець побудував заклад на прохання феодала, котрий потім передав для експлуатації своїм селянам. Вони, у більшості випадків, володіли руднею спільно, бо коштів, щоб одній людині чи сім'ї спорудити не вистачало. Тому змушені були об'єднуватися в компанії, інколи по 3-5 та більше осіб. Одне з таких товариств в 1589 році існувало в селі Сімані на Волині, яке налічувало 5 чол. У Луцькому повіті /1589 р./ було 7 таких товариств, а всього на Волині – 12[192, с.105]. У них налічувалося до 400 чол. Якщо в цілому говорити про власників залізоплавильних підприємств, то слід відмітити, що вони належали, переважно, феодалам і монастиря, тільки зрідка - селянам. В останніх налічувалося 12 підприємств, що становило біля 1% до загальної їх кількості.

1.4. Поташні (буди)

В лісових районах України розвиненим було поташне виробництво. Поташні підприємства /буди/ зустрічалися в XVI-XVII ст. майже по всій території країни, починаючи від західних кордонів Руського воєводства і закінчуючи східними просторами Переяславщини, від північних районів Чернігівщини - і до степових меж Брацлавщини і Київщини. Де тільки знаходилися листяні породи дерев, там і споруджувалися буди, розташовуючись головним чином поблизу сплавних рік, які служили важливими

транспортними артеріями вивозу поташа, будівельних матеріалів і просто стволів дерев на щогли до країн Західної Європи. Словом "буда" позначалися як промислові споруди, так і навіси /шопи/, склади, технічне обладнання, жилі будинки та ін., а також процес добування поташа, деревного попелу, вайдаша, смольчуги, шадрика /різновидності поташа - М.С., О.П., К.П./, виробництво ванчосів /брусів/, клепки для бочок, смоли і т.д. Нерідко поташне виробництво давало назви населеним пунктам, які виникали поблизу промисла, жителі яких були зайняті у виробництві поташа. Буда являла собою універсальне підприємство для виробництва різних лісових товарів. Воно тісно було пов'язане з назвами населених пунктів, що виникали біля нього. Деякі з них збереглися в топоніміці ще до наших днів.

Назва буда часто переносилася на близьколежачі населені пункти. М.І.Дубицький, описуючи місцевість недалеко містечка Берестечка на Волині, розглядає походження назви села Буда і приходить до висновку, що воно отримало назву від виробництва поташа [245, с.64,65]. Коли селище зробилося хліборобським, все ж таки за ним збереглася минула назва. А.І.Похилевич писав: "Будою, за місцевим звичаєм, називають деревне вугілля, смолу, дьоготь і поташ. Місцевостей та населених пунктів з назвами Буда і Будище є багато в губернії /Київській – М.С., О.П., К.П./. Деякі з них, з винищенням оточуючих лісів, зробилися землеробськими селами; в інших до нині продовжується промислове виробництво лісових товарів. В нашій буді /Буда Забзянська/ гониться тепер смола і дьоготь". В наведених словах слушно відмічається, що в буді зосереджувалися різні виробництва лісового характеру, але не взято до уваги те, що початкову назву селище отримало від існуючого там поташного підприємства.

Зібраний топонімічний матеріал, що відноситься до поташного виробництва, дає масову кількість назв населених пунктів у світі /біля 1790/ [198, с.4, 20, 21]. Поташна топоніміка становить невелику групу назв селищ.

Всього тільки 5 /Буда, Майдан, Попільня, Поташня, Шура/. Головна маса повідомлень припадає на Білорусь, Росію і Україну. В останній налічувалося назв Буда - 195, Майдан - 108, Поташня - 13, Попільня - 3, Шура - 15, Зольня - 1. Всього 340 назв або 20% світової кількості. Поташну топоніміку як масове явище не можна пояснити впливом випадкових, другорядних явищ. Пристосовуючись до географічних районів, багатих на листяні ліси, топоніміка змушує говорити про відповідні її зв'язки з економічними процесами, що відбувалися в минулі часи в цих регіонах. В топоніміці чітко виступає єдність умов і процесів, які вона відбила. Топоніміка являє собою історичний залишок минулих економічних процесів у сучасній дійсності.

На початку другої половини XVI ст. на Житомирщині налічувалося багато буд. Три з них в 1586 році належало шляхтичу І.Войцевичу; чотири в 1595 р. знаходилося біля села Білокорового, три в 1605 році - недалеко населеного пункту Красного і стільки ж - в селі Багриновка, десять в 1608 році - в Олевських лісах, дві - під селом Баранівка, декілька в 1611 році - в селах Топча і Рутв'янка /1637 р./. В 1640 році існували буди в селах Пилипівка /Чуднівський маєток/, Межиріччя /володіння князя І.Корецького/ Житомирського повіту. Добували поташ і в Биневських, Богушівських пущах, в Хотилівському лісі і т. д. Всього на Житомирщині налічувалося до 30 буд.

На Волині в 1558 році 8 поташних буд відомо біля Луцька, дві /1559 р./ - в Ретівській пущі, три - в лісах над річкою Дубровицею, одна - в лісі поблизу села Ставчицьке, інша - під містечком Веледниця Луцького повіту, дві в 1564 році - в Моковській пущі, п'ять - в Степанівській, сім /1568 р./ - в Чернецькій. У 80-х роках XVI ст. вироблявся поташ недалеко села Підгайці Луцького повіту. В 1609 році існувала буда в селищі Довга Воля цього ж повіту [20, с.76]. На Волині, у розглядуваний період, діяло до 30 підприємств поташного промисла.

Вироблявся поташ і на території Белзького і Руського воєводств. На південь від річки Західний Буг, у Белзькому старостві, де не мало було лісів, особливо біля села

Кам'янка, знаходилося 5 поташних підприємств. В 1570 році в Белзьких, Лежецьких, Сокальських і Сандомирських лісах працювало до 15 буд. Виробництво поташа налагоджене було біля села Бережани, містечка Новоселиці, в селі Кам'яне [139, ф.2, спр.13636, арк.20]. В лісі, недалеко Львова, виробництвом поташа в 1629 році займалися підприємці Г.Муратович та А.Полібовський. Згідно контракту /письмової угоди/ вони зобов'язалися випалити і виробити в лісах князя О.Сангушка 700 ластів поташа на суму 14500 злотих [106, с.71,72]. У Белзькому і Руському воєводствах діяло біля 28 підприємств для добування поташа.

В 70-х роках XVI ст. на Київщині /Білоцерківське староство/ існувало 4 підприємства по виробництву поташа, в 20-х роках XVII ст. їх уже стало тут 10. Декілька буд відомо в Богуславському і Канівському староствах [30, т.1, с. 36; 110, с.224]. В 30-40 -х роках XVII ст. виробництво поташа відбувалося в Лиснянських, Міжрічських, Чуднівських лісах, біля селищ Єльцево, Любовичі, Озеряни і т.д. Всього на Брацлавщині і Київщині працювало, за підрахунками професора І.Д.Бойка, біля 50 буд.

Поширеним поташне виробництво було на Слобожанщині і Чернігівщині. Воно мало місце, переважно, в селах Гордіївка і Запуття недалеко річки Папони, поблизу містечка Стара Романівка, біля річки Воронуса, недалеко населених пунктів Червоний Ріг, Переписа, Протопопівка та ін. Працювали підприємства поташного промисла в Литвинівських лісах біля Глухова, в Ольшанських і Путивльських пущах, недалеко селищ Почеп, Погар, Віrome, Макошино, під містечком Охтирка [114, т.3, с.454; 204, с.11]. Очевидно, в першій половині XVII ст. діяла поташна буда у селі Сверж. За 1667 рік довідуємося, що вона уже існувала декілька десятків років.

Добування поташа, випалювання деревного вугілля, виробництво дьогтю поширилось на Слобожанщині. Шляхтич К.Кисанський, проїжджаючи в 1650 році впродовж річки Ворскла, від містечка Вольного до гирла річки Мерчик, бачив під Букреєвським лісом на

Немирівському городищі залишену поташну буду, а біля р.Хухра - смольчужно-дьюгтьовий промисел. З постанови сеймового рішення від 1645 року по справі про захоплення князем І.Вишневецьким міста Ромни у надвірного маршалка О.Казановського видно, що при нападі були захоплені "ті добра з всіма фільварками, гумнами і збіжжям, амбарами, будами і їх шафарями, товарами лісними від вироблення, з пенязями готовими, з чиншів і правентіків, так як і за ті товари вибраними і т.д." [216, с.454]. З наведеного матеріалу можна зробити заключення, що в оточуючих місцевостях міста Ромни феодалом О.Казановським проводилося велике за обсягом добування поташу, якщо мова йде на про одну буду, а про цілий штат шафарів /управителів поташних промислів/. Вище "Грудської гаті", біля річки Мерло, в 1651 році була "заведена" буда миргородцем М.Селітренником. З чолобитної братів Ржищевих за 1654 рік відомо, що вони побудували поташні буди біля річки Грунь. Поташне виробництво мало місце в Гадачській волості, в Ковлівському гаю "на ґрунті Орельському де - то біля могили Космихи", в районі містечка Прилуки. Енергійне виробництво поташа відбувалося в південній частині Лівобережної України, на кордоні із степом. Всього ж, на протязі другої половини XVI-XVII ст. в Україні, у різний час, працювало більше 140 поташних буд, які розташовувалися в глибині лісу, вдалині від поселень. Основними центрами їх зосередження були Волинь, Житомирщина, Київщина і Чернігівщина.

Добування поташа і попелу стало справою підприємництва землевласників /магнатів, князів і шляхтичів/. За їх виробництво взялися спочатку старости у королівських маєтках, а, потім, і широка маса феодалів як великих, так і дрібних. В 1551 році князь О.Сангушко-Каширський веде чимале поташне виробництво у своїх Камінь-Каширських маєтках. В 60-х роках XVI ст. ця справа широко налагоджуються на землях князів Острозьких /Беата, Костянтин, Олександр, Софія та її чоловік шляхтич О.Ласький/, магнатів Б.Корецького,

О.Масацлинського, Я.Жеславського, І.Четвертинського, А.Збараського. Князь Я.Вишневецький мав підприємства в районі селищ Охтирка, Недригайлово, Олешна, біля рік Мерло, Мож, Коломак, князь О.Краєвський - у Володимирському і Луцькому повітах на Волині, магнат І.Корецький - в селі Межиріччя на Житомирщині, в 1640 році Вепринськими будами /Київщина/ володів магнат А.Кисіль. Наявні були поташні підприємства і в маєтках магнатів М.Калинівського, С.Конецпольського та ін. Поруч з князями і магнатами поташним виробництвом займалися представники дрібних та середніх верств феодалів, зокрема з родин Гостських, Гулевичів, Калусівських, Оговчинських, Олізарів і т.д. З часом, коли підприємства почали влаштовуватися на Житомирщині і Київщині, до даного виробництва долучилися боярські родини Білашівських, Дідківських, Іскоростенських, Ходаківських та ін., котрі змушені були, одночасно, і захищати свої ліси від вторгнення могутніх сусідів. Поступово в поташну справу втягувалися й інші групи феодалів. Біля міста Луцька в 1558 році будами володіли шляхтичі М.Свинцицький і володимирський підкоморник О.Семашко, хорунжий Волинської землі Г.Гулевич /1566р./ [214, ф.25, оп.І, спр.2, арк.15,16; 116, с.214], в Житомирському повіті - феодал П.Манькевич, в Івашенецьких лісах - А.Філон, в с.Красне - І.Миховський і Ю.Погоніка, у селищі Топча - С.Безскірський. В Київському воєводстві, біля села Озеряни /1582 р. / промисли мали шляхтичі Баневські, неподалік - Богушевичі - Даньківські /1586 р. /. Біля Житомира /1620р./ знаходилися підприємства шляхтичів І.Гатинського, П.Жовкевича, В.Кучавського, І.Прежовського, П.Щиrowsького, Ф.Уеховича і т.д. На краю Богатирського лісу /1622 р./ в Богуславському старостві на Київщині працювали дві буди білоцерківського підстарости І.Рокоша [30, т.І, с.39; 137, ф.91, спр.118/1, ч.2, арк. 13]. В 1632 році шляхтич С.Данилович мав поташну буду великих розмірів у Лиснянських лісах на Київщині. В селі Гордіївка, поблизу ріки Папони, розміщалося велике лісохімічне виробництво

шляхтича І.Чижа. О.М.Лазаревський обмежився на цей рахунок короткими, але багатозначними зауваженнями у вигляді наступного: "...добування поташу існувало уже в першій половині XVII ст. Поляки виробляли його, переважно, біля Почепа. Були буди при поляках і в Запутті /с. Гордіївка - М.С., О.П., К.П./. Згадки про поташний промисел феодалів у даному регіоні збереглися у свідченнях місцевих жителів 1729-1730 рр. відносно походження назви села Лакома Буда. В ньому зазначається: "За володіння ледського/польського - М.С., О.П., К.П./ в Малій Росії шляхтич польський на прізвище Волович на тому місці мав свої будні лісові заводи; а по вигнанню ляхів гетьманом Богданом Хмельницьким з Малої Росії стало військове вільне будище "[139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.520]. Недалеко села Нереписа, поблизу ріки Терехи, в урочищі Деревина розміщалося підприємство, що належало феодалам Фещам. В селі Топаль /Стародубщина/ буди мали шляхтичі Рубці. Багато їх тримав і чернігівський архиєпископ Л.Баранович. Отже, поташний промисел перебував переважно в руках землевласників.

1.5. Солеварні

З давніх часів значного поширення на Прикарпатті отримало добування солі. Вона добувалася головним чином на території чотирьох староств Руського воєводства /Галицького, Дрогобицького, Перемишльського і Сяноцького/ в 30 місцях [194, с.59]. Неглибоке залягання соляних россолів, висока їх концентрація, навіть штучних, достаток лісів створили сприятливі умови для розвитку солеваріння. Варниць налічувалося дуже багато. В 1566 році у Галицькому старостві діяло 20, в Дрогобицькому - 42, Перемишльському - 132 і т.д. Для адміністративного керівництва вони об'єднувалися в жупи, які являли собою складний виробничий комплекс, що займав значну площу, оточену частоколом чи валом, інколи дощаним забором. Через оточену територію проходив рів або канал для

стікання води із соляних і водяних колодязів. Тут же розташовувалися варниці, склади, сараї, будинки для робітників, майстерні бондарів, ковалів, приміщення адміністративного персоналу, пекарні, корчми, столови для працівників солеварень та ін. На Прикарпатті налічувалося 5 жуп /Долинська, Дрогобицька, Коломийська, Котівська, Сільська або Перемишльська/, що існували ще у XIV ст. Жупи були власністю польського короля, за винятком Долинської, котра належала шляхтичам Попелам [263, с.8].

Варниці належали королю /державі/ і приватним особам. На королівських варницях сіль виварювалась, переважно на панвах /великих залізних сковородах /, у варницях феодалів та селян, міщан - на черинах, цренах /дрібних сковородах/. Королівські варниці концентрувалися на території Руського воєводства в 4 жупах. В Дрогобицькому повіті /1565 р./ знаходилася одна королівська панва, через п'ять років, в 1570 році виникло ще чотири. Всього налічувалося 5 панв. Біля міста Стара Сіль /1565 р./ було 7 панв, у поселенні Котів - 4, в Модричах -1 і стільки ж - в Копці. Всіх же панв було 17. Крім того, королю належали ще черини. П'ятнадцять розміщалося в Дрогобицькій жупі, чотири - у Долинській, дев'ять - у Перемишльській, вісім - у Котівській. Всього 35 [194, с.58,59, 61].

Феодали, що мали значні земельні площі із соляними джерелами, енергійно взялися за соледобування. В селі Нижній Березів варниці і соляну криницю мали шляхтичі І.Темп і С.Баламут, у с.Новиця недалеко Калуша - варниці В.Тептун з Тисмениці [286, с.235]. В Долинській жупі ними володів І.Білявський. В 1548 році Анна і Станіслав Браницькі отримали королівський дозвіл на відкриття "окна" /колодязя/ та організацію виробництва солі на своїх землях біля селищ Доля і Моршин. Шляхтичка А.Гросовська /1556 р./ спорудила варницю в с. Болехів поблизу містечка Долина. Але виробництво солі тривало не довго. В 1562 році підприємство до основи було зруйноване татарами. Відбудоване тільки в кінці XVI ст. посесором

Н.Гедзинським [72, с.148]. В 1558 році шляхтичі Я.Орчехівський і А.Симишівський побудували солеварні в своїх володіннях. В останнього, через два роки пізніше, дозвіл на організацію виробництва солі перекупила жінка долинського жупника Є.Орлик. Біля села Старина /1559 р./ Галицького староства черини мав І.Стрикович, дві феодальні варниці знаходилися поблизу самого Галича, недалеко Делятина - кілька А.Белзицького, біля Косова - солеварні феодалів з родини Язловицьких, які володіли ними з 1472 по 1630 рр. Декілька колодязів і солеварень в Дрогобицькій жупі тримав місцевий староста, магнат В.Стажевський [215, ф.9, оп.І, спр.364, арк.663,684]. В 1576 році король Стефан Баторій дозволив приватним особам /феодалам/ копати на своїх землях соляні колодязі та ними користуватися. Приватні колодязі і варниці виникли в Уторопах, Гвіздці, Косові, Делятині. На початку XVII ст. /1606 р./ в с.Уторопи уже діяло 3 феодальні соляні бані /колодязі/. На окраїні містечка Борислава /біля села Тустановичі/ викопав соляний колодязь і займався добуванням солі місцевий шляхтич [73, с.100]. В Перемишльській жупі варницями володів брацлавський воєвода С.Потоцький. В Дрогобицькій жупі феодалам належало 32 черині, в Котівській - 16, у Долинській - 4, Перемишльській - 2. Всього 54.

Соляні варниці тримали також селяни. Вони платили жупнику, за право займатися виробництвом солі, грошовий податок або виробленою продукцією /отриманою сіллю/. В Дрогобицькій жупі дрібні виробники за добування солі сплачували щорічно по 1720 злотих, в селі Турійська /1589 р./ - по 20 флоринів і 22 гроша [281, с.689-670]. Документи за 1622 рік повідомляють, що в с.Кути розташовувалася криниця /соляний колодязь/, за користуванням розсолу з якого щорічно надходило власникові по 30 флоринів.

В Ясеничах /поблизу Котова/ знаходилося 32 соляні черини, в Нагуєвичах - 30. На 8 сковородах, біля міста Стара Сіль виварювали формовану /крупну/ сіль 6 загородників і 58 міщан по черзі, тобто в складчину /по 4

чол. біля сковороди/, покупаючи для цієї справи дрова, все необхідне обладнання і сировину - розсол з королівських колодязів [66, т.2, с.50-54; 64, с.169]. Всього в Сільській жупі солеварінням займалося до 30 загородників, а на всьому Прикарпатті /загородникам і міщанам/ належало 102 черини. Від кожної сковороди, за тиждень роботи, вони сплачували по 16 колод /колода - міра ваги, рівна 26,4 кг/ продукції, решту /відкупну/ мали право продавати на місцевому ринку. Її покупали торговці та адміністрація жупи за ціною по 12 грошей за колоду.

В Котові було чотири селянські черини. Всі їх власники відносилися до числа пашенних селян, тобто тих, що займалися сільськогосподарським виробництвом і поєднували його з промисловою діяльністю. Сіль виробляли щоденно, за винятком святкових днів. В Перемишльському повіті налічувалося 29 селянських варниць, із них 9 знаходилося в селах Молоткове і Маркове недалеко Галича. На варницях селяни працювали, як правило, по декілька чоловік спільно /супрягою/. В селі Модричі /Дрогобицька жупа/ налічувалося 11 селянських варниць. Щорічно вони давали по 60 злотих за суровицю /россіл/. Біля Трускавця /1570 р./ було 20, в Копці - 11 селянських черинів.

В 1647 році біля містечка Деятин діяло 7 хлопських тобто селянських варниць, у сусідньому селі Зарічне - 4 селянських і 5 загальних /спільних, селянських і феодалських/. В Дрогобицькій жупі виробляли сіль селяни: Борис із села Дерезня, Валюшек, Л.Хомич, Т.Соложинський, Ф.Костюкович та ін. з села Підгайового. Одна селянська варниця діяла біля соляного колодязя в селі Велично /поблизу Дрогобича/. У Долинській жупі, біля першого соляного "вікна"/ колодязя/ налічувалося 113 селянських черинів, поблизу другого, розташованого в 4 милях від села Долини, на урочищі Новиця - 17 [66, т.2, с.68-70]. Всього налічувалося 130 сковорід.

Виробництвом селяни займалися по 50-60 днів на рік, решта днів припадала на заняття сільськогосподарським виробництвом і на виконання феодалських повинностей. В цілому селянам належало біля 205 черинів. Всього ж на

Прикарпатті налічувалося до 353 черинів і панв. Звідси слідує, що селяни виступали власниками чи орендарями майже 57% всіх черинів. Значному поширенню селянських промислів сприяла зростаюча потреба в грошах. Для сплати грошових податків та покупки різних товарів селянин змушений був звертатися до ринку. Землеробське господарство, особливо в нечорноземних районах Прикарпаття, не дозволяло мати хлібні надлишки для продажу. Через те селянин займався солеварінням для продажу його продукції на місцевому та віддаленому ринках. Отже, в результаті розвитку товарно-грошових відносин промисли селян виходили за рамки побутових потреб їх сімей, зв'язувалися з ринком, поступово перетворюючись на дрібнотоварне виробництво.

На дрібних виробників солі накладалися різні податки і вводилися обмеження, щоб вони не створювали конкуренції феодалам. В умовах крайнє незначного технічного прогресу, землеволодільці могли розраховувати на прибуток тільки тоді, коли позбавлялися від конкуренції дрібних виробників. Це приводило до скорочення дрібного солевиробництва. З 1580 року дрогобицьким дрібним солеварам заборонялося уже заключати договори із скупниками на виробництво солі, не дозволялося упаковувати продукцію в бочки, розширювати виробництво та ін.[215, ф.9, оп.І, спр.364, арк.665 - 666]. Всі ці обмеження перешкоджали розвиткові дрібних солеварних промислів. Життєздатними оказувалися лише великі підприємства, дрібні не витримували конкуренції і розорявалися. В 1565 році у Дрогобицькій жупі було 45 дрібних селянських солеварів, які працювали на своїх власних черинях. В результаті різного роду обмежень та адміністративних притиснень, феодали добилися того, що в 1686 році залишилось лише 33 солевари, а на початку XVIII ст. решта солеварів змушена була продати свої сковороди за безцінок /дуже дешево/ [256, с.19,20]. Дрібний селянський соляний промисел був ліквідований. Все виробництво сконцентрувалося в руках феодалів.

Узагальнюючи викладений матеріал про розвиток сільських промислів в Україні, можна зробити висновок, що в XVI-XVII ст. відбувалося їх кількісне і якісне зростання, викликане розвиваючими товарно-грошовими відносинами. Місцерозташування промислів обумовлювалося природними умовами і характером джерел сировини. В районах, де залягали болотні залізні руди, знаходилися поклади соляної ропи, листяні ліси створювалися осередки добування заліза, поташа і солі. Залізо виплавлялося на Волині, Житомирщині, Київщині і Чернігівщині. Тут же вироблявся і поташ. Сіль добувалася головним чином на Прикарпатті. Борошномельні водяні млини споруджувалися частіше всього поблизу великих населених пунктів, недалеко міст і містечок, що являлися споживачами їх продукції, а також біля торговельних шляхів, зв'язуючи міста і села. Власниками поташних буд виступали переважно феодали, борошномельних водяних млинів, рудень і солеварень - феодали, окремі селяни і селянські товариства.

РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ВИРОБНИЦТВА

2.1. Технічне обладнання

Борошномельні водяні млини найбільш поширені - на один - два жорна, але уже у другий половині XVI ст. зустрічалися і на більше число жорен. Під селом Червоностав /Руське воєводство/ в 1565 році працював заклад на 5 жорен. Поруч з ним знаходився інший на 3 жорна. Стільки ж їх було і на промислі, розміщеному у селі Лопатинська Воля. В поселенні Золотники /Руське воєводство / перебував млин на 3 жорна, на стільки ж жорен - в селі Буданів, біля містечка Тернопіль - на 4 жорна і одну ступу. В цьому ж воєводстві на одному з млинів під Перемишлем знаходилося вісім жорен, на іншому - дев'ять, в 1620 році на борошномельному закладі на р. Вілія недалеко Острога – 11[139, ф.І, спр.3909, арк.І].В іншому, на річці Ворскла, біля села Старі Санжари /друга половина XVII ст./ - 12,6 крупорушок, що приводилися у дію двома водяними колесами [155, с.143]. Шість водяних коліс, чотири жорна та дві ступи налічувалося у млині, розташованому на греблі р.Удай /1655 р./ в Журавському маєтку шляхтича С.Деборовича недалеко міста Лубни [139, ф.2, спр.18640-18658, арк.16].

Водяний борошномельний млин був першою машиною в "її елементарній формі ". З нього бере свій початок фабрична техніка, яка вперше виникає у різних млинових механізмах. К.Маркс зазначав, що вся історія розвитку машин може бути "прослідкована на історії розвитку борошномельних млинів" [127, с.36]. Водяне колесо, як універсальний за технічним застосуванням двигун, міг бути використаний в будь-якому виробництві. Застосування млинового колеса у промисловому виробництві привело до зародження в надрах феодальної системи господарювання вододіючої техніки, котра сприяла переходу від дрібного, ручного виробництва до великого, механізованого.

Виробничі млинові приміщення споруджувалися переважно з круглих колод, тільки інколи з розпиляних на дві половини /плиниці/. Споруда накривалася соломною і розподілялася на дві частини. Перша перегороджувалася ще горизонтальною настилкою на верхню і нижню. У верхній розташовувалися скрині /ящики/, корита для зберігання борошна і зерна, у нижній - борошномельні колеса /жорна/. У другій частині приміщення /з вікнами/ знаходилися кімнати, у яких відпочивали мірошники та його помічники, а також люди, що привозили до млина зерно і чекали черги [20, с.128].

Побудова борошномельних закладів була важкою і дорогою справою. Щоб їх спорудити потребувалися чималі суми грошей. Так, млин волинського шляхтича В.Котинського /1580 р./ коштував 32 копи литовських грошей, ступний - 28. Феодал Ф. Дедеркало з Кременецького повіту /20 листопада 1609 р./ продав підприємство із ставом в маєтку Дедеркали за 80 коп грошей литовського рахунку. Заклад шляхтича І.Гуренка на річці Смолянка оцінювався в 140 злотих, І.Топчієвського на цій же річці - в 195. Немало грошей вимагало млинове устаткування та гідротехнічні споруди, зокрема гребля. В документах відмічається, що "...багато приборів в млину потреба є, заледве якої речі чого не потреба, а треба каміння, заліза безпрестанно, сталі, деревні, лою -мовлю то пелгано, а особливо часом людей греблю гатити і бондарів сосуди в млин робити. В цілому нерозмірні роботи"[139, ф.І, спр.28549, арк.46]. Значні кошти витрачалися і на побудову гребель, які споруджувалися на річках і ставах для створення тиску води при роботі водяних коліс і становили обов'язкову приналежність майже кожної млинової споруди. Її влаштовували на греблі, як правило, на краю, щоб при роботі менше тряслася та зручніше можна було під'їхати.

Греблі розташовувалися безсистемно, часто одна біля одної, що викликало заболоченість великих просторів пойм річок, притоків та струмків, затоплюючи сухопутні дороги, броди, орні землі, сінокоси, луки і т.д.[145, с.60-62].

Шляхтич Я.Корчевський, урядник Плесецького маєтку на Київщині, в 1620 році скаржився на ксьондза /священника/ К.Козетківського за те, що він спорудив греблю на річці Стугна, яка одним кінцем доходила до берега земель феодала І.Солтана в с.Соловйович, а іншим - до берега монастирського ґрунту. Під час роботи млина вода неодноразово затоплювала землі сусідніх власників. Комісія, яка у 60-х роках ХІХ ст. обстежувала ріки Південно-Західної Росії, відмічала, що велика заболоченість місцевості відбулася в результаті багатовікового безсистемного спорудження гребель[147, с.20,335].

Греблі мали довжину від 3 -5 до 30, висоту - 5-10, ширину - 5 -8 та більше метрів[189, с.41]. Одна з них, розташована на річці Норин біля Овручського зам-ка, мала /1565 р./ в довжину до 100 сажнів. Ширина греблі була різною і залежала від того призначення, яке вона виконувала. Коли призначалася для проїжджої дороги, то споруджувалася з таким розрахунком, щоб по її гребеню можна було їздити возами та ходити пішки. Гребель нараховувалося досить багато. На р.Случ і його притоці Острополі в 1620 році знаходилося 8, на 14 лівобережних притоках Дніпра /1684 р./ - біля 50. При цьому потрібно врахувати ту обставину, що частина їх була зруйнована під час військових дій в середині ХVІІ ст.[189, с.42].

Споруджувалися греблі із землі і каменю. Земляні греблі влаштовувалися, звичайно, дренажними. Дренаж захищав їх від розмивання водою. За каркаси служили вбиті в дно ріки дубові палі або великі ящики із брусів без дна /ряжі, тараси/. В греблі, розташованій на річці Стугна в Луцькому повіті /1609 р./, за каркас слугували дубові палі, а відкоси були обкладені плетнем. Біля деяких гребель викопувалися стави, що служили запасними водосховищами. В засушливу погоду вода їх використовувалася для підтримання постійного рівня біля млинових коліс. Дані свідчать, що найбільше таких водосховищ знаходилося на Волині, Побужжі та Київщині. В запасних водосховищах нерідко розводили рибу. Від її реалізації отримували чималі прибутки. В 1582 році за

вилов риби в ставі біля млинової греблі недалеко міста Галич отримано 1000 флоринів доходу [229, с.371], в Летичівському повіті /1615 р./ - 1800. Великі суми грошей, за виллов риби, в кінці XVI- на початку XVII ст. щорічно отримували волинський шляхтич С.Доманєвський.

В залежності від видів водяних коліс млини поділялися на підливні, ґрунтові і наливні. Самими простими, за своєю конструкцією, були підливні. Вони працювали на один - два жорна, які за допомогою системи передач з'єднувалися з головним зубчастим колесом - груповим приводом, що знаходився між ними і валом водяного колеса. Один з таких млинів в 1552 році працював на р.Прип'ять /землі Житомирського замка/. Подібна конструкція спостерігалася і у закладах, розташованих на човнах. Такі млини називалися лодейними, човновими чи поплавковими [6, с.131-132; 12, т.1, ч.7, с.527]. В 1665 році на річці Дніпр /під Києвом/ знаходився один поплавковий млин на струзі /різновид річкового човна М.С., О.П., К.П./. Тут же, на двох байдаках /човнах/ розташовувався інший, котрий давав значні прибутки [88, с.581; 139, ф.2, спр.148, арк.1482].

Різновидністю ґрунтових млинів були мутовки, що споруджувалися головним чином на загачених гірських річках [57, с.22]. Конструкція їх була не складна. Вода до них подавалася лотками в дерев'яний зруб, в середині якого знаходилося водяне колесо і, звичайно, одно жорно. В обертовий рух приводився вертикальний вал /веретено/, довжиною до 2 метрів. У нижньому кінці влаштовувалася втулка -маточина з 12 дерев'яними лопатями. Ударяючи по них, вода приводила в рух веретено, на верхньому кінці якого перебувало жорно. Відстань між його каменями регулювалася за допомогою спеціального важеля підніманням чи опусканням підп'ятника веретена, що сприяло подрібленню або укрупненню розмелених зерен на борошно чи крупу.

Близькими, за своєю будовою, до млинів - мутовок були вешняки, котрі працювали на енергії весняних вод. В селі Кисле під містечком Любеч на Чернігівщині /1642 р./ на

р.Протоки розташовувався вешняк з одним жорном. В 1687 році діяв вешняк "на один борошномельний камінь" /жорно - М.С., О.П., К.П./ в с.Олександрівка на р.Бурумка /Полтавщина/. В цьому ж поселенні знаходився ще один борошномельний заклад з двома жорнами. Такий же самий працював і в селі Новаки на річці Вовчанка [31, с.16,20]. Млини - вешняки працювали безперервно, незалежно від рівня води у річці чи ставі. Коефіцієнт корисної дії був не високий /до 20 % /.

Найбільш складними в технічному відношенні були млини з вертикальними водобійними колесами, які нерухомо закріплялися на осі. Вісь, за допомогою зубчатої передачі, приводила в рух горизонтальний барабан /привід/, шестерні жорен та ступи. За допомогою привода, через кулачкові і кривошипно - шатунні механізми, прості важелі, гнучку передачу обертовий рух надавався робочим механізмам. Розподіл енергії між ними здійснювався цівочними передачами, вісі яких розташовувалися навколо групового привода [18, с.50-54; 65, т. 19, с.52].

Водяні колеса робилися, звичайно, із соснової деревини, спиці - з дубової. Вода до них подавалася по спеціальних дерев'яних жолобах /лотках/. Син антиохійського патріарха Макарія П.Алеппський, який в середині XVII ст. два рази перебував на території України /1653 – 1656 рр./, проїжджаючи до Москви, писав: "... пристрої, застосовувані ними /українцями – М.С і О.С./ для обертання млинів, вражаючи, бо ми бачили млин, який приводився в дію пригорщнею води". Біля села Буки на Поділлі, відмічає він далі, "знаходиться великий став, на греблі якого стоять чотири млини з дивовижними двигунами - снарядами. Як і в інших млинах світу: потік води подається зверху і приводить у рух зовнішні колеса, яких обертає вісь для розмелювання пшениці. Є снаряди, що приводять у дію товкачі для жита і ячменю, причому головки їх то піднімаються, то опускаються в ступи. Існують ще ступи для льону" [170, с.15,16,28; 214, ф.237, оп.І, спр.І7, арк.І].

Розмелювальний механізм /жорно/ складалося з двох каменів циліндричної форми. Нижній камінь установлювався нерухомо і називався нижняком або спідняком, верхній, обертаючий, бігуном або верхняком. Для більш міцнішої установки нижнього каменя під нього клали настилку з спеціальних дерев'яних брусів. Щоб не зрушувалася з місця, оточували рамою /чотирикутним дерев'яним хомутом/. Кожен камінь мав в середині отвір, що призначався: у верхньому для подачі зерна для розмолу, в нижньому - для проходу веретена, за допомогою якого приводився в рух бігун. Між ним і веретеном, для передачі обертового руху, використовували залізний поперечник - брусок, що називався порплицею. Два кінці її вкладалися в гнізда, вибрані у верхньому камені, середина, пірамідальної форми, мала квадратний отвір, в який входив кінець веретена. Середня частина його проходила скрізь отвір нижнього каменя. Сюди, для спрямування руху веретена, поміщали втулку - кружловину, обмотану войловим хомутом, нижній кінець якої упирався в п'ятник, що розташовувався на брусках. Вони легко піднімалися і опускалися, даючи можливість регулювати відстань між розмелюючими поверхнями каменів, а, разом з тим, і якість розмелу зерна на борошно до потрібного помолу.

Відносно великими підприємствами з механізацією ряду виробничих операцій за допомогою гідравлічного двигуна у формі млинового колеса являлися і рудні. Показником розмірів виробничих приміщень та устаткування є вартість, хоча точно визначити її грошове вираження /ціну/ дуже важко з двох основних причин. Перша полягає в тому, що продаж підприємства відбувалася головним чином у період важкого економічного стану. Сума грошей, яку отримували продавці, була мінімальною. По-друге, в ціну рудні включалося все те, що відносилось до неї: городи, сінокоси, стави, ліси, млини та ін. Шляхтич О.Лазар/1605 р./, під час нападу на підприємство в с.Єлізарівка, зруйнував його, забрав все обладнання, чим наніс власнику збитків на 2 тис. злотих. Таку ж суму грошей в 1630 році дав чашник

київського замка П.Стрибиль своєму руднику для побудови залізоплавильного підприємства на р.Возна. Отже, в першій половині XVII ст. підприємство коштувало в середньому 1800 - 2000 злотих, що для того часу становило чималу суму грошей. Така ж сама вартість виробничих приміщень з устаткуванням спостерігалася і в другій половині XVII ст. на Правобережній Україні, що перебувала у складі Речі Посполитої.

Залізоплавильне підприємство складалося з двох частин: власне підприємства /рудні/ або димарні і кузні /гамарні/ [208, с.33-35]. Димарні були відкритими приміщеннями, невисокої, чотирикутної форми з димоходами. В них розташовувалися горни, як правило, два. В одному з них плавилася руда і отримували залізо /крицю/, в іншому - очищалося від шлаків. В задню стінку горнів вмонтовувалися міхи для подачі повітря. В кузнях /гамарнях/ виготовлялися різні вироби із заліза. Тут знаходилися наковальні з молотами, котрі приводилися в рух водяними млиновими колесами, а також міхи, які подавали повітря в печі. Вододіючі механічні кузні збереглися до наших днів. У кузні гірського села Лисичеве Іршавського району на Закарпатті енергія води застосовується для кування заліза. Тут виробляють і ремонтують різні сільськогосподарські знаряддя праці [179].

На Стариківській рудні /1620 р./ наковальня була розміром 18 x 18 x 6 сантиметрів. Молот важив до 10 пудів. На рудні "Уша" вал водяного колеса піднімав молот вагою в 5 пудів. Молоти, що застосовувалися на руднях України, зводилися до двох основних видів. Перший - хвостовий, підкидний або середньобійний. Молот такого типу піднімався силою удару кулака вала по хвосту ручки зверху вниз. Механізм піднімання розміщався на ручці між його головкою і хвостом. Молоти іншого виду піднімалися силою удару кулака знизу вверху /біля головки молота/. Механізм підйому містився на кінці ручки. В молотах такого виду, над їх головкою, розташовувався спеціальний пристрій, утримуючий його від додаткового розмаху,

збільшуючи тим самим силу удару. На українських землях частіше всього застосовувалися молоти першого типу.

В цілому все підприємство /димарня і кузня/ називалося руднею, хоча досить часто назви цих окремих частин вживалися як синонім слова "рудня". Ця назва переносилася на поселення, жителі якого працювали на підприємстві. Тому слово рудня вживалося або у вузькому значенні /назва підприємства/ або в більш широкому смислі /поселення, в якому знаходилося підприємство разом з його робітниками/. За підрахунками М.Х.Бунге, поселень, що називалися Рудня, Димарня, Гамарня /середина ХІХ ст./ у Чернігівській губернії налічувалося 34, у Київській - 41, у Волинській - 134 [28, с.7]. Всього 209 назв. В теперешній час на всій території України налічується біля 200: з них на Правобережжі - 170, Лівобережжі - 30 [207, с.15-127,163-188,262,502]. Вони свідчать про те, що в минулому основні райони виробництва заліза на базі болотних руд знаходилися на території сучасних Волинської, Житомирської, Київської і Чернігівської областей. Перевірка топонімічних повідомлень за допомогою збережених документальних даних, майже в усіх випадках, свідчить про те, що поселення отримали назви від бувших колись там підприємств залізоплавильного промисла.

В залежності від гідросилових ресурсів, димарні і кузні могли розташовуватися разом чи на різних кінцях однієї греблі або на віддалі кількох верств. В першому випадку об'єднане підприємство називалося руднею, у другому - кожна із складових частин підприємства зберігала свою попередню назву /рудня/. На Троянівському закладі димарня перебувала під селом Коща, а кузня - у шести верствах від неї. Подібне явище спостерігалося і в Мартинівській рудні. На підприємстві могла бути одна чи дві димарні. Так, Ялцівська рудня, розташована на р.Ірша, в 1648 році мала дві димарні.

Окрім обладнання, на залізоплавильних промислах були набори різноманітних інструментів, головним чином молотів, кліщів різних розмірів і призначення, лопати,

відра, корзини та ін. На рудні житомирського старости О.Воронича /1609 р./ знаходилося: наковалень звичайних - 2, наковалень малих - 1, кліщів - 6, кліщів з ручками - 3, кліщів малих без ручок - 4, кліщів димарських - 1, кліщів лупних - 1, кліщів цільових - 1, молотів малих - 1, форм - 2, чопів і валів - 6, мотик - 2, корит - 2. Тут же були: залізний обруч, гостроконечний невеликий шест, сокири, засувки, довбня /дерев'яний молот/, формісель, занкісель, гралі, громицень, димарська наковальня, лопата, корито, дерев'яні кілки для полоскання руди, залізний гак для виймання криці з горна, вольвас /тачка/. На Андріївській рудні /Київщина/ в 1646 році знаходилося: кліщів великих - 1, кліщів малих - 5, кліщів димарських - 3, кліщів-триценьків - 1, наковалень - 1, наковалень малих для плугів - 1, форм залізних - 3, стахелів залізних - 2, молотів малих - 2, гаків залізних - 2, замкисілів димарських - 1, струтизнів залізних - 4, кияків - 2, лопат димарських - 1. Як видно, на руднях існував досить значний асортимент інструментів, які оцінювалися дуже дорого. В 1650 році на двох підприємствах на р.Жерев / Жеревському і Розважівському/ він коштував 500 злотих [214, ф.11, оп.1, спр.1, арк.105]. При цьому слід відмітити, що в Україні не дуже строго дотримувались назв рудничних інструментів. Один і той же самий інструмент, в різних місцевостях і районах, мав декілька назв. Це пояснюється очевидно тим, що на залізоплавильних підприємствах працювала значна кількість приїжджених людей, особливо з Росії, Польщі та інших країн, які приносили з собою назви інструментів і професійні навички. До того ж, самі й інструменти зазнавали змін в процесі удосконалення і отримували нові, місцеві назви.

Повільно, але вдосконалювалися, поліпшувалися і самі підприємства, технічне обладнання та механізація. В них, замість одного водяного колеса, все частіше почали використовувати два - три. Одно з них приводило у дію важкий молот, що обковував отримане залізо, інші - міхи, які подавали повітря в горно. Рокитинська рудня в 1581 році мала 3 водяні колеса, стільки ж - і Грушівська /1591

р./ . В той же час Хабенська переобладналася з одноколісної на трьоколісну. З такою же кількістю коліс працювали Бондарівське і Новокоростишівське залізоплавильні підприємства. Ліщинська рудня на р.Бодра /1628 р./ мала 2 водяні колеса, стільки ж - Радомишльська і підприємство в селі Мойсеєвичі. Раніше інших на 2 - 3 водяні колеса перейшли волинські заклади. Польський дослідник О.Яблонівський вважає рудні з 3 водяними колесами звичайним явищем на Волині уже в першій половині XVII ст. Але наведені ним дані та факти свідчать про те, що тут, поруч з трьоколісними підприємствами, часто зустрічалися на 2 і навіть на одне колесо. Аналіз зібраного матеріалу свідчить, що в Україні все більшого поширення набували заклади на три водяні колеса і два горни, особливо з другої половини XVII ст. Ріст горна відбувався переважно у висоту, в ширину збільшувати було не вигідно, так як це вимагало ще додаткових спеціальних пристроїв для подавання руди до центру горіння деревного вугілля. В XVI ст. висота горна становила 4 - 5, у XVII ст. – 7 - 8 та більше метрів. Горно складалося з природнього каменя. Про це свідчить, зокрема, горн рудні, який зберігся до наших днів у селі Майдан Долинського району на Івано-Франківщині [199, с.123].

Описів поташних буд та їх устаткування збереглося дуже мало. В документах, як правило, відмічається лише прибутковість закладів або обсяги випуску ними продукції. З даних про обсяги виробництва і вартість обладнання видно, що буди були значними за своїми розмірами підприємствами для того часу. Одним з яскравих показників цього є те, що власник поташного промисла на Бранівщині /Житомирщина/ в 1582 році дав своєму буднику /майстру/ Є.Кондівському 2000 злотих для розрахунку з робітниками за виконану ними роботу та на інші господарські потреби [214, ф.11, оп.1, спр.1, арк.1-4]. Великим був заклад /1611 р./ шляхтича С.Безскірського в Єсимонтівських лісах Житомирського повіту. Підтвердженням сказаного є те, що, коли на підприємство здійснили напад шляхтичі Б.Галаганівський,

С.Дубровський і К.Лешнівський, то зруйнували його, чим нанесли власникові збитків на 1000 злотих. За підрахунками професора А.І.Ярошевича, щоб побудувати поташне підприємство, його устаткувати та організувати виробництво необхідно було мати грошей, в середньому, біля 2 тис. злотих [125, с.47,48].

Загальну уяву про виробничі приміщення та устаткування поташних промислів подає опис підприємства над річкою Кам'янкою біля села Колодіївка на Житомирщині, зроблений в 1630 році. Якщо прийняти до уваги, що технічне обладнання першої половини XVII ст. не зазнало суттєвих змін, то воно могло бути таким і в другій половині названого століття. На названій вище буді налічувалося 20 корит і стільки ж прикоритків. Ширина кожного корита становила 30 - 50 сантиметрів, довжина – 6 - 8 метрів. Біля виробничих приміщень знаходилися жилі будівлі працівників, комори, склади, хліви для корів, стайні для волів та коней, шопи /навіси для зберігання попелу і поташа/. Шопи розміщалися на палях з дощаним помостом, який мав ширину і довжину переважно до 5 метрів. Поруч із шопами знаходилися часто великі ящики для зберігання попелу. На підприємстві в урочищі Чернятина Луцького повіту /1564 р./ було 10 таких ящиків. Довжина кожного з них становила півтора метра, стільки ж - ширина і висота. На буді у Великому Болсунівському лісі на урочищі Кошарище Овручського повіту /1622 р./ налічувалося 12 лугових корит і стільки ж прикоритків, одне велике збірне корито. Гарт /місце спалювання дров/ був розрахований на 242 сотні рубанців. З двох боків він оточувався коритами. Недалеко буди розташовувалися шопи та жилі будівлі. Тут же знаходилися скрині, в яких поміщалося до 8 ластів попелу. В купах лежало 24 копи дубових і 20 коп соснових рубаних і колених рубанців [137, ф.141, оп.1, спр.2, арк.93]. Наведені дані свідчать, що поташні промисли за своїми розмірами виходили за рамки цехової майстерні.

Поташ вироблявся в печах /гартах/, котрі являли собою прямокутні ящики, дно і стінки яких викладалися

цеглою. Даних про розміри гартів в документах віднайти не вдалося. Уяву про них подають повідомлення про гарти Росії, які мали багато спільного з українськими. Якщо взяти до уваги, що впродовж XVII ст. технічне обладнання України не зазнало суттєвих змін, то воно могло бути таким же, як і в Росії. Розміри українських гартів можна порівнювати з російськими. Довжина гартів в Росії /XVII ст./ становила 10 метрів, ширина - 4. На одному підприємстві налічувалося один - два гарта. Від їх кількості залежали розміри та потужності підприємства. Серед інструментів переважали головним чином пили, свердла сокири, відра тощо. Так, під час нападу в 1586 році на підприємство в урочище Шохац на Житомирщині грабіжники забрали 3 великі пили для пиляння дубів, сосен та беріз, дві менші, 5 напильників, 20 свердл, 6 малих свердл та ін. В 1647 році на буді в селі Рутв'янка було 8 будничних сокир, 70 звичайних, в тому числі 2 теслярські, 5 свердл і стільки ж пил.

Соляна варниця являла собою нескладну в технічному відношенні споруду. Це - квадратне або прямокутне дерев'яне приміщення, накрите соломною чи тесом /широкою дранкою/, без вікон, з отворами для виходу диму [86, с.161]. Варниці могли досягати значних розмірів. Одна з них /XVI ст./ біля Дрогобича мала в довжину 50, ширину - 15 ліктів, тобто 29 x 8,3 метрів. Поруч з варницями знаходилися сушильні, через які проходили димоходи від печей. Тут же влаштовувалися прибудови з дахом на стовпах для заїзду возів, прибувавших за сіллю. Перед входом до варниці прибудовували менше приміщення - пристінки /сіни/. В них складали дрова, щоб не мочилися дощем чи снігом. Знаходилися також амбари, куди ховали сіль, зберігали різні припаси та речі.

Центральним місцем варниці була піч у вигляді прямокутника /8 x 12 аршинів/, висотою до 2 - 3. Пічку робили, як правило, з цегли, бокові стінки обкладалися диким /природнім/ каменем. Біля пічки розташовувалися помости з дошок /полатки/ для просушування свіжеживареної солі і велике дерев'яне корито /жолоб/,

який виходив з варниці і служив для спуску води з розсолу при варінні [86, с.161]. Зверху печі розташовувалися залізні сковороди. Великі називалися панвами, менші – черинами /цренами/, конструкція яких походила ще з часів Київської Русі. Про це свідчить і технічна термінологія солеваріння. Назва черин /црен/ походить від староросійського слова „чрень”.

В кожній варниці розміщалося по одній сковороді. З часом, особливо в кінці XVI і на початку XVII ст., на варницях були введені нові технічні вдосконалення, що привело до збільшення розмірів сковорід для виварювання солі і, природньо, до зростання обсягів виробництва. В цей період виникають двосковородні варниці. У Лиснянській варниці під Дрогобичем було два черина, на одній із варниць в с.Котове – 4 [282, с.304]. В Долинській жупі двоцренні варниці мали Р.Раковський, Д.Нерахівський, С.Левкович, Денис Третьяков та ін. В таких варницях пічка розділялася на дві частини цегляною перегородкою /простінкою/. Вогонь, піднімаючий з-під сковорідної ями, нагрівав обидві сковороди, чим забезпечувалася економія в дровах.

На побудову однієї сковороди, що називалася панвою, витрачалося біля 100 міцних залізних пластин /аркушів/, 30 прутиків листового сортового заліза і стільки ж шин на її об'язку. Щоб розсол не виливався, краї сковороди загиналися. Панва розташовувалася на 40-60 залізних гаках. На виготовлення черина витрачалося 30 аркушів заліза, 8 прутиків, 12 шин, які скріплювалися спеціальними цвяхами і склепувалися одна до одної. Для ущільнення дірок застосовувалося житнє борошно / до одного пуда на нову сковороду/. Црен мав 4 метри в довжину, 2 - в ширину і 20 см - у висоту; панва - відповідно 7 на 5 метрів і 30 сантиметрів. Панва була більше черина майже в три рази. Підтвердженням цього є її вартість. Враховуючи ціну заліза, плату візникам за його доставку і ковалям за роботу, панва коштувала в середньому 37 злотих і 26 грошей, черинь – 12 злотих і 20 грошей, а після ремонту - 15 злотих, 29 грошей і 9 динаріїв. Сковороди

перебували в експлуатації не менше двох - трьох років. Раніше названого терміна виходили із ладу црени, бо виробництво на них проводилося більш інтенсивно, ніж на панвах. В зв'язку з цим у варницях працювала велика чисельність ковалів, котрі займалися починкою сковорід або виготовленням нових.

Соляний россол піднімався наверх з колодязів кошами /спеціальними дерев'яними відрами, обтягнутими волов'ячими шкірами/ за допомогою линв /мотузок, сплетених з конопляних ниток/. Мотузки з'єднувалися з кератами /воротами/, які приводилися в рух кіньми, рідше волами, а, інколи, і самими людьми. В Дрогобицькій і Котівській жупах россол наверх витягували люди. Механізація не застосовувалася. На поверхні россол виливали в тварило /резервуар/, а з нього спеціальним отвором спускали у велику дерев'яну бочку /кадіб/. Звідси системою спеціальних ринв /жолобів/, встановлених на дерев'яних кобилицях /підставках/, россол подавався до резервуарів варниць. Потім дерев'яними відрами розливався по залізних сковородах /панвах чи цренах/.

Технічне обладнання, наявність різних інструментів, механізація виробничих процесів за допомогою гідравлічного двигуна у формі млинового колеса в залізоплавильному та борошномельному виробництвах, технологічна складність на поташному і солеварних промислах сприяли збільшенню обсягів випуску продукції, яка в усе зростаючих масштабах надходила на ринок.

2.2. Виникнення поділу праці в процесі виробництва

Суть отримання заліза з болотних залізних руд полягала у відновленні його за допомогою спалювання деревного вугілля. Необхідною умовою відновлення був постійний приплив повітря, яке подавалося в горно безперервно працюючими міхами. Плавлення руди розпочиналося при температурі 450-500 градусів, при 1300-1400 градусів маленькі кусочки заліза, тістоподібної маси, осідали на дно

горна. Застигаючи, вони давали пористу крицю /болванку/, яка виймалася з печі спеціальним гаком через отвір в передній стінці горна. Виплавлення заліза із болотних руд сиродутним способом було досить недосконалим: значна частина заліза залишалася у шлаках. Отримана продукція була низької якості так, як в ній залишалася багато домішок руди і палива. На виплавлення одного пуда заліза витрачалася біля 5 - 6 пудів болотної руди і 3 -4 куб. метри дров [278, с.193].

Чисельність зайнятих на залізоплавильних підприємствах людей давала можливість здійснювати, в самій примітивній формі, поділ праці у процесі виробництва. Як встановив П.К.Федоренко, на рудні з двома горнами і трьома водяними колесами, яка була типовою для ХУІІ ст., працювало в середньому 12-13 чол. [208, с.54]. Відхилення від цієї середньої цифри робочих могло бути то в один, то в інший бік, бо рудні були різних розмірів. Менші, за своїми розмірами, вимагали і меншої кількості робочої сили. Але інколи навіть і вказане число працівників не давало повного уявлення про дійсне число осіб, що приймали участь у виробництві. Список робітників скорочувався часто з двох причин: по-перше, в списки не включалися рудники, давно працюючі на підприємствах, по-друге, часто не називалися рудокопи і дроворуби так, як заготівля дров, руди та їх доставка входила в обов'язки кріпосних селян. Бондарівська рудня на річці Норин /1631 р./ мала 16 чол., зайнятих безпосередньо у виробництві заліза, декілька на допоміжних роботах, що вимагали відповідних знань, вмінь і виконувалися робітниками різних професій. Це - пошук, добування і збагачення руди, заготівля деревного вугілля і т.д. За даними В.О.Голобуцького, в середині 30-х років ХУІІ ст. біля Лозівської рудні /Лівобережжя/ налічувалося 2 двори курачів, 3 двори димарів, 5 дворів ковалів і 14 дворів рубачів. Всього 24 двори. При наявності навіть по одному робочому в кожному дворі, загальна чисельність становила б 24 чол.

Робітники залізоплавильного виробництва мали назву „майстерових руднянських", "працівників руднянських" і т.д., причому вони перераховувалися в документах того часу в певному порядку. Після рудників, організаторів і керівників виробничого процесу, як правило, називалися ковалі, що надавали отриманому залізу форми штабів, шин або господарських речей. Далі йшли димарі з своїми помічниками /кошитарями/, які підносили і засипали у піч вугілля та руду спеціальними кошиками або кибелями. За димарями називалися курачі, які займалися випаленням у лісах деревного вугілля і його доставкою. Отримання вугілля полягало в тому, що дерево розрубували на шматки відповідної довжини, складали в штабелі, накривали дерном і спалювали при повільній дії вогню та при дуже слабкому доступі повітря. Відповідні групи людей були зайняті на добуванні руди, яка вимагала ряд операцій: добування, доставка, подріблення і промивка. Останню, найбільш важливу операцію, проводив робітник, який називався плокар.

На підприємствах залізоплавильного промисла XVI, особливо XVII ст. почав виникати поділ праці. Не прямим підтвердженням його являється наявність у виробництві окремих самостійних робітничих професій. На Радомишльській рудні /1628р./, окрім рудника, трудилися димар, коваль, плокар, вугляр та ін., на Городокській - три димарі, 5 плокарів і стільки й вуглярів/214, ф.11, спр.I, арк. 103/. В описі податків Київського воєводства за 1631 рік повідомляється, що овручський шляхтич С.Немирич заплатив за трьох рудників /Бондарівське підприємство/ - коваля, плокаря і вугляра 4 злотих і 24 гроша[13, т1, ч.7, с.361, 391]. Виробництвом заліза керував рудник, основну масу працівників становила так звана руднична челядь, яка поділялася на челядь димарську і ковальську. До першої групи належали димарі, плокарі, вуглярі, до другої - ковалі. На Радомишльській рудні /1631 р./ називаються димарі, плокарі, курники, рудники, вуглярі, причому щорічно кожен з перелічених робітників сплачував податок по 12 польських злотих, інші категорії - по 2 злотих і 12 грошей [213, ф.823, оп.I, спр.593, арк.3,4]. Існування на руднях робітничих професій

різних спеціальностей /п'яти/ свідчило про наявність у виробництві заліза примітивного, неглибокого поділу праці, який не отримав ще завершеної форми.

Залізоплавильні промисли не могли працювати цеховим способом, бо являли виробництво, яке виходило за вузькі рамки цехової організації. Академік С.Г.Струмлін на матеріалах з історії російської металургії показав процес переростання кустарних селянських домниць в мануфактуру. Досліджуючи процес поділу праці на Рокитинській рудні XVII ст., яка працювала на 2 горни, три водяні млинові колеса і обслуговувалася 10 чол., прийшов до висновку, що "... цей поділ праці являє собою уже досить складну його кооперацію і при значному числі працюючих створює початкові форми мануфактури"[200, с.41]. Такі підприємства були поширені на території України. Бондарівська рудня, наприклад, в 1631 році мала 16 чол. працюючих, не рахуючи на допоміжних роботах, і організовувалась за мануфактурним принципом в його початковій формі. Виходячи з того, що названа вище рудня працювала на два горни і три водяні млинові колеса, можна стверджувати, що й інші рудні, чисельність робочих на яких невідома, але які також працювали на два горни і три колеса, можна відносити до початкової форми мануфактури.

На борошномельному млині енергія води використовувалася не тільки для розмолу зерна на борошно, але і для отримання круп, товчіння проса на пшоно, для виробництва паперу, різних будівельних матеріалів, сукна, приводила в рух молоти в кузнях, подавала повітря в горно при виплавленні заліза та ін. пов'язаних або не пов'язаних з борошномельною справою виробництвах, але розміщених в одному приміщенні або під одним дахом. У млині під Сяноком /1565 р./ знаходилося 5 жорен, які мололи зерно на борошно і солод для виготовлення спиртних напоїв, валяльня /майстерня для отримання з овечої шерсті сукна/, лісопильня, що розпилювала колоди на бруси та дошки. В селі Стрільче Львівського староства /1565 р./ борошномельне підприємство з двома жорнами розташовувалося поруч з

лісопильнею, пили якої приводилися в рух водяним колесом. Млин на чотири жорна діяв в селі Лани Кам'янецького староства. Біля жорнів знаходився тартак /лісопильня/. В 1577 році під селом Вербове Володимирського повіту на Волині у шляхтича Я.Лисаковського був млин з ступою, в якій товкли дубову кору для шевців. Дві ступи такого ж самого призначення діяли на закладі в селі Рудка, чотири ступи - в с.Грушеве цього ж повіту. В Луцькому повіті /1578 р./ на ставі біля Голятинського замку знаходився млин з 5 жорнами і фолюшем /валяльнею/. Два жорна і валяльня розташовувалися на одному із закладів під Житомиром /1609 р./. У млині на річці Вислока в с. Коросна, окрім 7 жорен, були солодові ступи, механізовані пили для розпилювання колод на бруси і дошки, валяльня. Один млин домініканського монастиря біля Мукачєвого /друга половина XVII ст./ мав 5 жорен, інший - сім. В останньому працював тартак, пили якого розпилювали колоди на дошки та діяла ступа, що подрібнювала селітру, з якої отримували порох для стрільби [134, т.2, с.289]. На річці Вога /Стародубщина/ був млин "о п'яти водяних колесах / в тому числі одне борошномельне, одне ступне з валяльнею, два димарські, одне молотове/. За твердженням польського вченого Ф.Бурдецького, млин з 5 водяними колесами обслуговувався робочим персоналом в загальній чисельності не менше як 25-30 чол.[230, с.77]. За даними професора І.Д. Бойка, для обслуговування одного жорна потребувалося два-три працівника [22, с.63]. Звідси слідує, що в млинах на 8 - 12 жорен могло працювати від 16 до 36 чол. Така чисельність робочих давала можливість проводити відповідний поділ праці в процесі виробництва. Поєднання під одним дахом і в одному приміщенні різних галузей виробництва /борошномельної, залізоплавильної, круп'яної, лісопильної, порохової та сукноробної/, використання складних передавальних механізмів, які дозволяли приводити, одночасно, в дію декілька робочих механізмів сприяло організації відносно великого виробництва з внутрішнім технічним і починаючим

виробничим поділом праці. Вище названі млини являли собою своєрідні комбіновані промислові підприємства. За організацією виробництва вони відносилися до складної кооперації праці, яка перебувала на стадії переростання у зародкові, примітивні мануфактури.

Технологія отримання поташу не відзначалася складністю. Вона зводилася до наступних операцій: 1/ розчинення водою попелу; 2/ вилуговування розчинів; 3/ випарювання і згущення розчинів; 4/ пропарювання або кальцинування згущеного, залишка /сирого поташа/. Спочатку вилуговували водою розчинні у попелі мінеральні солі. Для цього попіл просівали через сито, щоб очистити від бруду, землі та вугілля, потім зсипали у великі дерев'яні корита і заливали холодною водою, а влітку, під час сонячної погоди, теплою, підігрітою на сонці. При постійному перемішуванні, вода рівномірно проникала в попіл і розчиняла мінеральні солі, що в ньому поміщалися. Отриманий луг як головну складову частину містив вуглекалійову сіль, небагато вугленатрієвої та кремнезем, інші мінерали. В результаті поганої фільтрації, органічні речовини офарбовували розчин у грязновато - бурій колір. В розчині знаходився поташ, лише у невеликій кількості - солі інших мінералів.

Після 5 - 6 годинного вилуговування, спускали перший розчин, профільтрований через соломку, міцністю біля 20%, в прикоритки, а з них, по жолобу, у велике збірне корито. Потім попіл ще разів два заливали водою, даючи можливість, кожен раз, постояти в коритах по 4 - 5 годин. Друга і третя стадії, що являли собою більш слабкі розчини, послідовно пропускали по 2 години через свіжий попіл. Розчин настільки збагачувався мінеральними солями, що ставав придатним для випарювання.

Отриманий розчин кальцинували, тобто випаровували на вогнищі воду і забирали непотрібні розчинні органічні речовини. В результаті цього отримувався твердий луговий осад. Кальцинування відбувалося таким чином. На дно гарта клали дрова в такому порядку: спочатку соснові смолисті рубанці, щоб можна було запалити багаття, а далі

на них - ряди дров вглибину стінок гарта до самого його верху і потім підпалювали. Коли гарт знизу був підпалений, необхідно уважно дивитися, щоб вогонь не дуже сильно вибивався наверх дров, бо, при високій температурі, відбувалося сплавлення поташа. Потім гарт поливали зверху густим розчином. Дрова згоряли, а розчин попелу випаровувався, утворюючи тверду речовину /шерес/, який шарами осідав на дні гарта. Така операція тривала до тих пір, поки гарт повністю не наповнювався. Після закінчення прожарювання отримували густу жирну масу. Через декілька днів, коли осад остигнув, розбивали ломами і упаковували в бочки. Звідси процес отримання поташа з гарта називався "ломкою". Отриманий поташ являв собою суміш всіх розчинних у воді солей з домішками попелу, який утворювався при згоранні дров. Кальцинований поташ представляв собою пористу тверду масу білого кольору з синюватим відтінком. Він містив до 70% вуглекалієвої солі і в невеликих кількостях інші калієві солі, давав безколірний водяний розчин. Частина попелу, що залишалася після вилуговування, називалася попільняком, який надходив для удобрення глинистих ґрунтів і у скляне чи селітряне виробництва.

Таким же самим способом, як і поташ, отримували смольчуг /гірший вид його/. В документах того часу нерідко зустрічалися співзвучні назви /смольчуга, смольчюг та ін./, причому ці назви фігурували постійно поруч з поташем. Для виробництва смольчуга використовували переважно попіл береста і граба. З цих видів дерев приготувляли густий та міцний розчин так же, як і на поташ. Далі у розчин засипали попіл і робили тісто, яке потім клали у добре нагріту пічку і просушували. Щоб попільне тісто швидше і якісніше висохало, додавали вапно. Розпалювали вогонь і переміщували отриману суміш залізними коцюбами /шестами/. Смольчуг готовим був тоді, коли білий колір речовини /тіста/ змінювався на сірий. Потім він застигав і упаковувався в бочки. Отже, добування поташу і смольчуги розрізнялося. Поташ отримували, застосовуючи корита /для

розчину/, при виготовленні смольчуги корит не треба було, але, печі являлися обов'язковими.

Виробництво продукції інших сортів було і більш простішим. Воно базувалося на іншій технології. Розчинені речовини тут обмежувалися, виділялися лише органічні. Потім отримана суміш прожарювалася на вогнищі. Так добували шадрик або прожарений попіл [65, т.24а, с.728]. Існувало два способи отримання шадрика. Перший полягав в тому, що в лісі спалювали в'язові дрова до тих пір, поки не збиралася купа попелу вагою в 150-200 пудів. Потім його згрібали на бік і на місці купи влаштовували тік. Далі на нього клали осикові або липові підкладки, одна від одної на відстані не менше аршина, довжиною 3 - 4 сажні, висотою біля 4 вершки (вершок - міра довжини рівна 4,5 см). Підкладки накривали шаром попелу, змоченого водою і доведеного до тісноподібної форми. На шар попелу клали новий ряд дров упоперек першого і так почергово до тих пір, поки не заповнювали гарт повністю. Потім дрова, перекладені попелом, підпалювали знизу. Коли вони згоряли, на дні купи збирався прожарений попіл. Це і був шадрик /різновид поташа/. Другий спосіб отримання шадрика полягав в тому, що замість мокрого попелу використовувався сухий. Для отримання продукції складали із свіжезрубаних в'язових дерев, осикових дров клітку і підпалювали її зверху. Верхні поліна дров згораючи, випускали із себе сік, який стікав на попіл і утворював з ним ніздроваті і міцні шматки попелу. Вони називалися самосадам, в якому знаходилося 27,8% вуглекислого калію. На місці, з якого був зібраний попіл, складали нову клітку. Перший шар його накривався соломною та дрібними сухими гілками дерев. На цей пласт клали не товстий, але, по можливості, рівний шар отриманого попелу, потім - два ряди дров і знову попіл і т.д. Підпалювали дрова знову зверху. Отриманий попіл надходив на перестилку між дровами. Після закінчення горіння дров отриманий залишок вважався пригодним до використання у виробництві тобто шадриком. Він представляв собою, природньо, прожарений осиковий чи в'язовий попіл сірозеленого кольору. Про обсяги

добування шадрика відомо такі дані: з одного кубічного сажня осикових дров отримували його від 2 до 3 пудів.

Поташне виробництво вимагало поділу праці, який був наслідком дальнішого розвитку практичних і виробничих навиків. Цьому сприяла і чисельність зайнятих робочих на одному підприємстві. На закладі шляхтича Б.Семашка в 1558 році трудилося 32 чол., 50 - на поташному підприємстві біля села Почал на Житомирщині, на Звірівській буді феодала С. Запільського в 1563 році - 60, на поташні в Степанівській пущі - 100, на буд /1564 р./ шляхтича В.Бозовського - 160 чол. В зазначену чисельність працюючих включалися не лише робочі, безпосередньо зайняті у процесі виробництва, але і дроворуби, бондарі, візники, повари т.д., які виконували допоміжні роботи. У ревізії Овручського повіту за 1622 р. поміщено детальний опис поташного виробництва і розчленування його процесів, що вимагали, кожен зокрема, особливої кваліфікації робочої сили. Потрібно було зрубати дерево, обрубати гілки, заготовити рубанці і їх спалити, доставити до підприємства заготовлену фальбу /попіл/. Для отримання поташа в дуброві заготовлялися дубові дерева, які потім спалювали на гарті. На самій буді потребувалися коритники і поташники. Необхідність була і в бондарях, що виготовляли бочки для поташу, в упаковщиках, які набивали бочки поташем, і, на кінець, у візниках, які займалися доставкою дров до підприємств та відвезенням продукції до місць продажі або до пристаней для сплаву на човнах по річках. Найбільш кваліфікованими були робітники, що працювали безпосередньо на самих будах, особливо поташники /майстри поташної справи/, менш підготовленими - звичайні дроворуби, візники, що звозили дрова з лісу, з місць добування попелу чи поташу [139 ,ф.56, спр.I, арк.418,419]. Сама відповідальна робота була у поливачів, котрі поливали розчином, охоплені вогнем дрова. Від їх вміння залежала якість продукції та вміст у ній солей. Майстерності вони навчалися шляхом засвоєння досвіду роботи більш кваліфікованих та досвідчених робочих. Особливо значні навики необхідні були в дощову погоду,

коли гарти гасилися водою. Поташ, приготовлений в таких умовах, мав багато нерозчинених солей кремнекислоти, що знижувало його якість.

Узагальнюючи повідомлення про технологію і організацію виробництва на поташних будах можна помітити, що вони мають певні стадії та етапи розвитку. Початкову ланку становить перепалювання попелу, тобто отримання шадрика. Трохи складнішим було виробництво смольчуга або вайдаша шляхом обпалення попільного тіста. Друга стадія отримання поташа була уже більш досконалою. При ній продукцію добували вилюговуванням попелу в коритах з наступним кальцинуванням сирого матеріалу. Перша стадія характеризує стадії виробництва ремісничо - кустарного типу, друга передбачає собою майстерні з починаючим поділом праці в процесі виробництва. Тут працювали: будники /поташники/, коритники, поливачі, бондарі, пильщики, колісники, упаковщики, візники та ін.

Певний поділ праці існував і серед робітників соляних варниць. Копанням колодязів та пошуком покладів солі займалися пічники /штольники/. Їх роботою керував спеціаліст цієї справи – гірник [175, с.203]. Копання колодязів тривало дуже довго і не завжди приносило бажані результати. Часто робота пропадала даром. Причина цього явища полягала в тих затрудненнях, які зустрічалися при роботі. Часто замість россолу з'являлася прісна вода, ломалися інструменти, зустрівши тверду породу, зокрема каміння. Все це разом взяте гальмувало хід дальніших робіт. Тільки надія на отримання соляного россолу заставляла трудівників продовжувати копітку роботу. Розкопаний россол добували так звані "жабні" люди, кератові, що працювали біля воріт, піднімали його наверх. Тут же трудилися і погонщики, переважно хлопчаки, ремісники, які ремонтували соляні колодязі /"вікна"/ і вороти.

Виварюванням солі займалися солевари. На черині всі виробничі операції виконувалися одним солеваром. Панва обслуговувалася двома – трьома /варщик, лопатник і рубщик/. Крім них, на солеварнях був також спеціальний

технічний персонал, представлений ремісниками різних спеціальностей. Тут були ковалі, колісники, пакувальники, бондарі, дроворуби, кочегари, пічники, поворозники /в'язальники мотузок/ та ін. Писар вів рахункові справи і відав кореспонденцією. Важник /ваговик/ слідкував за правильністю звішування і продажі солі, а також займався закупівлею матеріалів, необхідних для отримання продукції. Сторожі пильнували, щоб сіль не розкрадалася. Харчуванням робітників жуп та іншими господарськими питаннями займався економ. Він мав під економа /помічника/. Про адміністративний та допоміжний персонал королівських варниць свідчить наступна таблиця [175, с.203; 272, с.49]:

Назва персоналу	Назва жупи					
	Долинська	Перемишльська				Дрогобицька
	1549 р	1552р	1563 р.	1565р	1570р	1570 р.
Жупник		1	1	1	1	
Заступник жупника			1			
Піджупник	1	1	1	1	1	1
Службовець		1	1		1	
Казначей		1				
Писар жупний	1	1	1	1	1	1
Писар кошовий						1
Писар тамошний	2					1
Писар відпускний		3	3	6	4	
Службовець						2
Колісник		2	4	4	4	2
Мотузник					1	
Сковородник		1	1			
Лісник		1	3	2		
Столяр						1
Ключник		1	т	1	1	1
Кухар	1	1	1	т	1	1
Пекар		1	1	1	1	
Пічник			1	1	1	
Сторож		1	1	1	1	
Робочий домовий	1	4				1
Робочий стайний		2	2	2	2	1
Візник		2	2			1
Всього	6	23	23	24	22	14

З наведених даних слідує, що на соляних варницях, особливо біля панв, існував неглибокий поділ праці, характерний для підприємств мануфактурного типу в його початковій формі. Спеціалізація виробництва підвищувала продуктивність праці солеварів.

Підводячи загальний підсумок про зародження поділу праці на сільських промислах, слід відмітити, що найбільша спеціалізація спостерігалася в галузі виплавлення заліза. В ній налічувалось 5 різних професій, далі йшли солеварне і поташне виробництва, кожне з 3 спеціальностями. Вивчення соціального стану рудників дозволяє зробити висновок про спадкоємність залізоплавильної майстерності. Розвиток учнівства поклав початок зародження спадкових робітників.

2.3. Оренда

Під час експлуатації власники промислів віддавали перевагу оренді. Закладів, що не перебували в оренді, було мало. До них відносилися головним чином ті, які належали селянам. Промисли здавалися в оренду на основі договорів, підписаних між власниками і орендарями. Угоди затверджувалися місцевими органами влади. Під час проведення 23 лютого 1622 року ревізії Житомирського повіту, королівські чиновники вимагали від мельників показати перевіряючим контрактні договори. Мірошники показали листи /договори - М.С., О.П., К.П./, видані від імені житомирського старости на отримання третьої мірки у борошномельних закладах і виплату орендної плати: мельник Г.Сахно - на підприємство на річці Тетерів під Житомиром з щорічною виплатою оренди по 100 коп литовських грошей, другий мельник В.Кривко - на заклади на річці Кам'янка біля замку з орендною платою в рік по 50 коп грошей литовських, замість третього мельника Леонтія, який помер до закінчення терміну оренди, його замінив на цій посаді син. Він показав підписаний з власником договір та завірений у місцевих органах влади

на заклад у селі Станішівка з платою в рік по 100 коп литовських грошей.

В орендних договорах визначалися терміни оренди, розміри орендної плати та інші питання виробничого циклу. Цікаво відмітити, що в оренду здавалося інколи не все підприємство, а лише частина його. В донесенні возного Володимирського повіту /1583 р./ говориться про те, що шляхтич О.Криницький орендував третину млина. Частина млинового промисла з орними землями під містом Володимиром перебувала в оренді у феодала І.Дубровського. Ігумен Київського Видубецького монастиря М.Каліст володів частиною борошномельного підприємства /2 жорна і ступа/ разом з архімандритом Києво-Печерської лаври. В 1646 році він віддав свою частину підприємства в оренду мельнику М. Харламу /монастирському службовцю/ за 70 злотих щорічних. За експлуатацію ступи йому дозволялося без пристава /наглядача - М.С., О.П., К.П./ брати собі третину прибутків, а дві частини віддавати лаврі. За це мельник зобов'язувався /за свій рахунок/ покупати лій, інструменти і ремонтувати млин, окрім греблі / її повинні були чинити монастирські піддані/. Дерево для ремонту підприємства мельник міг брати в монастирському лісі. Крім того, в обов'язки його входило жити зі своєю сім'єю біля млина і постійно слідкувати за його роботою. Якщо ж через його недогляд в млині чи на греблі трапиться яке-небудь пошкодження, то мельник зобов'язаний був все відремонтувати за свій рахунок. Якщо ж він не захотів цього зробити, то керівництво лаври могло передчасно /раніше зазначеного в договорі терміну/ позбавити мельника -орендаря права керувати виробництвом. В майбутньому, після закінчення строку оренди мельником М. Харламом ігумен Видубецького монастиря передав заклад в руки своєму підданому, мельнику С.Ляшенку. В контракті залишилися в силі всі попередні умови. Разом з тим додалося і ряд нових. Так, керівництво лаври могло відсторонити орендаря від керівництва виробництвом через "преп'янство або ж незадоволення людей у млині".

Строки оренди - різні. У Володимирському повіті на Волині /1558 р./ шляхтич С.Транський віддав млин в оренду на один рік, на такий же термін перебували /1570 р./ в оренді заклади і біля міста Бар: Ганітарівське - за 300 злотих, в селах Крутибородинці та Макарове, кожне за 100, четверте, Вип-ртківське, - за 30 злотих [12, т.1, ч.8, с.348]. В 1627 році млин на річці Нова під містечком Овруч був відданий в оренду на рік за 3 копи литовських грошей, інший в 1666 році на р.Почапині в селі Липове /Київське воєводство/ - так же на рік за 300 злотих [139, ф.2, спр.20728, арк.1; спр.20955, арк.1]. Шляхтич І.Соломорецький /1585 р./ здав одне борошномельне підприємство на 2 роки, інше, в селі Полонне біля Луцька - на три. На такий же термін /з 1 березня 1587 року і по 1 березня 1590 року/ перебував в оренді млин в селі Довгоноси Володимирського повіту. Термін оренди Врублівського борошномельного закладу під Львовом становив 15 років. На стільки ж знаходився в оренді млин і на річці Бог неподалік Брацлава, заклад на потічку Срібний - на три "доживоття" [48, ф.389, кн.561, арк.109; 97, с.168] тобто на життя трьох поколінь. Підтверджуюча королівська грамота /18 вересня 1571 р./, видана острозькому шляхтичеві К.Дуброві, дозволяла пожиттєво йому і його синові тримати в оренді борошномельне підприємство. Як видно, оренда була короткотермінова - на декілька років /один, два, три/ і довготривала - на більш тривалі терміни, навіть на життя одного чи трьох поколінь. В XVI ст. переважала оренда на один - два, в XVII ст. - на три роки та більше.

За ініціативою власників чи в результаті війських дій, стихійного лиха або пожежі строки оренди нерідко скорочувалися або переривалися взагалі. Причиною дострокового розриву контрактної угоди часто було порушення його умов. Володимирський шляхтич Ю.Яцинич /1588 р./ здійснив з озброєними слугами напад на орендарів свого борошномельного млина Герасима та Івана Андрієвичів за те, що вони порушили умови договору - не від всього прибутку сплачували гроші. Під час нападу

побито було орендарів і слуг закладу. Скарга орендарів З.Викгдаровича та Г.Куковича /31 грудня 1591 р./ свідчить про позбавлення їх права оренди млина, корчми, мита в маєтку Навоз Луцького повіту гродським суддею Д.Павловичем до закінчення строку за несплату своєчасно всієї суми грошей. Володимирські гродські книги /31 серпня 1601 р./ зберегли цікаве повідомлення з цього приводу. За вказівкою феодала П.Краєвського, його слуга Р.Рокитський, старший, відповідальний за роботу борошномельних млинів і возний Волинського воєводства І.Долмацький, разом зі своїми слугами, "вибили" /вигнали/ з млина орендаря Ю.Абрамовича раніше закінчення терміну за те, що він не сплатив всієї суми грошей під час його експлуатації у минулому році [139, ф.2, спр.13648, арк.1,2].

Орендна плата за млин залежала від його розмірів - кількості жорен, ступ і від того, скільки часу він працював впродовж року. У розмір орендної плати включалася плата не лише за борошномельний заклад, але й за інші прибуткові, менш трудомісткі галузі промислів або об'єкти: корчми, податки з гребель, торгових шляхів, що орендувалися одночасно з ним. В 1563 році шляхтич А.Угриновський віддав в оренду уряднику І.Гнездівському борошномельний заклад, пивоварню, діброви з річною платою по 300 коп литовських грошей [214, ф.25, оп.1, спр.5, арк.175]. Підприємство на 6 жорен, ступу і фолюш у селі Тарногора /1555 р./ Червоноставського староства Руського воєводства перебувало в оренді на рік з платою в 150 злотих. Млин в селі Августівка /Руське воєводство/ мав 3 жорна і фолюш. В рік він давав 120 злотих прибутку. Підприємство з одним жорном на р.Нижня Верса /Перемишльське староство/ в 1565 році принесло 19 злотих і 6 грошей прибутку. Такий же самий борошномельний об'єкт в селі Бортжаничі цього староства - 16 злотих. Два млини на р.Прут /Коломийське староство/ перебували в оренді з щорічною платою за 80 злотих, тобто кожен з них за 40. Два заклади під містом Галич: один на 3 жорна і ступу на річці Люква, другий на 2 жорна і ступу

разом з броварнею на р. Липа були віддані в оренду з щорічною платою за 80 злотих. В Снятинському старостві /1565р./ три млини на річці Черемош: один з одним жорном в с.Дарасимівка, два - в с.Франківці, кожен з двома жорнами, перебували в оренді за 165 злотих. До того ж орендар зобов'язувався, під час ремонту, покупати за свої гроші жорна. В цьому ж старостві заклад на р.Черемош в селі Рибне, що мав два жорна і ступу, орендувався на рік за 80 злотих. Оренда всіх млинів, солодовень, винокурень і соляного колодязя Снятинського староства /1565р./ становила 815 злотих, а сума всіх надходжень староства - 4185. Оренда промислів приносила староству щорічно майже четверту частину всіх грошових поступлень. Подібне явище спостерігалось і в інших староствах Руського воєводства. Так, сім борошномельних закладів Рогатинського староства з 11 жорнами, 3 ступами і фолюшем за рік /1565р./ дали прибутку 799 злотих, млини Дрогобицького староства - 1815 злотих і 18 грошей. Три млини в Кам'янецькому повіті /1566 р./ перебували в оренді на рік за 380 флоринів. В 1566 році володимирський шляхтич О.Транський віддав млин в оренду за 40 литовських грошей. Тростенський заклад в Луцькому повіті /1578 р./ перебував в оренді за 40 коп злотих, підприємство на потічку Скиба /Сяноцьке староство/ - з щорічною платою в 12 злотих і 24 гроша. При цьому орендар відгодовував для власника промисла з відходів /висівок/ щорічно двох свиней. Орендар борошномельного закладу в селі Кочківка /Руське воєводство/ платив в рік за експлуатацію об'єкта по 24 злотих, 8 злотих вепрових /за відкорм свиней/, стільки ж - за сінокос і 40 злотих за мірочку борошна, інший орендар такого самого закладу і з такою ж самою кількістю жорен та ступ платив по 24 злотих в рік, вепрового - І, мірочного -80 [23, с.36]. Шляхтич А.Ганітарівський /1570 р./ віддав в оренду один борошномельний заклад недалеко міста Бар за 300 злотих щорічних, інший - за 100[13, т.1, ч.8, с.248]. Два млини в с.Замарстинів /1607 р./ давали щорічно 160 злотих прибутку. Шляхтичка А.Богданова віддала в оренду

три млини на три роки за 1610 злотих. Плата вносилася поступово: за перший рік експлуатації - 600, за два наступні - по 1010 злотих [214, ф.11, оп.І, спр.4, арк.49; спр.6, арк.192-194]. Оренда борошномельних млинів, мит за перевезення товарів біля міста Чигирин в 1611 році дорівнювала 1000 флоринам. Для порівняння доходів від інших об'єктів господарювання та міст доречно навести дані про прибуток міста Чигирин. В цьому ж 1611 році він становив також 1000 флоринів.

Дохід від містечка Смотрич /1616 р./ з Подільського воєводства і від прилягаючих до нього селищ Олексинець, Рудки і Триповець склав 1203 злотий і 23 гроша. З них оренда борошномельних млинів, корчми, мита з коломийської солі налічувала 400 злотих або 33% від загального прибутку [14, с.91]. Три млини в маєтку Білотинь князя О .Острозького перебували /1620 р./ в оренді з щорічною платою в 70 коп литовських грошей, три підприємства Білоцерківського повіту - за 600 флоринів, шість Канівського повіту - за 2500 злотих [139, ф.2, спр.20725, арк.3]. Оренда за борошномельні заклади на р.Рось і корчму /1622 р./ в Канівському повіті становила 2300 флоринів, в селі Стеблів цього ж повіту оренда підприємства і корчми - 300 флоринів. Орендар млина і шинка в селі Нароки біля Дубровицького замку в 1635 році дав князю А.Вишневецькому тисячу злотих прибутку. Інвентар Нижнього Ясенівського фільварку /18 січня 1642 р./, відданого І.Мирським в оренду шляхтичу А.Хілонівському, засвідчив, що млин для помелу зерна, який називався Грабчівським, приносив щорічно 40 алтин доходу. Контракт, підписаний 15 серпня 1651 року між Київським братським монастирем і орендарем, показує, що плата за борошномельний млин, байдаки /човни/, паром через ріку Дніпро становила в рік по 1500 злотих [139, ф.2, спр.15549, арк.12]. З аналізу розмірів орендної плати можна помітити, що в XVI ст. найбільш поширеною була орендна плата за один млин з одним жорном біля 20-40, у XVII ст. - 60 - 70 злотих, тобто плата зросла майже в два рази.

Оренда борошномельних підприємств для їх власників була важливим джерелом збільшення грошової маси. Власник млина на річці Вислока у селі Коросна біля містечка Сянок, у якому розташовувалося 7 жорен, валяльня для очистки сукна, лісопильня для розпилювання колод на бруси і дошки, солодові ступи для подріблення солоду, що використовувався при виробництві горілки, отримував від роботи всіх виробничих об'єктів впродовж року /друга половина XVI ст./ 180 корців жита, 20 корців пшениці хорошого сорту, гіршого - 28, солоду для пива - 82 мірки, кожна вартістю по 8 злотих, солоду для горілки - 31 корець, кожен вартістю в 15,5 злотих. Крім того, власникові млина від пекарів за покупку борошна надходило 4 злотих, 12 злотих платили суконники за очищення шерсті, за товчіння дубової кори, яка використовувалася під час обробітку шкіри, чоботарі та шевці платили по 8 злотих. Загальний прибуток борошномельного млина - комбіната, без оплати праці орендаря, становив в рік 950 злотих. Млин на 5 жорен під Сяноком, на яких мололи зерно на борошно та у фолюші виробляли з овечої шерсті сукна і войлоки щорічно приносив прибутку по 600 злотих. В 1565 році борошномельні промисли Сяноцького староства Руського воєводства дали біля 20 тис. злотих прибутку. За даними О.І.Дракохруст, на одно підприємство в цьому старостві припадало в середньому по 72 злотих грошових надходжень [82, с.41-42]. Великі суми грошей приносило млинове господарство Перемишльського староства Руського воєводства, розташоване по р.Сян і його притоках. Одне підприємство на 9 жорен /1565 р./, що діяло біля Перемишля на р.Сян, друге - на 8 жорен, діюче на греблі ріки Вислока, давали щорічно по 2069 злотих і 24 грошей прибутку. Названі заклади були ще до того старими. Їх потрібно було ремонтувати. Після починки вони могли приносити ще більші доходи. Борошномельне підприємство з двома жорнами у селі Тітова Воля під Мостиською давало в рік по 200-400 злотих прибутку. Сума доходів всіх 20 борошномельних закладів Лежайського

староства Руського воєводства в 1565 році склала дуже велику суму грошей. Вона рівнялася 3415 злотим. На одно підприємство припадало в середньому по 171 злотому. В Кам'янецькому повіті Подільського воєводства 8 млинів давали в рік у цей час по 505 флоринів прибутку /кожен по 63 флорини/. У луцьких шляхтичів Василя і Федора Котинських у 1580 році ступний млин за кожен тиждень роботи приносив пожитку /прибутку/ 4 копи литовських грошей, борошномельний - 6 коп [214, ф.25, оп.І, спр.22, арк.23,24]. Зернопереробне підприємство, розташоване в с.Вітвичі біля містечка Гайсина на Брацлавщині, в 1616 році принесло прибутку в 130 флоринів грошей [250, т.5, с.72]. Заклад з двома жорнами і однією ступою, розташований на р.Кам'янка під Житомиром /1622 р./, приніс грошової маси, окрім плати за розмел зерна натурою /борошном/, 100 злотих, другий з 3 жорнами і ступою на р.Тетерів, за винятком третьої мірки з отриманого борошна, - 150 злотих, третій, що знаходився у селі Станішівка, на річці Тетерів з 3 жорнами і ступою, корчмою, митом, окрім третьої монастирської борошномельної мірки, бо монастир за розмел зерна і товчіння круп не платив нічого, - 200 злотих [48, ф.389, кн.209, арк.79-82;139, ф.2, спр.1439, арк.3,5]. До того ж при обрахуванні прибутковості підприємств слід враховувати ту обставину, що на всіх названих житомирських млинах один раз в тиждень мельники безплатно мололи зерно на борошно і виготовили різні крупи для потреб місцевої церкви /католицької, греко-католицької чи православної/ та служителів культу. На замкову церкву мололи зерно кожен сьомий день тижня. Перевіряючи господарський стан повіту, ревізори неодноразово зазначали, що доходи від експлуатації борошномельних промислів могли бути ще більшими, коли б селяни не мали власних ручних жорен, на яких мололи зерно на „борошно для своїх власних потреб" [139, ф.2, спр.1387, арк.І].

Орендна плата за борошномельні підприємства становила помітну частину грошових надходжень до

адміністрації феодальних маєтків чи селянських господарств. У Житомирському повіті /1616 р./ на 1912 флоринів загального прибутку 1400 флоринів припадало на млини, корчми та на збір мита, в Овручському повіті на 2071 флорин - 2050. В Переяславському повіті 6 підприємств з 18 жорнами, 4 фолюшами і корчмами щорічно /перша половина XVII ст./ давали по 2000 флоринів прибутку. Надходження від млинового господарства у вищеназваних повітах становило в цілому до 15% грошових доходів феодальних маєтків. З них третя частина припадала на сільські промисли.

Водяний борошномельний млин для його власника був важливим джерелом поповнення прибутку. Про це переконливо відмічається в народних думах і піснях. У вірші "О самих господарях, владушних млинами і держащих їх і про млини" /XVI ст./ говорить:

"А млин не одному пану догажаєть, гди на всю околичность хліба настачаєть.

Тільки ж і млин як кому в щастю поведеться, то той тільки з нього хліба не отгребеться".

За розмол зерна на борошно, виробництво круп, пшоно люди розраховувалися традиційною мірочкою. Розмір її встановлювався власником, чи орендарем. Ревізія Луцького повіту /1576 р./ показує, що за помол зерна в млині з чотирма жорнами орендар брав від людей по 2 мірочки. В переважній більшості випадків розмір мірочки рівнявся десятій частині всього помолу. Але нерідко зустрічалися випадки, коли за отримання борошна люди розраховувалися грошима. Розмір плати встановити важко, бо не збереглися дані до нашого часу. За товчіння проса на пшоно, виробництво різних круп, подрібнення солоду плату брали переважно натурою і виготовленою продукцією. Розмір її - десята частина від отриманого продукту. За обробіток шерсті, товчіння дубової кори та інші види робіт платили грошима. Не рідко зустрічалися випадки, коли і за розмол зерна на борошно чи виробництво різних круп бралися гроші. На одному з

підприємств біля Лежайська /Руське воєводство/ в 1565 році за отримання борошна від корця жита брали по 15 грошей, корця пшениці - по 24. Мололи зерно на борошно і виробляли крупи у млинах, як правило, без оплати лише служителі церкви та монастирі. Копія записів князя К.Острозького від 27 липня 1607 року, видана Лубенському Спаському монастирю, свідчить про те, що цей монастир за „стародавнім звичаєм" не платив у млинах за помол зерна на борошно "нічого"[214, ф.2092, оп.І, спр.4, арк.2] тобто розмелював безплатно.

На розмірах орендної плати за борошномельні промисли негативно відбивалися грабіжницькі напади шляхтичів та магнатів, не говорячи вже про руйнування під час війських дій. Скарга феодала М.Лабунського від себе і брата Криштофа /Кременецький повіт/ від 24 лютого 1569 року на князя М.Збараського розповідає, що останній послав свого урядника І.Грицівського з озброєними людьми та підданими на їх маєток Микулино. У ньому вони розкопали греблю, побили мірошника, забрали "все железные части" обладнання і пошкодили водяне млинове колесо. Донесення возного Луцького повіту про напад сатієвського урядника, шляхтича Т.Чернецького на володіння пана М.Мишки - Варківського, здійснене 18 листопада 1575 року, свідчить, що у селі Хрилів /помістя Варківське/, на Нижньоварківському ставі грабіжники розкопали греблю у двох місцях. Один розкоп розташовувався біля самого млина, інший - посередині греблі. В зв'язку із пошкодженням греблі вся вода із ставу була спущена. Не обминули нападники і самого млина. У ньому вони порубали дерев'яне водяне колесо, а жорно, майже всі інструменти, залізний вал та інші частини устаткування забрали з собою. Мельників Хому і Піта було побито, забрано у них кожухи, пояси, гроші [177, с.470 - 473]. Князь Ю.Корецький 24 грудня 1577 року здійснив напад з озброєними слугами на маєток волинського шляхтича Я.Речківського, розташований в селі П'ятигір'я, і забрав у млині 4 мірки пшеничного солоду, кожна мірка вартістю по 0,5 копи грошей литовських, 2 маці

пшеничного борошна, вартістю в 1,5 копи литовських грошей, ячмінних круп на 40 грошей, півмаці гречаної крупи, вартістю в 15 грошей. В 1579 році луцькі феодали Богдан і Григорій Смиківські скаржилися на пана С. Збреховича за те, що той напав з озброєними людьми на Новоставський млин і зруйнував його. Шляхтич С.Дрозденський з цього ж повіту скаржився на урядника І.Порванецького за розкоп греблі біля борошномельного підприємства в селі Порваничі. В 1582 році луцький мостовничий І.Борзобагатий - Красенський напав зі своїми слугами "моцно і гвалтом" на греблю місцевого підкоморія М.Харлинського. Розкопав її у трьох місцях, спустив воду зі ставу і забрав «штобиль», який служив перепорою при витіканні води. Під час нападу на феодальний маєток, розташований в селі Ілем'я Руського воєводства /1586 р./, грабіжники забрали у борошномельному млині залізне веретено, порплицю /металічну планку/, жорнова тобто основні важливі частини устаткування [111, с.46]. Напади на борошномельні підприємства, маєтки шляхтичів, селянські господарства були настільки руйнівними, що в розгляд наслідків деяких з них втручався навіть польський король. Грамота короля Сигізмунда 11 /1627 р./ свідчить про компенсацію збитків шляхтичу А.Зборівському, нанесені київським воєводою під час нападу на борошномельні млини в селі Молодецьке [214, ф.І392, оп.І, спр.І4, арк.І].

Вигідно було здавати підприємства в оренду і власникам залізоплавильних промислів, ніж самим їх експлуатувати, так як процес виплавлення заліза відзначався складністю, вимагав спеціальних технічних знань, вмінь і навиків. Щоб організувати залізоплавильне виробництво потрібно було вміти знайти місце, де було б поєднання всіх необхідних умов для отримання заліза, в першу чергу наявність болотної залізної руди, визначити її запаси та якість, побудувати підприємство і забезпечити його відповідним устаткуванням, інструментами, а також робочою силою. Це могли зробити лише рудники /майстри

залізоплавильного виробництва/. Оренда була вигідною формою експлуатації залізоплавильних промислів.

Терміни оренди були різними. Так, в 1565 році підприємства в селах Дворецька Воля і Басеницька Рудня віддавалися в оренду строком на один рік [36, т.І, с.185], в селах Волиця /1609 р./, Зубківці /1614 р./, Андріївка /1630 р./ - на три роки, Троянівська рудня /1650 р./ - на 4, в селі Августівка - на 5 [139, ф.2, спр.13673, арк.214; ф.11, оп.І, спр.5, арк.49]. З наведених даних випливає, що, з часом, спостерігалася тенденція до збільшення строків оренди, яка гарантувала власникам отримання постійного розміру прибутку впродовж більш тривалого періоду часу. В XVI ст. найбільш поширеним терміном оренди була оренда на рік, у XVII ст. - на три. Після закінчення строку оренди, вона, звичайно, поновлювалася. В зв'язку з цим залізоплавильні підприємства могли перебувати в одних і тих же самих орендарів на протязі декількох десятиліть, про що свідчать заяви самих рудників, збережені до наших днів.

Рата /орендна плата – М.С., О.П., К.П./ мала дві форми - грошову і натуральну /залізом і залізними виробами/, причому остання часто не мала самостійного значення і поєднувалася з грошовою [137, ф.91, спр.911, арк.І]. Рудник давав власнику підприємства, окрім грошей, ще певну кількість заліза чи залізних виробів. За це власник надавав орендареві допомогу продуктами харчування, одягом для його сім'ї та робітників, дозволяв користуватися різними сільськогосподарськими угіддями, розташованими недалеко від виробництва. Біля підприємств часто розташовувалися сінокоси, орні землі, городи та ін. Майже в усіх контрактах, які вдалося переглянути, рудникам дозволялося використовувати ліс на паливо. Визначити, в грошовому виразі, взагалі умови і точну суму орендної плати дуже і дуже важко. До того ж слід відзначити, що розмір орендної плати не був постійним: він змінювався не тільки на протязі контрактного періоду, але навіть і впродовж року чи сезону і не завжди відповідав прибуткам підприємства, бо до розміру включалася плата не лише за залізоплавильне

підприємство, але й за інші прибуткові об'єкти, що орендувалися разом з ним. Заклад в селі Кобильницька Воля /1565 р./ перебував в оренді за 16 злотих, 4 вози заліза і 8 плугів. В той же час у Любачівському старостві /Руське воєводство/ одна рудня орендувалася за 17 злотих і 4 вози доброго заліза і великих шин /віз вартістю по 48 грошей/ і 4 вози плугового заліза /кожний по 9 грошей/, інша - за 32 злотих і 8 возів заліза [66, т.3, с.280,281]. В селі Воля Петрилівська Холмського староства Руського воєводства в рік підприємство давало оренди 13 грошей і декілька возів заліза. Металургійний млин, розташований в с.Воля Дворецька Белзького воєводства, щорічно давав /друга половина XVI ст./ оренди 19 злотих і 6 грошей, 2 вози заліза. Якщо перевести залізо на гроші, то в рік оренда становила 23 злотих і 6 грошей [68, т.3, с.171,185]. Рудня біля села Августівка Руського воєводства в 1565 році дала оренди 50 лемешів, кожний вартістю по 8 грошей, декілька возів заліза, загальною вартістю в 30 злотих [33, т.3, с.135]. Як видно, орендна плата рудні у названому вище році склала біля 200 злотих. Орендар підприємства в селі Сарсина Перемишльського староства щорічно платив за його експлуатацію 18 злотих і 6 грошей. Шляхтичі Олександр і Овдотья Вороничі віддали в оренду рудню /6 січня 1608 р./ з орними землями і сінокосом в селах Волиця і Сушко з щорічною платою по 500 злотих [139, ф.2, спр. 18850, арк.I; 214, ф.11, оп.1, спр.11, арк.43-50]. Бережницька рудня /Київщина/ в 1608 році орендувалася за 14 коп литовських грошей, Нова рудня в с.Бехівщина /Овруцький повіт/ в 1615 році - за 240 злотих [78, с.117]. Біля містечка Овруч /1627 р./ залізоплавильне підприємство, борошномельний водяний млин, корчма, торговельне мито перебувало в оренді з щорічною платою в 200 злотих. Рудня в селі Андріївка на Київщині /1630 р./ знаходилося в оренді на рік за 250 злотих [214, ф.II, оп.I, спр.8, арк.741]. Рудник Семен, який орендував одно підприємство в селі Плесове біля Дубровицького замку, за його річну експлуатацію 18 жовтня 1633 року заплатив 18 коп литовських грошей, за інше, розташоване в цьому ж

селі, рудник Нарофей – 30[139, ф.2, спр.7338, арк.І]. Річна плата /1635 р./ одного закладу в селі Нароки становила /князю І.Вишневецькому/ 8 злотих і 150 возів заліза, з іншого - 100 коп польських грошей і 20 возів продукції. Шляхтич Л.Олізар-Волкевич 27 березня 1630 року віддав уряднику П.Женівському на два роки в оренду рудню, дворище, землю, городи на Каневських ґрунтах біля селищ Старе і Студеницька Воля за 5500 злотих. З наведених даних слідує, що в XVI ст. починає помітно зростати грошова частина оплати її, що становила за одно підприємство, в середньому, від 150 до 200 злотих на рік.

Умови оренди поташних буд і лісів для виробництва поташа відбивалися в підписаних договорах між власниками лісів і підприємств та орендарями. Всі угоди скріплювалися печатками місцевих органів влади, вписувалися в гродські чи земські актові книги. З угоди від 5 листопада 1643 року, підписаній на три роки між коронним гетьманом, магнатом О.Конецпольським і будником /майстром поташної справи/ М.Длуським на чотири промисли та ліси біля міста Гадяч, селищ Лютеньки і Россава зазначалося, що орендна плата встановлювалася у розмірі 39 тис. злотих, тобто щорічно по 13 тис. З цієї суми грошима виплачувалося кожен рік тільки 4 тис. злотих, решта /9 тис./ - поташем, який повинен бути високої якості /чистим, кольоровим, маслянистим/ і оцінюватися кожен шифунт, що дорівнював 60 пудам, по 8 злотих і 15 грошей. М. Длуський зобов'язувався виробляти ще кожен рік по 15 ластів (ласт дорівнював 2 т сучасної ваги) твердого смольчуга, упаковувати його в бочки, ставити штамп власника підприємства. Кожна така бочка повинна оцінюватися в 10 злотих. Продукцію трьох буд орендар відвозив своїм транспортом до Миргорода або туди, куди буде потрібно або накаже покупець. З четвертої, Букреевської, повинні були вивозити піддані магната, що проживали у Миргородській волості. Крім всього цього, в договорі вказувалося, якщо орендар виробить продукції більше встановленої кількості, то магнат О.Конецпольський повинен забирати її за встановленою в договорі ціною [30, т.І, с. 263-265].

Строки орендних договорів були різними, але найчастіше всього на один - два роки. Так, в 1620 році буди у Білоцерківському повіті були віддані в оренду на один рік, на два роки - у Канівському повіті. Чотири поташні підприємства у Г'адячському повіті перебували в оренді на три роки. Розмір орендної плати не був однаковим для всіх буд, так як залежав від обсягів виробництва продукції та інших обставин, відмічених у підписаних договорах між власниками і орендарями підприємств. Дві буди, розташовані в Білоцерківському повіті /1620 р./, перебували в оренді з щорічною платою в 1500 флоринів або кожна за 750 [137, ф.3І, спр.113/1, арк.13]. Такою же самою була, в середньому, плата за одно підприємство в Богуславському і Канівському повітах. В останньому повіті поташна буда, що знаходилася в лісі під назвою Кілки, давала в рік прибутку по 660 - 700 злотих. Орендна плата виплачувалася на початку чи в кінці терміну оренди. Зустрічалися випадки сплати її в певні строки, на протязі орендного періоду, з врахуванням складних грошових відносин, установлених між власниками та орендарями. Орендар, взявши в експлуатацію поташне підприємство, намагався так організувати виробничий процес, щоб повернути затрачені кошти і мати ще підприємницький зиск. Щоб це зробити, він по - хижацьки експлуатував природні багатства власника землі, головним чином лісові масиви, не думаючи про майбутнє виробництво, модернізацію та ремонт устаткування підприємства, посилював визиск робочих. Тому між власниками і орендарями точилася гостра боротьба, нерідко порушуючи або змінюючи умови і зобов'язання контрактних договорів. Боротьба розпочиналася часто відразу ж після заключення угод. Очевидно, така ситуація була звичайним явищем і відповідала традиційно встановленим правилам того часу, проявляючись у фізичних сутичках, але, частіше всього, у судових тяганинах та ін. Нерідко умови орендних контрактів порушувалися і в результаті нападу ворогів або грабіжників на поташні промисли. Про це свідчать багаточисленні документальні матеріали. Подаємо тільки

деякі з них. В 1565 році прийшов у Луцький гродський суд слуга шляхтича В.Ніжівського і поскаржився на феодала І.Чорторійського та боярина князя О.Сангушка А.Чуднівського за те, що вони здійснили напад з озброєними людьми на його дві буди у Степанівському лісі та забрали при цьому 57 ластів попелу, а 38 ластів не захотіли брати, так як не був упакований у бочки, то порозкидали[214, ф.25, оп.І, спр.7, арк.90]. Шляхтич С.Гурський в 1569 році здійснив напад на підприємство князя С.Краєвського і захопив, в чотирьох шопах, 10 ластів поташа, упакованого в бочки. В цьому ж році князь Б.Корецький скаржився на феодала І.Гостського за крадіжку в його буді у Русавльському лісі декілька ластів поташу. Феодал Б. Халецький /Кременецький повіт/ володів в 1572 році будою в лісі. На це підприємство 20 лютого названого вище року здійснив напад шляхтич Я.Дубовицький із села Іванчичі, зруйнував виробничі приміщення, пошкодив обладнання, забрав 6 коней та 60 коп литовських грошей, які призначалися для оплати праці працюючих. Феодал В.Микулинський /1581 р./ напав зі своїми слугами на дві буди луцького мостовничого І. Борзобагатого-Красенського, що розташовувалися у лісі біля села Холопово. З скарги останнього луцькому підстарості В.Копиницькогоу відомо, що підприємства орендував рівненський купець Р.Міхеєв. Під час нападу, на першому підприємстві було розігнано 30 робітників, а старшого з них, Л.Пилиповича, побито, на іншому підприємстві - 27 чоловік і розкидано 10 ластів не упакованого попелу [48, ф.389, кн.200, арк.146 -147; 214, ф.25, оп.1, спр.31, арк.1138]. В 1596 році /30 січня/ княжна М.Вишневецька зі своїми слугами захопила декілька ластів попелу на будах в урочищі Котелець, що належали феодалам В.Кушникову та Г.Колодієвському[214, ф.28, оп.1, спр.29, арк.50; спр.187, арк.3]. Заява до суду феодала А.Чолганівського на пана М.Плавинського від 3 січня 1603 року розповідає про зруйнування поташного підприємства, під час пападу, в селі Короїв Кременецького повіту. Документи Люблінського трибуналу /1604 р./

свідчать про те, що шляхтич Я.Вольський зробив напад на поташний промисел пана О.Ложки в Россовському лісі /Київське воєводство/ і забрав 32 ласти "шмальцованной золи" тобто поташа [214, ф.22, оп.І, спр.14, арк. 424 -426; 139, ф.58, спр.І, гл.І, арк. 147]. В 1605 році грабіжники забрали на трьох будах /Житомирський повіт/ 12 ластів поташа на суму 10 тис. злотих. В цьому ж році шляхтич Я.Яблонський здійснив вночі напад на буду у Росохівському лісі /Житомирщина/ і захопив її все обладнання від "мала до велика", розігнав поташників, а одного з них, Ф.Остаповича, вбив насмерть [214, ф.ІІ, оп.І, спр.4, арк.50,274]. На підприємство шляхтича Я.Соколовського /1609 р./ здійснив напад феодал І.Севастьян з Коростеня і забрав 6 ластів поташа на 150 коп литовських грошей. Шляхтичі Т.Ходаківський, І.Каленський, В.Прибузький напали на буду урядника Т.Нестратовича, розташовану в Ходаківських лісах на Житомирщині, і пограбували увесь вироблений поташ /3 ласти/ [214, ф.ІІ, оп.І, спр.ІІ, арк.149-150; 139, ф.2, спр.1335.2, арк.І]. Феодал І.Баранівський /Житомирський повіт/ в 1610 році захопив на буді біля села Баранівка 22 бочки продукції, 50 ластів в 1614 році - шляхтич О.Безскірський у писаря Київського гродського суду недалеко села Топча [214, ф.ІІ, оп.1, спр.15, арк.139; спр.6, арк.85,66,133]. Найбільш грабіжницьким був напад 14 липня 1618 року, здійснений княжною міста Корець Г.Ходкевичевою, на Булгаківську буду, що належала житомирському шляхтичеві В.Стрибілю. Маючи із собою 80 озброєних людей, вона шафаря П.Мироненка і поташника Опанасовича побила до крові, захопила 5 бочок з поташем, кожна вартістю по 25 злотих, порозкидала попіл, складений в купу, куплений за 5 коп литовських грошей. Забрано було коня шафаря, що коштував 40 злотих, сідло, ціною 5, дишло, куплене за 0,7, шаблю, вартістю в 3 злотих, а також всю іншу кінську зброю та віз. Випущено із загорожі невідомо куди 2 воли, один вартістю 2,5, інший - 3 копи литовських грошей. Грабіжники забрали з собою 6 коней. Перший з них, червоно - рижого

кольору з чорним хвостом, куплений за 12, другий, тісявий, з білими ногами, - за 11, третій, білого кольору, - за 10, четвертий, сіровато - сизої масті, - за 9, п'ятий, темно - коричневий, - за 8, шостий, сіровато - сизояблучної масті, - за 5 коп литовських грошей. З комори викрадено 12 шматків сала, вартістю в 50 коп литовських грошей, 5 мірок пшона на 5,7 мірок житнього борошна на 1,5 злотих, дві будничні пили, кожна вартістю по 5 злотих, 12 сокир, куплених по одному грошу за кожену, 3 бочки пива на 51 злотий. Одинадцять стогів сіна з дикоростучих трав, кожний ціною по 40 злотих, було перевезено в маєток княжни /с.Межиріччя/. В 1621 році в Головному коронному трибуналі Польщі розглядалася справа архимандрита Києво - Печерської лаври Є.Плетенецького і шляхтича М.Кващеницького. Останній 10 березня 1620 року зі своїми слугами здійснив напад на церковний ґрунт в селі Шибено, урочище Великий ліс біля річки Теремошня, зруйнував поташне підприємство, шопи та інші будівлі, забрав обладнання і продукцію. В цілому було нанесено збитків на суму в 20 тис. злотих [43, ф.389, кн.202, арк.75; 139, ф.2, спр.20943, арк.1,2]. Орендар містечка Лисянки А.Дзюсь 13 листопада 1632 року послав свою челядь і бондарів з возами до Богуславської /називалася вона ще Злудчина/ буди, що належала місцевому старості Д.Козаківському і забрав у лісі 30 ластів фальби /попелу/, зруйнував гарт, виробничі приміщення, наніс збитків в загальній сумі на 2 тис. злотих [214, ф.221, оп.1, спр.148, арк.1,2]. Скарга шляхтича О.Тишкевича /9 липня 1640 р./ на князя Д.Заславського і держателя його маєтку Чудново А.Вільгу свідчить, що, з їх дозволу, керуючий поташним підприємством І.Мисловський здійснив напад на Пилипівську буду О.Тишкевича, пошкодив будівлі, розігнав коритників, а поташник збіг невідомо куди. Декілька днів підприємство не працювало. Робітники боялися повертатися на попередні робочі місця [208, с.10,18]. Вивчення мотивів нападу грабіжників на поташні промисли показує, що основною причиною служило бажання захопити вироблену продукцію, яку можна було

вигідно продати покупцям. За реалізацію краденої продукції грабіжники отримували чималі грошові суми.

Строки оренди соляних варниць не були однаковими. Чотири варниці в Ясеничах віддавалися в оренду /1565 р./ на півроку, стільки ж в Долинській жупі - на рік, на три роки /1624-1627 рр./ - солеварні поблизу селищ Маркове і Молоткове. Орендарі варниць біля ріки Стрв'язь /Перемишльська жупа/ платили за тиждень роботи на черині по 6 грошей, якщо працювали 4 дні - 5, за 3 дні - 3 [66, т.3, с.8,30,50,52]. Коломийський аптекар І.Матик тримав в оренді солеварні недалеко соляного вікна /колодязя - М.С., О.П., К.П./ Червона Золотиха у селі Нижні Ключі на п'ять років. В 1589 році він викопав новий колодязь і сам почав його експлуатувати, а орендовані варниці віддав в оренду жителю села Нижні Ключі селянину Григору на дев'ять років [194, с.82]. Отже, найбільш поширеним терміном оренди була оренда на півроку або на рік, потім вона поновлювалася. Рідко зустрічалася оренда на тиждень.

Форма орендної плати - грошова і натуральна. Її розмір залежав від обсягів виробництва продукції. Орендар варниць біля села Тірява Сільна Сяноцького староства /1565 р./ платив впродовж тижня півколоди /міра - М.С., О.П., К.П./ солі сяноцької міри та 15 грошей. Дві варниці під Галичем орендувалися за 90 злотих і 15 возів продукції [85, т.2, с.59,265]. Якщо рахувати віз солі по 2 злотих, то сума оренди в цілому становитиме 120 злотих. Розмір орендної плати за варницю становив 50 злотих. В Дрогобицькій жупі орендарі за одну варницю /щорічно/ платили в середньому по 15 злотих, в Долинській - більше 50. В Перемишльській жупі за кожен орендований черин, за тиждень роботи, давали по 16 колод продукції. Якщо вироблено було більше, то решту орендарі мали право продавати на місцевому ринку. Тут сіль покупала головним чином адміністрація жуп за ціною по 12 грошей за колоду [56, т.2, с.4,5,5,9,12]. Сім солеварень в Дрогобицькій жупі в 1565 році орендувалися за 128 злотих. За кожен варницю платили по 18 злотих. Вісім варниць під Котовим

перебували в оренді за 168 злотих. Розмір орендної плати за одну варницю - 21 злотий. Чотири варниці в Нагуєвичах були в оренді за 104 злотих на рік. В селі Ясеничі чотири варниці в 1565 році перебували в оренді по 92 злотих кожна, дві варниці, кожна з двома черинами, в Дрогобицькій жупі - за 102 злотих і 12 грошей або кожна за 51 злотий і 6 грошей [58, т.2, с.40-56,59,88; 194, с.82]. Наведені дані свідчать, що орендна плата за одну варницю становила щорічно від 18 до 92 злотих. Така велика різниця пояснюється, очевидно, тим, що не на кожній варниці орендарі постійно виварювали сіль. Найбільш великі перерви спостерігалися на черинах, орендованих селянами. Інтенсивно займалися виробництвом солі тоді, коли більш - менш справлялися з сільськогосподарськими роботами. За нашими підрахунками, з розглянутих 222 сковорід /панв і черинів/ кожна з них перебувала в оренді з щорічною платою в середньому за 32 злотих.

2.4. Орендарі

Серед орендарів промислів зустрічалися люди різного соціального стану. Значну частину його становили шляхтичі. В 1566 році волинський феодал С.Котинський віддав свої борошномельні підприємства в оренду шляхтичу Я.Колпинському, в 1571 році І.Любачівський на р.Случ - своєму уряднику А.Вербицькому [214, ф.23, оп.І, спр.108, арк.І; спр.13, арк.41], в селі Високе Житомирського повіту /1611 р./ перебували в оренді у шляхтича І. Хренівського. Дрібні феодали, що брали в оренду борошномельні млини, самі керівництвом виробничим процесом не займалися, а передавали в оренду своїм підданам, кріпосним мельникам. Зустрічається немало даних, коли шляхтичі насильно примушували мельників брати в оренду підприємства. В середині XVII ст. жителі містечка Берестечка і чотирьох селищ на Волині скаржилися на посесора /орендаря/ маєтку за те, що він примушував кріпосного мельника

взяти в оренду борошномельний заклад на умовах, вигідних посесору і не вигідних мельнику [162 , т.1, ч.6, с.126 - 136].

Під керівництвом мельників часто відбувалося будівництво борошномельних закладів, першими орендарями на яких вони становилися. Князь С.Корецький /1619 р./ видав своєму підданому мельнику Ю.Макаровичу дозвіл на побудову млина на р.Трубіж в Русанівському маєтку. Для цього він дав йому 20 коп литовських грошей, головним чином для наймання наймитів і поденщиків, на покупку обладнання та інструментів. Всі будівельні матеріали доставляли кріпосні селяни. Вони побудували виробничі приміщення та греблю на річці. Після побудови підприємства мельник взяв його в оренду і експлуатував до середини XVII ст. [139, ф.2, спр.20692, арк.I]. Очевидно, це був спеціаліст борошномельної справи і, одночасно, тесляр. Нерідко феодала, не бажаючи витратити гроші на спорудження млинів, доручали це робити своїм кріпосним. За це дозволялося їм брати третю чи четверту частину мірочки, яка приносила значний прибуток. За декілька років керівництва борошномельним виробництвом мельник відчутно збагачувався.

Мельник зобов'язувався тримати у доброму стані заклад і греблю. Під час ремонту, як правило, вносив лише третю частину потрібних коштів, решту /дві частини/ - феодал або та особа, якій був відданий об'єкт в оренду. Мельник брав плату за помол зерна "мерой обычной" і слідкував за дотриманням черги під час "напливу людей"[12, т.I, ч.4, с.75,262,484]. В другій половині XVI ст. на потічку Срібному у Галицькому передмісті Львова розташовувався Свинорійський млин, який орендував мельник Мартин. В 1578 році він заплатив 10 гривень орендної плати. В 1593 році промисел був відданий йому в оренду на "три доживоття", тобто на життя трьох поколінь з щорічною платою в сумі 20 злотих. Очевидно, Мартин орендував спочатку частину підприємства, а потім все. Мельник І.Тацик тримав в оренді Врублевський млин біля Львова

терміном на 15 років з платою в рік по 24 злотих, мельник села Кочківка - борошномельне підприємство феодала І.Корнанта [97, с.169]. В 1622 році заклад житомирського старости орендував мельник Сахно за 100 коп литовських грошей в рік, мельник В.Кришко - підприємство на р.Кам'янка під Житомиром[139, ф.2, спр.20739, арк.15 - 16].

В ролі орендарів бачимо і селян. В 1596 році шляхтич Я.Боговитін заключив договір з підданим магната Я.Збараського Яськом на передачу йому в оренду водяного борошномельного млина і маєтку в селі Шумське. Два заклади на Пельчинському ставі біля Львова орендував підданий села Кульпарківки М.Жовнирович з платою в перший рік по 80 злотих, за кожні два наступні - по 90. Всього 260 злотих. Кріпосний магната Я.Збараського І.Кондратович /1596 р./ орендував підприємство радомишльського каштеляна А.Фірлея за третю частину мірочки від розмолу зерна і третій гріш від фолюша. В цьому ж році селянин Г.Баєвський магната А.Радзивілла взяв в оренду на три роки два млини і корчму з щорічною платою в 49 коп литовських грошей [22, с.65]. Кріпосний Бартош /1602 р./ орендував борошномельний заклад шляхтича М.Яловицького /Кременецький повіт/, підданий острозької церкви А.Давидович /1609 р./ - в селі Високе, в селищі Гухелі Базилицької волості Кременецького повіту /1616 р./ млин і корчму шляхтича Щ.Горевського - підданий брацлавського воєводи, князя Я.Збараського Афранкович. Слід відмітити, що в оренду брали заклад і по кілька кріпосних селян. Млин на 5 жорен, ступу, фолюш, корчму, броварню на один казан, дві волоки землі і сінокіс в селі Полонному на Волині /1598 р./ орендували селяни магната А.Радзивілла, що проживали в цьому ж селі Г.Омельянович та І.Савицький [150, т.3, вид.І, с.152,153]. За всі орендовані об'єкти платили магнату щорічно по 130 коп литовських грошей. Оренда борошномельних млинів та інших галузей промислів, а також землі приносила їм значні прибутки. Непрямим підтвердженням сказаного можуть служити дані /1600 р./ грабіжницького нападу на

їх господарство під час якого було забрано 37 мац різних видів зерна, 9 кіп і 20 грошей литовських. Млин з двома жорнами, винокурню, корчму і ліс в селі Кормове власник /феодал/ віддав в оренду селянам Є.Кульгаю і А.Омеляновичу на три роки за 50 коп литовських грошей [21, с.103]. Селяни - орендарі виявляли неабиякий хист, здібності для умілої організації виробництва, для поліпшення використання робочої сили при отриманні прибутку, ловкість в експлуатації свого сусіда - кріпосного селянина чи ремісника, наймита, поденщика, нагромаджували кошти для розширення свого господарства. З даних інвентаря села Високого Руського воєводства /1636 р./ довідуємося, що два селяни - орендарі купили у феодала велике господарство із землею, сінокосом, ставом і найняли для роботи в ньому наймитів [21, с.104]. Цікаво те, що з допомогою наймитів обслуговували не лише своє господарство, але й відбували феодалні повинності. Своїх челядників посилали на роботу навіть до феодалного маєтку.

Серед орендарів сільських млинів були і міщани. Луцькі міщани Григорій і Павло Степановичі орендували заклад холмського підкоморія Я.Дзялинського в селі Кірків. Під час їх оренди він згорів. В 1571 році орендарі відремонтували його за свій рахунок [214, ф.25, оп.І, спр.13, арк.112]. Підприємство під Володимиром /1601 р./ орендував місцевий міщанин Ю.Абрамович. Мельник, міщанин міста Трипілля /середина XVII ст./ керував роботою на борошномельному млині в найближчому селі і збирав мірочку за помол зерна на борошно і за виробництво круп. Дані документів засвідчують, що найбільшу групу орендарів становили мельники та окремі підприємливі селяни, досвідчені у спорудженні борошномельних промислів, їх експлуатації та ремонтуванні.

Подібне явище спостерігалось на залізоплавильних промислах, власники яких передавали керівництво виробничим процесом безпосередньо в руки майстрів металургійної справи, вихідців з дрібної шляхти, міського і

сільського населення. Підприємства споруджувалися не самими власниками, а, за їх дорученням, рудниками. Останні будували заклади на свої кошти або ж на гроші власників із залученням залежного /кріпосного/ населення як робочої сили, а потім брали в оренду. За це їм надавалося ряд пільг: звільнялися на декілька років від орендної плати або сплачували її тільки символічно. Так, рудню на річці Свія під Калушем /1565 р./ побудував рудник своїм накладом /за свої кошти/ з дозволу воєводи, а потім, після трьохрічного терміну безплатної експлуатації, отримав її в оренду [36, т.І, с. 185]. В 1632 році купець З.Абрамович, за дорученням шляхтича Е.Тишкевича /Житомирський повіт/, побудував за свій рахунок підприємство на греблі ріки Тна біля села Пулини. За це шляхтич віддав підприємство йому в оренду на 10 років /з 1632 по 1642 рр./ з дуже мізерною оплатою - по 50 возів заліза, 2 вози великих і довгих шин, 10 плугових садів, 10 сошників, 10 каменів /камінь - міра ваги, рівна 15 кг/ залізних прутів, 30 мотиг. Рудники, як майстри залізоплавильної справи, були безпосередніми організаторами виробництва. В цю справу вони вкладали не лише свої технічні знання та ініціативу, але часто й засоби виробництва. Економічні відносини між власниками підприємств і рудниками - орендарями оформлялися письмово у вигляді контрактів. Деякі з них збереглися в архівах та в опублікованих збірках документів до нашого часу. Аналіз угод показує складну картину взаємних зобов'язань.

Власники рудень, побудувавши їх за свій рахунок, також, як правило, передавали керівництво орендарям. Підприємство в селі Августівка Белзького староства в 1565 році орендував рудник, міщанина І.Станцеля в 1614 році біля села Зубківці - ігумен київського монастиря Миколи Пустинного Ю.Кононович, в селі Шершні - шляхтич Д.Лукаревський. Вдова рудника Івана /1609 р./ тримала в оренді Бережницьку рудню, селяни Овруцького повіту - Нову рудню [79, с.117].

Оренда була вигідною формою експлуатації залізоплавильного виробництва не лише для власників, але і для самих рудників - орендарів. Це підтверджується, зокрема, їх майновим становищем. Рудники були, переважно, заможними людьми. Ступінь заможності була, природньо, різною. У деяких з них налічувалися такі суми грошей, що давали можливість одночасно орендувати по декілька підприємств. Щоб отримати додаткові прибутки, рудники брали в оренду або організовували самі інші галузі промислів, які потребували менше коштів, часу та праці на організацію виробництва як залізо. В середині XVI ст. орендар рудні в с.Стариське /Львівське староство/ побудував у лісі тартак і розпилював колоди на бруси, виготовляв дошки та інші будівельні матеріали, а біля підприємства в селі Зубківці /1640 р./ - борошномельний водяний млин і корчму [205, с.47]. Таким чином, орендарі, щоб отримати додаткові прибутки, організовували біля рудень або в них переробку зерна на борошно, горілку, крупу, просо на пшоно, займалися лісопилянням. Процес виробництва на цих додаткових промислах не відзначався трудомісткістю та складністю, але був пов'язаний в одне ціле, з технічного боку, одним джерелом енергії /сила води/, з економічної - організацією виробництва. Об'єднання різних галузей промислів під дахом одного приміщення та в одних руках являло собою своєрідний промисловий комбінат.

Орендарями лісохімічних промислів виступали, переважно, будники /майстри/ поташного виробництва, вихідці із міщан, окремих заможних селян. В 1605 році шляхтич Ф.Чехович віддав в оренду буднику І.Грежанському промисли в Росохівських лісах, виділивши на закупівлю інструментів, устаткування 200, на оплату праці працюючих - 2800 злотих. Буди феодала В.Немирича, розташовані в 1610 році біля села Романьки /Новаківські ліси/, орендував будник І.Баранівський. В 1611 році житомирський шляхтич І.Горський передав свої промисли у Пулинських лісах в оренду міщанам - будникам К.Гошівському та З.Прамовичу. Орендарем підприємства

в Олевських лісах /1620 р./ був будник І.Миховський [214, ф.ІІ, оп.І, спр.5, арк.28; спр.3, арк.211,212]. Поташник /багатий підданий любачівського каштеляна М. Лисаківського/ тримав в оренді підприємство біля міста Володимира, що належало князю С.Краєвському і т.д.

Нерідко брали в оренду ліси і організовували там поташне виробництво шляхтичі, міщани і купці. Ключник Луцького замку В.Красенський /1632 р./ підписав договір з шляхтичем П.Кирдеєм на добування в його Степанівській пуці 800 ластів поташа. В контракті відмічалось, що власник лісу повинен був доставляти отриману продукцію своїми підводами до річки Верть. Феодал Я.Добрильченський взяв в оренду ліси у Луцькому повіті для добування 50 ластів поташа, купець Г.Стецькович - Повчицьку пуцу і ліси в урочищі Чернятина /Володимирський повіт/ шляхтича Б.Сосницького для отримання 100 ластів. У цього ж купця перебувала в оренді і Котівська пуца / біля села Тучин на Волині/ київського воєводи, маршалка Волинської землі, старости Володимирського повіту К.Острозького для добування 300 ластів поташа. За кожен ласт купець зобов'язувався плати князеві по 3 злотих червоних [139, ф.56, спр.1, гл.6, арк.40]. Вартість отриманої всієї продукції оцінювалась в 900 злотих червоних. Але добуванням поташу купець не займався, а свій дозвіл продав городельському міщанину А.Кунчину, але уже на виробництво 320 ластів продукції. За таку торговельну операцію купець Г.Стецькович отримав 30 злотих чистого прибутку. В 1564 році купець З.Абрамович закупив у шляхтичів Троша і Богдана Немильських ліс для виробництва 300 ластів попелу і поташа. Феодал Є.Кирдей /1564 р./ віддав ковельським міщанам в оренду ліси в Лютинській пуці для добування поташа. За кожен вироблений ласт йому платили по одній копійці грошей литовського рахунку. Після закінчення терміну оренди шляхтич змусив їх підписати нову угоду на 80 копійок литовських грошей. Роком пізніше, названий вище шляхтич віддав свої ліси в урочище Холютина ковельським міщанам Ш.Рабеєвичу і Я.Натановичу для виробництва

100 ластів поташа, беручи за кожний з них по одній копії литовських грошей. В 1566 році львівський купець Я.Леовчик заявив в суді, що він два рази орендував ліси феодала Б.Сосницького для отримання поташа, а в теперішній час закупив у землевласника Р.Козинського. Королівський писар М.Гамбурда /1578 р./ віддав в оренду шляхтичеві С.Краєвському ліс у Луцькому повіті, біля Наленського ключа /група селищ - М.С., О.П., К.П./ для виробництва 300 бочок поташа. За кожний вироблений ласт товару писар отримував по півкопії литовських грошей. При цьому в договорі вказувалося, щоб будники С.Краєвського не "чинили шкоди" в лісі і не рубали придатного для будівництва дерева. Орендар зобов'язувався вносити гроші раніше, ніж вивозити готову продукцію з лісу. Шляхтич Ф.Чехович 25 січня 1609 року взяв в оренду на три роки ліси в Обухівському маєтку феодала А.Ропштинського для виробництва поташа і попелу. Купець І.Макарович, мешканець міста Ковеля, в 1614 році отримав в оренду від кременецького гродського підсудка А.Кгоровського ліс для виготовлення 112 ластів попелу і поташу. Феодал зобов'язувався перші отримані 40 ластів продукції перевести до міста Гощі, решту /72 ластів / - купець, за свій рахунок, до берега ріки Західний Буг.

Львівські купці орендували головним чином ліси на півночі Буковини і займалися там виробництвом поташа і попелу. Польський історик В.І.Лозинський писав:" Львівські підприємці заводили так звані буди в пушах буковинських і крайових, випалюючи в них поташ, а сума сплати за це власникам, хоча ні в якій мірі не винагороджувала вартості використаного матеріалу, продукція досягала чималих розмірів" [259, с.43,44,47,286]. Далі цей же автор повідомляв, що в буковинських лісах добував поташ і попіл купець З.Айзіхер, який торгував "всім і з всіма"[139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.392]. В цю ж справу вкладали свої капітали купці А.Убальдіні та М.Гайдер, а отриману продукцію збували в Гданську. Тільки одному гданському купцеві П.Генгріху вони доставили /з буковинських лісів/ поташу і попелу на

13923 злотих. Важливо відмітити, що вищеназвані купці орендували ліси для добування поташу не лише на території Буковини, але й в інших районах України, зокрема на землях магнатів М.Калиновського та І. Вишневецького /1630-1640 рр./. У великих обсягах виробляли поташ в лісах Буковини львівські купці Кириловичі, Костовичі, Новикуси, Петрашки та ін. [263, с.46]. Тільки один купець Р.Стрілецький, зі своїх буд в Мацовських лісах, в 1638 році продав гданському купцеві Я.Гієрично 50 фас /фаса - міра ваги в 24 пуди/ попелу і поташа [180, с.182]. Очевидно, поташне виробництво купців мало тут чималі обсяги, коли на Варшавському сеймі /1643 р./ пропонувалося передати на утримання війська цдо /мито - М.С. та О.С./ з волоських і мультанських /турецьких - М.С., О.П., К.П./ товарів, в тому числі і з поташу та попелу[139, ф.56, спр.І, гл.8, арк.380]. Опосередкованим підтвердженням сказаного служить і такий приклад. В 1647 році купець Р.Стрілецький пред'явив місцевій владі претензію в сумі 70 тис. злотих за порушення підписаного контракту на виробництво поташу, причому слід відмітити, що в своїх діях він знайшов суттєву підтримку з боку короля Владислава IV. Означений вище поташний промисел львівських купців на території Буковини не припинявся і в наступні десятиліття. У рішеннях Варшавського сейму /1664 р./ неодноразово говориться про збір податків з купців, що займалися добуванням поташу і попелу в цих місцях.

Орендарями жуп виступали переважно підприємці з числа купців або шляхтичів. В Перемишльській /місто Стара Сіль і Самбірщина/, в Котівській /с.Тірява Сільна/, в Дрогобицькій жупах виробництвом керував безпосередньо король через своїх жупників, яким він здавав в оренду, але зберігав нагляд за виробничою і фінансовою діяльністю адміністрації. Через кожні три - чотири роки, інколи через вісім, король організовував і проводив ревізії жуп. Жупник вносив до скарбу /казна - М.С., О.П., К.П./ відповідну суму грошей і визначену кількість солі в терміни, передбачені контрактним

договором, виконував інші різні доручення короля. Так, зі складів безплатно видавати на господарські потреби сіль, за спеціальним дозволом, монастирям і костелам, окремим феодалам. Жупнику належало вище керівництво всім солеварінням як в галузі виробництва, так і торгівлі, а також технічного обладнання. Разом з тим жупник був суддею для всіх, хто працював на варницях. Технічне керівництво виробництвом перебувало у руках піджупника [237, с.26].

Жупники, в переважній своїй масі, були представниками купецьких кіл з числа проживаючих в Польщі італійських купців - фінансистів: Крістіану Гвардія де Санкто Ромуло, Кристіану, Айнольфо Петротті Телальді, Джованні і Пероцці Тедалді, Октавіанно Гуччі із Флоренції та інших міст Італії [41, с.13; 52,ф. 26, оп.4, спр.163, арк.3,4]. Як й інших іноземців, в Україну їх притягувала перспектива отримання значних прибутків шляхом експлуатації природних багатств та місцевого населення. Жупником Дрогобицької жупи тривалий період часу був К.Г.Санкто Ромуло з міста Генуї [223, т.9, с.26]. Займаючи цю посаду, він так розбагатів, що купив собі звання шляхтича, став власником селищ Великий Любинь, Черляни, Милковичі, Сарниця в Городокському старостві і містечка Кути на Яворівщині. Італійцями були писарі, наглядачі та інші представники адміністративного персоналу варниць. Львівський історик, акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич зазначає, що жупника К.Г.Санкто Ромуло змінив на посаді також італієць П. Тедалді, який рідко показувався в Дрогобичі біля варниць. Більше часу він проводив у Львові і в містечку Городок, де орендував ще митні збори. Але коли прибував до Дрогобича, в жупу, то цілими днями просиджував за „документами адміністрації“ [82, с.10,11].

Жупники перебували на державній службі, отримуючи від короля відповідну плату, і зобов'язані були сплачувати йому визначену в договорі суму грошей, а також подавати детальні звіти про свою економічну діяльність по керівництву солеварінням. Усе це вимагало від жупників,

для отримання прибутків, постійно вдосконалювати технічне обладнання, вводити новинки у виробництво для отримання більшої кількості продукції при скороченні витрат на сировину та робочу силу. Діяльність італійців - жупників сприяла зростанню обсягів виробництва, розширенню ринків реалізації солі, активізації товарно - грошових відносин на Прикарпатті. Вони не були організаторами соляних промислів і носіями технічного прогресу, а тільки продовжили їх розвиток. До появи італійських підприємців добування солі тут було досить розвиненою галуззю виробництва.

Великомасштабне солеварне виробництво потребувало централізованого керівництва. В другій половині XVI ст. Дрогобицька і Перемишльська жупи об'єднуються в одну адміністративно - територіальну одиницю - "Жупи руських земель". До складу /1568 р./ новоствореної організації були включені варниці, що не входили до названих жуп /варниці Самбірського староства у селах Копець, Ясениця і Нагуєвичі /, а також окремі у Галицькому, Коломийському і Снятинському. Долинська жупа була приватною. Вона належала феодалам Попелам. Тепер вона переходила у власність короля і перебувала у його руках майже до останніх років існування Речі Посполитої. До початку XVII ст. все солеварне виробництво Прикарпаття зосередилося в руках держави. На чолі "Жуп руських земель" стояв жупник. Місцем його перебування стало місто Стара Сіль. Йому допомагали три піджупники.

Зміни, що відбулися в структурі управління добуванням солі, негативно почали позначатися на ефективності роботи. Керівництво жупами почало переходити від купців - орендарів до адміністрації Самбірської економії, яка очолювалася великими землевласниками. До Самбірської економії належали міста Новий і Старий Самбір, Стара Сіль, 150 селищ. В фінансових справах економія підлягала королівському скарбу в Варшаві. Вперше в документах відмічається за 1613 р.[214, ф.13, оп. 1, спр.329, арк.149].

Останнім жупником - підприємцем був багатий варшавський купець М.Вальбах [255, с.154 - 156]. Після нього

тривалий час "Жупи руських земель" тримав львівський каштелян і самбірський староста О.Гербурт. Але він сам не займався керівництвом добування солі, а віддавав жупи і солеварні в оренду феодалам або представникам лихварського капіталу [263, с.12]. В 1591 році, після смерті С.Гербурта, соляні жупи перейшли до його синів: Еразму дісталися варниці в селі Тарнова, Станівславу - в Добромирському маєтку. В 20-х роках XVII ст. всі варниці, що належали родині феодала С.Гербурта, орендував І.Цеховський. Долинська жупа перебувала в оренді з щорічною платою в 16 тис. злотих [317, с.51]. 30 варниць, разом із землею і сінокосом біля Косова /1628 р./, орендував шляхтич І.Станіславський за 11 тис. злотих [243, с.117], Дрогобицьку жупу в 1630 році - лихвар М.Мошкович.

Орендарі, в свою чергу, здавали отримані варниці /з соляними колодязями/ в оренду дрібним товаровиробникам, переважно селянам і міщанам. Утворювалася суборенда. Біля Галича варниці орендували місцеві міщани, недалеко Косова - жителі містечка Снятин Петро і Федір Ляховичі, мешканці з Галича - поблизу селищ Маркове і Молоткове, Лиснянську варницю під Дрогобичем - міщани Іван, Михайло і Петро Саковичі і т.д. В селі Стебник місцеві селяни з 1534 по 1574 рр. орендували не лише варниці, але і соляний колодязь, експлуатуючи все це своїм інвентарем. В Долинській жупі селяни тримали в оренді 12 варниць, кожна з щорічною платою по 15 злотих, в Долинській - більше 50. Цікаво відмітити, що орендарями були не тільки заможні селяни, зустрічалися і бідні. Біля міста Стара Сіль варницю орендувало спільно 4 городники /категорія бідних селян - М.С., О.П., К.П./, виварюючи сіль своїми дровами. Це були дрібні орендарі. За кожен виварену колоду солі платили вертіж /плату/ по 12 грошей і щорічно привозили до варниці один віз дров. На протязі 42 тижнів вони в 1579 році виварили 672 колоди солі на суму в 313 злотих і 12 грошей. До кінця XVII ст. в жупах господарювали головним чином квотники /суборендарі/.

При успішній організації виробництва окремі дрібні виробники нагромаджували значні суми грошей. В акті

комісарського галицького суду за 1638 рік відмічається, що селянські сім'ї, які займалися добуванням солі в селах Нагуєвичі і Риков, володіли досить великими грошовими сумами. Під час нападу ворогів на їх виробництво, грабіжники зруйнували 17 варниць, кожна вартістю по 300 злотих, і забрали у Я.Жуковича 150 злотих, декілька стогів сіна, у Я.Кляка -240 злотих, у Леся - 2000 толп солі, у П.Скульського - 380 злотих. Суми грошей в окремих селян - орендарів були достатніми для побудови чи придбання власних варниць. Доходи і витрати селян - орендарів за рік /в злотих/ подає наступна таблиця:

	Всього (жупи)		Разом	%	Прибуток в середньому на один черин
	Дрогобицька	Котівська			
Черини	7	16	23	-	-
Продукція/в бочках/	2631	6624	9255	-	402
Вартість продукції:	1223	3090	4318	100	188
в тому числі будівлі	42	96	132	3,2	6
витрати на сковороди	7	16	23	0,5	1,0
кошти на дрова	321	808	1129	26,2	49
оплата праці робочих	277	698	975	22,6	42
державний податок	138	364	502	11,6	22
Чистий прибуток	443	1108	1551	35,9	68

Орендарі, а особливо суборендарі, що брали варниці в експлуатацію на короткий термін, намагалися закінчити строк дії оренди з найменшими витратами. Для цього вони по - хитрацьки використовували надра і устаткування варниць, не були зацікавлені в поліпшенні організації виробництва, праці робітників, удосконаленні технічного

обладнання та інструментів, так як це вимагало додаткових вкладень грошей у виробництво. Дана обставина послужила однією із суттєвих причин застою технічного обладнання солеварень в XVII і в наступних століттях.

2.5. Обсяги випуску продукції, її асортимент

Рудні України разом з дрібним селянським ручним ремісничим виробництвом виплавляли значну кількість продукції і майже повністю задовольняли потреби населення в залізі. Відносно цього в науковій літературі тривалий час панувала помилкова думка. М.Є.Слабченко вважав, що загальна кількість виробництва заліза в Україні не перевищувала декількох пудів [181, с.144-147]. Відомий дослідник історії промисловості Росії П.Г.Любомиров також стверджував, що продукція українських рудень була мізерною, не перевищувала кількох сот пудів, не задовольняла навіть місцевого попиту [126, с.297]. Названі положення справедливі для кінця XVIII ст., коли залізоплавильні промисли перебували у стані занепаду. Для XVI-XVII ст. вони - не вірні. Так, тільки на двох руднях на річках Жердь і Кропивна в 1649 році отримано 500 візків сиродутного заліза або по 250 на кожній / 1125 пудів/ [214, ф.11, оп.І, спр.13, арк.153]. На підприємстві, що належало шляхтичеві К.Єльцю, в 1619 році отримано 200 візків заліза, 45 плугових садів і 4,5 копи /270 штук/ сошників [213, ф.823, оп.І, спр.439, арк.2]. Металургійний млин, розташований в селі Бехівщина Овручського повіту, в 1622 році дав лише однієї оренди 120 візків заліза /540 пудів/, не рахуючи ще грошей. Як видно, в XVII ст., зокрема уже в першій половині його, один металургійний заклад виробляв за рік до 500 пудів заліза, а всі діючі 120 - біля 60 тис. Наведені дані свідчать про чималий обсяг випуску продукції українськими руднями і вимагають перегляду положень П.Г.Любомирова і М.Є.Слабченка.

На промислах виплавлялося залізо двох сортів: м'яке і крихке /ломке, хрупке/. Останнє, в зв'язку з низькою якістю, не було придатне для повсемісного вжитку. Воно застосовувалося для виробництва сільськогосподарського інвентаря, предметів побуту, домашнього вжитку та ін. В документі за 1552 рік повідомляється, що в господарстві шляхтича Д.Мокрецького / Володимирський повіт/ було 2 борони і плуг, ланцюги, виготовлені із крихкого заліза. З нього ж виготовлений був і різний сільськогосподарський інвентар /1587 р./ в маєтку шляхтича Я.Якорницького, в тому числі 2 ланцюги, кожен вартістю по 6 литовських грошей. М'яке залізо вживалося для виробництва предметів вжитку та різних ремісничих інструментів, які використовувалися в побуті і на виробництві. В Черкаському замку /1552 р./ з такого заліза було виготовлено 23 мотики, 4 багри і стільки ж довгих долот, 17 коротких, 247 шин для коліс возів, повозок. Як видно, на руднях виготовлялися різні сільськогосподарські знаряддя виробництва: борони, лопати, серпи, плуги, сошники, чересла, сокири і т.д. , устаткування для промислів, зокрема для борошномельних млинів і для самих залізоплавильних підприємств /ковадла, молоти, зубила, циркулі/, різні побутові речі /цвяхи, замки, плити для прання білизни і вимочування полотна/ і залізо для озброєння, яке віддавна в Україні відзначалося своїми високими бойовими якостями. На рудні феодала К.Єльця /на р.Уша/ вироблялося залізо для гаківниць /вид зброї - М.С., О.П., К.П./ . Широке використання заліза в господарському житті свідчило про силу економічного потенціалу країни, про її обороноздатність. Даний чинник відіграв одну з немаловажних обставин в успішній збройній боротьбі українського народу у Національно - визвольній війні проти польсько-шляхетського панування в середині XVII ст.

Продукція борошномельних водяних млинів - борошно мало два сорти: кращий /крупчатка/ і просто борошно. Із зерен різних сільськогосподарських культур отримували крупи. Ячмінна являла собою звільнені від плівок зерна

ячменя, пшоно - зерна проса, очищені від оболочки. За нашими підрахунками, млин з верхньобійним водяним колесом на одно жорно виробляв за добу біля 70 пудів борошна, за рік - більше 12420. Підтвердженням сказаного служить наступний приклад. Борошномельне підприємство на одно жорно біля села Лежайськ Перемишльського староства Руського воєводства в 1565 році за один день перемалювало 20 корців зерна або 2000 кг. При оцінці виробленої продукції потрібно мати на увазі, що млин працював не круглий рік, а від "скресу ріки і до замерзання", тобто біля 180 днів на рік. Із замерзанням води водяні колеса зупинялися. Заклад не працював, зате весною, влітку і восени міг діяти круглодобово.

Для добування одного ласта поташа необхідно було витратити 30 ластів фальби /попелу/. Для отримання 184 кг /шифунта/ поташа вимагалось 70 кадей або цебрів попелу /2240 кг/, тобто на один пуд поташа витрачалось 3,08 цебрів сировини [139, ф.56, спр.І, т.І, арк.140]. На будах Буцнівського маєтку /Поділля/ один пуд поташа добували з 6,28 цебрів попелу. За даними О.І.Петрова, з однієї тонни осикових дров отримували 0,75 кг поташа, з однієї тонни в'язових - 3 кг. Взагалі видобуток продукції з попелу становив до 2% його ваги. З одного куб. сажня в'язових дров виходило 18 фунтів (фунт - міра ваги рівна 410 або 512 г) поташа, вербових - 15, дубових - 10, букових - 8, кленових - 7, осикових - 4 і т.д. І.А.Федотьев визначає добування поташа в 10 - 12 фунтів з такої же самої кількості попелу, І.П.Козлов - 15. В середньому добування поташа з одного куб. метра деревини становило 4 кг. На Київщині /XVII ст./ один пуд поташа отримували з 4 четвертей попелу деревини. Щоб виробити один пуд поташа необхідно було спалити 40 куб. сажнів дров. Згідно цих розрахунків видобуток поташа становив біля 1 - 2% ваги деревної маси.

За даними К.Г.Дементьева, з 100 пудів деревної маси отримували наступну кількість поташа /у фунтах/:

Назва дерев	Поташ	В процентах до ваги деревини
<i>Береза</i>	5	0,125
<i>Бук</i>	5	0,125
<i>Верба</i>	12,25	0,306
<i>Вільха</i>	3,25	0,06
<i>В'яз</i>	12	0,306
<i>Дуб</i>	6	0,15
<i>Клен</i>	5	0,125
<i>Липа</i>	3,5	0,087
<i>Осика</i>	3	0,075
<i>Смерека</i>	8	0,2
<i>Сосна</i>	8,5	0,21
<i>Тополя</i>	3	0,21

Дані К.Г.Дементьєва говорять про невеликі обсяги отримання поташа з різних порід дерев. Добування його коливалося від 0,1 до 0,3 ваги деревної сировини. Викликає сумнів ствердження автора про дуже малий процент отримання поташа з клену /0,125% ваги деревини/. Між тим, слід відмітити, що попіл клена вважався дуже добрим матеріалом для поташного виробництва.

На одному поташному підприємстві, за рік, можна було отримати декілька десятків ластів продукції. В 1561 році на буді у Звірівській пуці шляхтич Я.Горський виробив 50 ластів поташа. На одному підприємстві у селі Кам'янка біля ріки Рата Белзького воєводства /1564 р./ добуто 40, на іншому - 20 ластів продукції. Князь О.Краєвський на двох будах /1569 р./ в Луцькому повіті отримав по 40 ластів поташа на кожній [214, ф.11, оп.1, спр.4, арк.332; спр.5, арк. 212; ф.25, оп.1, спр.3, арк.265]. На закладі біля села Багринівка на Житомирщині /1605 р./ вироблено 25 ластів продукції, 50 ластів "шмальцованого" попелу /поташа - М.С., О.П., К.П./ - на підприємстві житомирського шляхтича М.Михновського /1608 р./ в Олевських лісах. 20 ластів берестового поташу отримано на буді /1610 р./, розташованій в Новаківських лісах /Хотеницьке урочище/ на Житомирщині. Обсяг поташного

виробництва був значним. Лише в одній Млієвській волості, що належала коронному хорунжому, магнату С.Конецпольському, щорічно вироблялося більше 80 тис. пудів поташу.

На якість отримання поташу серйозний вплив оказували різні породи дерев. Найкращими з них були: дуб, в'яз, гіршими - клен, осика та ін. [195, с.104]. Якість виходу продукції з деревного попелу залежала не лише від породи дерев, але і від того, яку частину стовбура дерева спалювали /кору, гілля, листя чи ствол/. Дані вчених показують, до ствол дерева давав менше поташа і при тому не високої якості, ніж інші частини дерева. Значення мав також вік дерева і спосіб його спалювання / повільно чи швидко/. Відігравали роль ґрунтові та кліматичні умови, що впливали на якість продукції. О.І. Варнак підрахував добування поташу з гілля, листя, кори, стволів різних порід дерев з урахуванням їх віку. Його список налічує 73 позиції [139, ф.56, спр.І, т.І, арк.54]. Дані показують, що найбільш вживаними на поташ породами дерев були в'яз, берест, дуб, верба, клен і ясень.

Якість поташа залежала не лише від виду сировини /попелу/, але і від способу викупування і випарення розчину. Відмінності між сортами залежали і від того, як усердно виготовлявся поташ. За зовнішніми ознаками поташ являв собою тверду білу масу різних відтінків, в залежності від домішок, які залишалися в ньому. Поташ мав голубий, ярко - червоний, сірий і зелений кольори. Професор І.П.Попов писав, що деревний поташ в сухому стані мав вигляд синьовато-розових або сіро - білих зерен, кусочків, жадно втягуючих вологу з повітря і легко розчинних у воді.

Виварка солі здійснювалася примітивним способом. Для цього спочатку в сковороду напускали россол, потім випарювали до того часу, поки на опущеній дерев'яній палочці не було помітно кристалізованої солі [9, с.73]. Після цього знову напускали россол, кип'ятили і так до тих пір, поки повністю не наповнювалася сковорода. З 100 кг рассолу отримували біля 20 кг солі [78, с.263].

На панві, площею 30-40 кв. метрів, виварювалася дрібна сіль. З однієї варки отримували три - чотири колоди продукції. За день можна було здійснити 2 - 4 варки, за неділю - 24[272, с.33,51,59,35]. Обсяги виробництва продукції на панвах в Долинській, Дрогобицькій і Котівській жупах були наступними:

Роки	Кількість днів роботи	Обсяги продукції /в колодах/	Продуктивність панви за день/в колодах/
1552	274	20824	76
1563	244	16836	69
1565	232	16704	72
1570	242	18150	75

В трьох названих жупах панви перебували в експлуатації / переважно / біля 248 днів на рік, а в середньому в усіх жупах - 254. Але ця кількість днів в окремі роки не була постійною. В Перемишльській жупі /1565 р./ на 7 панвах за 223 дні вироблено 5517 варів і отримано 16223 колоди продукції. З них подаровано різним особам 394 колоди, на приготування їжі для жупної челяді виділено 100. Всього 494 колоди. Обсяг добування продукції на 7 панвах становив 18717 колод дрібної солі /11600 бочок/. Продуктивність однієї панви становила 1657 бочок. На кожній з двох панв у селах Модричі і Копець виварено по 2000 бочок продукції. В Дрогобицькій жупі на одній панві отримували щорічно по 2100 бочок дрібної солі. В Котові на 8 королівських панвах /1565 р. / виварено 3312 бочок або на кожній по 414. Отже, найбільш високою продуктивність панви була в Дрогобицькій жупі, найменш низькою - у Котівській. Вона становила відповідно 2100 і 414 бочок продукції в рік.

Обсяг виробництва солі на панвах був значним. В Котівській жупі /1565 р./ вироблено 8400, в Дрогобицькій /1570 р./ - 12700 бочок дрібної солі вартістю в 8500 злотих, в Перемишльській - 18 тис. колод /12 тис.бочок/. З них 72 бочки віддавалось костелам і церквам, 120 - світським феодалам, 70 - робочим і службовцям жуп. Всього 262 бочки, вартістю 157 злотих. На 14 королівських

панвах у другій половині XVI ст. щорічно вироблялося до 25720 бочок дрібної солі [271, с.20].

На черині /црені, пательні/, площею біля 10-15 кв. метрів, вироблялася толп'яста сіль /формована в конічні форми стандартного розміру /. Крупніші топки солі називалися гурманами, дрібніші - гусками. Вони формувалися у дерев'яних формах у вигляді зрізаних конусів без дна на спеціальних шаргах /верстатах/. Набивання солі у форму відбувалося за допомогою шарабачів /спеціальних пристроїв/. Цю роботу виконували стовбичі /набивачі/. На черині /впродовж дня/ виварювалась сіль 5-8 разів і добувалось, в загальній складності, 2 бочки продукції, за чотири дні - 10, за п'ять - 13, за тиждень - 16 бочок. Продукція 9 черинів Перемишльської жупи /1565 р./ становила 5889 бочок солі. На одну сковороду припадало 654 бочки. В селі Молоткове на черині щорічно вироблялося по 1000 бочок продукції. Такою же самою була продуктивність однієї сковороди і у варницях селища Маньйова. Таким чином, продуктивність однієї сковороди становила щорічно від 654 до 1000 бочок солі. Обсяг виробництва на 78 черинах в Котівській жупі становив в рік біля 1 тис. бочок. В Перемишльській жупі щорічно вироблялося до 26 тис. бочок крупної солі, в слобідці Маньйова добувалось в рік по 200 тис. топок солі, в Снятині - 400 тис.

Загальний обсяг випуску крупної солі був значним. У варницях Калуша щорічно вироблялося біля 2500 бочок солі, в Марковичах - 2000, в Молотковому -500 [243, с.119]. В Дрогобицькій жупі кожен рік добувалося по 26 тис. бочок крупної і 6100 бочок дрібної солі[63, с.15]. Частина продукції /16 бочок/ від-давалася на Городокський замок і капітул Львівського монастиря, 23 бочки -феодалам. Всього 39 бочок вартістю 18 злотих. На варницях Долинської, Дрогобицької, Котівської і Перемишльської жуп отримували щорічно по 69823 бочки крупної та дрібної солі /вартістю в 35 тис. злотих/. З них 25600 бочок дрібної і 6000 в топках вироблялося на королівських варницях, 10500 - на черинах, орендованих у держави /короля/,

27723 - на черинах, що належали горожанам і селянам. Приріст продукції на жупах впродовж XVI-XVII ст. відбувався дуже повільно, а інколи навіть і зовсім був відсутнім. Перемишльська жупа в 1565 році виробила 11 тис. бочок дрібної солі. Майже стільки ж вироблялося і в 1661 році [262, с. 59]. Найбільш продуктивною була Калуська жупа. Її річна продукція становила 25 тис. бочок солі. З аналізу даних про обсяги виробництва продукції солеварнями можна зробити підсумок, що застосування мануфактурного поділу праці спочатку сприяло інтенсифікації виробництва. Однак, в умовах зміцнення позицій кріпосного ладу, підприємства мануфактурного типу не мали необхідних умов для прогресу і застигли на досягнутому рівні до періоду розпаду феодально - кріпосницької системи і розвитку капіталістичних виробничих відносин, який настав на Прикарпатті в кінці XVIII - першій половині XIX ст.

2.6. Сировина та її джерела

Сировиною для отримання заліза служили болотні залізні руди. Вони займали значні ділянки дна боліт, озер, річок, залягаючи разом з глиною і камінням. В зв'язку з цим руди були легко доступними населенню для добування як глина, пісок і торф.

Лугові руди залягали під рослинним шаром і річковими наносами. Інші види руд, так звані гірські, знаходилися під делювіальними осадами на кристалічних породах. Всі види руд /болотні, лугові, а також озерні/ являли собою вторинне походження осадового червоного залізняка. Дякуючи легкоплавкості, залізні руди були доступними для металургів в минулі часи [197, с.3].

На Волині залізні руди покривали земельні ділянки біля селищ Воловка, Горохове, Городище, Губина, Любче, Марковичі, Миклин, Склин, недалеко ріки Случ. Возний Волинського воєводства С.Машюньський в донесенні від 25 травня 1625 року повідомляв, що він в селі Княже Луцького

повіту, котре належало шляхтичам І.Мошаписецькому і Я.Конадському, бачив багато болотної руди. За даними О.О.Нестеренка, в кінці ХІХ ст. болотна залізна руда на території Волині займала площу біля 32 тис. квадратних верств [141, с.143-145].

На Житомирщині руди знаходилися у вигляді невеликих лінз, пластоподібних покладів і скупчень конкрецій. Звичайна середня товщина досягала 15 - 20 сантиметрів, інколи до 2 - 5 метрів. Так, біля села Переброди на глибині 4 метрів був відкритий шар бурого залізняку, площею 4 гектари і товщиною до 5 метрів. В басейні р.Тетерів руди розташовувалися на дні декількох десятків невеликих озерець, що знаходилися недалеко ріки. Частина їх влітку висохала і перетворювалася в болото. Руди покривали великі ділянки дна боліт Рога, Бабино, Кружева, Кочат, Циганське. Досить давно існували вони і в болотах, які доходили до берегів ріки Ясениця та її притоків. Тут вони збереглися до нашого часу. З 337 відомих в Україні центрів покладів руд болотного типу 247 в 1952 році знаходилося на території нинішньої Житомирської області.

Великі ділянки дна річок і боліт займали руди на Чернігівщині. Цікаві повідомлення про них містяться в матеріалах Поліської археологічної експедиції, організованої Інститутом матеріальної культури /нині інститут археології НАН України/, яка з 1932 по 1936 рр. вивчала історію чорної металургії північно-західної частини Полісся. В матеріалах експедиції поміщається багато цікавих даних про поклади болотних залізних руд. Дослідники встановили, що руди залягали тут недалеко від поверхні /10 -12 см/, а інколи навіть на поверхні землі цілими масивами, окремими гніздами, шарами, товщиною до одного метра. Руда біля села Коротини знаходилася під тонким шаром дернини і тягнулася смугою, довжиною до 14 кілометрів, шириною - до 3. Недалеко села Кутова Рудня, на невеликій глибині, покривала тонким шаром майже всю поверхню. Між річкою Крива і селом Комарівка, недалеко села Неданчичі руда залягала в

піщаному ґрунті на глибині до півметра. На такій же глибині знаходилася вона і біля села Комарівка [148, с.13]. За зовнішніми ознаками розрізняли руду: щільноплиткову, рихлу і різнокольорову. За допомогою хімічних аналізів встановлено, що вміст заліза в рудах Чернігівського Полісся коливався в межах 16 - 18%. З них у руді, розташованій неподалік нинішнього села Леніновка Борзнянського району (Чернігівська область), вміст заліза доходив до 38 %, в Любечському - 30, Ріпкінському - 87, Щорському - 26, поблизу села Папірня Городнянського району - 17 [208, с.14]. На Київщині руди розміщалися біля села Ходорів [174, с.115]. В незначній кількості добувалися на півдні Брацлавського воєводства / в селі Залізники, в басейні річки Гнилий Тікіч, на землях князів Звенигородських/. За 1605 рік наявні повідомлення про руду біля села Парубоча Руда Летичівського повіту /землі феодала О.Оришівського, поблизу селищ Війтівці, Гайсин і Копестирин/.

Проаналізувавши матеріал про різновидності руд, можна виділити п'ять груп. До першої відносяться руди, що являли собою суцільні тверді конкреції майже чистого заліза або вкраплювання його в глині, суглинках і пісках. Другий вид руд представляли пушисто - жовті, малопіскові конкреції лимоніта. Вони, звичайно, склалися з дрібних конкрецій і поступово переходили в ґрунт. До третьої групи належала глина, пісок, суглинкові та пушисті пісковики, що мали конкреції твердого лимоніту діаметром до 2 сантиметрів. Четверту групу складали твердо-залізноваті піски, а також піщані суглинки мікроскопічних конкрецій. Руда знаходилася в них у розкиданому вигляді, тобто у формі домішок. До п'ятої групи належала глина, суглинки, в яких кількість чистого лимоніта складала не більше 5% до їх загальної ваги. Руду першої групи можна було використовувати безпосередньо у виробництві, поклади другої, третьої і четвертої містили в собі достатню кількість заліза, але вимагали попередньої підготовки - збагачення /промивання/. На кінець п'ята група, в зв'язку з недостатнім вмістом заліза, ніякої цінності не

представляла. Основним районом покладів болотних, лугових і озерних руд в XVI-XVII ст. було Правобережне Полісся України, центром зосередження - території Волині, Житомирщини і Чернігівщині. Найбільш поширеними були руди, що залягали під тонким шаром землі, товщиною в 20-40 сантиметрів. В середньому вони містили до 20% заліза. Гіршою рудою був глинистий залізняк, а найгіршою - лугова руда, що містила до 10 - 15% заліза.

Великі землевласники, у володіннях яких знаходилися поклади руд, як правило, добуванням їх самі не займалися, а віддавали розробку в оренду на певні терміни за плату майстрам, знаким з технологією металургійного виробництва. Разом з добуванням руди орендарям дозволялося користуватися водними ресурсами та лісами. За це вони платили визначену в контракті плату, головним чином грошима і, частково, заготовленою рудою. З рудорозробками виникало пограбування болотної, озерної і лугової залізної руди на сусідніх землях, під час яких винищувалися дерева в чужих лісах, наносилася шкода лугам та орній землі. Всього цього було досить для виникнення протестів і скарг, які нерідко переростали у справжню збройну сутичку. Волинська шляхтичка П.Гулевичева /1570 р./ скаржилася на захоплення князем М.Солтаном-Сокольським великої ділянки землі з болотною рудою в селищі Грушове[214, ф.23, оп.І, спр.32а, арк.І]. В 1592 році самовільно копали руду слуги піддяшського воєводи Я.Жаславського на землях /маєток Обзирно/ володимирського підкоморія Я.Бокая - Печихвостого. Декілька років, на початку ХУІІ ст., тривала боротьба між житомирськими феодалами Я.Лемашем і О.Олізаром - Волковичем. У шляхтича Я.Лемаша поклади руди розміщалися в селі Селецьке, поблизу ріки Ірша. Чи йому недостатньо було своєї болотної руди, чи вважав за більш вигідніше використовувати чужу, сусідську? В 1605 році посилає своїх рудокопів для копання руди на землі сусіднього феодала О.Олізара - Волковича. Потім, через деякий час, нападає з озброєним загоном на його залізоплавильне підприємство, вбиває на смерть рудника - орендаря Адама,

забирає і перевозить до себе 300 возів накопаної і приготовленої руди. На Бабинецьких і Микулинських грунтах Києво - Печерської лаври /1632 р./ шляхтич О.Щирський накопав 500 возів руди і перевіз її до своєї рудні, розташованої на р.Будачі /Гостомельський маєток/.

Борошно, крупу і пшоно отримували із жита, пшениці, гречки, ячменю і проса, вирощених місцевими селянами на своїх чи феодальних землях. В 1555 році до млина, що знаходився в селі під Житомиром, зерно для розмолу на борошно і отримання круп привозили не лише односельчани, але і кріпосні з містечка Чуднів, села Слободище та інших населених пунктів, розташованих на берегах річки Тетерів [12, т.І, ч.7, с.147; 48, ф.339, кн.583, арк.121-,125; 139, ф.2, спр. 1375, арк.5]. Слід відмітити, що землевласники, намагаючись збільшити прибутки своїх господарств, примушували своїх селян і міщан молоти зерно і виробляти різні крупи лише на своїх власних промислах. Селяни Кременецького повіту мали право молоти зерно і солод тільки на закладах своїх землевласників. За порушення цього правила винуватців карали штрафами по 3 копи литовських грошей або взагалі забирали зерно, доставлене для розмолу. Лише спеціальними наказами місцевих органів влади і, то у рідких випадках, селяни та міщани звільнялися від виконання постанов за певні заслуги перед королем чи великим землевласником /магнатом/. Кріпосні Білоцерківського повіту були суворо попереджені про те, що вони мали право молоти зерно на борошно лише на закладах феодалів[280, с.185]. Луцький шляхтич В.Карпінський /1592 р./ заборонив селянам сусідніх селищ, що належали феодалу М. Ігнатівському, молоти зерно на борошно на своїх млинах, так як вони зобов'язані були розмелювати його виключно на підприємствах свого пана[214, ф.23, оп.І, спр. 506, арк.63]. В 30-х роках ХУІІ ст. населення Тербовлянського староства Руського воєводства скаржилося на старосту, котрий наказав слугам забирати борошно, навіть тісто у діжках, випечений хліб "з печі, якщо вони мололи зерно не в його млинах"[243, с.296].

Сировинним ресурсом для отримання поташа служили ліси. В XVI-XVII ст. великі їх масиви знаходилися на Волині, в західних районах України, на Житомирщині і Чернігівщині. Майже всю територію покривали ліси та бори в Ратненському старостві. Найбільшим був Мартинів ліс, розташований біля села Коровичі та озера Світязь. Далі від Ратненського староства /на північ/ простиралися болота, трясовини та суцільні лісові масиви до річки Случ. Тут, на території Белзького воєводства, великі ліси розміщалися за селом Любичем, біля кордонів з Яворівським і Городокським староствами[139, ф.56, спр.І, гл.5, арк.438].

Ревізія Руського воєводства /1565 р./ зберегла уривчасті, неповні, але цікаві повідомлення про ліси західних районів країни. Все ж таки ми їх наводимо, щоб подати загальну картину лісистості і розвитку лісових масивів в цьому краї. В Перемишльському старостві багато лісів було на горах і в долинах, на підвищеннях, у неораних місцях. Оголена місцевість від лісів була тільки біля солеварень. Досить знаходилося лісів в Озиминському ключі /група селищ/, в Сяноцькій землі - в горах і на берегах річок. На території Галицького староства займали береги рік Дністер і Липа, спускаючись до Городенського, Калуського і Коломийського староств. Букові та хвойні ліси в Снятинському старостві тагнулися впродовж волоського і угорського кордонів. В Рогатинському старостві великі букові і соснові ліси розташовувалися біля села Підкамінь, в Теробовлянському - між ріками Серет і Гніздна, в Лежайському старостві великі площі займали Лугів і Сиятинський ліси. У Замковому маєтку цього староства ліси росли на декілька миль у верхів'ях ріки Рахня. У середній течії Сяна, Серета, на схилах українських Карпат розташовувалося багато букових, дубових і смерекових дерев з домішками явора і клена[251, с.5-10]. В долині Дністра, його притоків росли мішані ліси з перевагою бука і граба[56, ф.1023, оп.1, спр.18, арк.І].

Суцільну смугу дібров, борів і лісів, розтягнутих від Случа і до Дніпра, являло собою праве дніпровське Полісся. Між населеними пунктами Стеблів і Лисянка розміщався

Калинівський ліс, а між містами Лисянка і Звенигород - Кирилів, між Звенигородом і Вільшанкою - Вербовий, в напрямі міста Лебедина -Ромашин. Біля Горданського болота позначено в документах Мліїв ліс. Відомі ліси і на захід від Києва, по річці Ірпінь, на південь від Канева, між ріками Рось і Тясмин, Гірський Тікіч і Тясмин, а також по правому берегу останнього і до верхів'їв рік Інгулець та Інгул [139, ф.56, спр.1, гл.5, арк. 139, 443,444].

До великих лісових масивів Брацлавщини і Поділля належав ліс "Кічмань". Він розташовувався між ріками Бог і Дністер. Про ліси західної частини Поділля повідомлення недостатні. Причина - відсутність їх в джерелах. Відомо тільки, що у Барському повіті були такі масиви: Згарський /біля селищ Вовківці і Радієвці/, Шелихівський - біля населених пунктів Карачинці, Кладне, Ведмежино, Турів Ріг. Майже суцільним лісовим покривом були покриті Медоборські гори //Товтри/, які простягалися по території Кременецького і Кам'янецького повітів. В XVI-XVII ст. ліси покривали більшу частину території України, за винятком степної, південної зони і Кримського півострова, надмірно заболочених місцевостей Полісся, інтенсивних вирубок для господарської і промислової діяльності не проводилося, то можна вважати, що загальна площа лісів становила більше 15 млн. десятин /біля 12 млн. га/ [191, с. 135].

Вивчаючи сировинну базу поташного виробництва важливо розглянути не лише географічне поширення лісових площ в Україні, але і їх якісну характеристику, переважно про склад порід дерев, які були сировинним матеріалом для поташного промисла. Одним з показників якісної характеристики лісів може служити топографічна ономастика. Назви поселень, пов'язаних з лісом, розповідають про лісові породи дерев, про якість деревини і т.д. Ми володіємо обмеженим матеріалом про назви поселень та урочищ /Волинь, Київщина, Поділля і Полтавщина/, але і вони дають змогу сказати, що в топоніміці відбилися: 1/ назви порід дерев; 2/ назви лісових масивів або окремих їх частин; 3/ види промислової розробки лісів. На першому місці перебуває

назва дуб /198 назв/, з них 71 - на Волині, на другому місці - назва береза /136/, на третьому - липа /83/, на четвертому - верба /64/ і т.д. Чорноліссям називали головним чином листяні ліси, бором чи красним лісом - соснові, дубравою листяні дерева, де переважали дуби або знаходилися дубово - грабові масиви, байраком /гаєм/ - листяні ліси, де багато було береста, ясеня, клена, осики або взагалі росли всякі листяні дерева. Лугом називали низькі місця річкових долин, в яких росли верба, вільха, береза, калина, лоза та різні види кущів. Пануючими видами листяних дерев твердих порід в лісах були дуб, акація, шовковиця, яшень. Це особливо відноситься до Поділля, де такому твердому листяному дереву як дуб /придатний для поташного виробництва/ належало 95,4% лісової площі. Іншим породам дерев приділено менше уваги. М'які листяні породи /береза, вільха, липа, осика/ зосереджувалися на Волині, Київщині і Чернігівщині.

Ліс для виробництва попелу /основного виду сировини для отримання поташу/ був предметом орендних операцій, в яких монопольне право лісовласника знаходило своє вираження в певних показниках прибутку від експлуатації лісових ресурсів. Роль природи знаходила тут своє соціально-економічне втілення в існуванні особливого виду ренти /лісової/ як результату монопольного володіння [139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.77].

Експлуатація лісу на правах простої заїмки існувала ще до XVI ст. в багатих на лісові масиви місцевостях. В них зустрічаються повідомлення про широкий розвиток оренди лісів для приготування попелу і взагалі виробництва лісових товарів. Так, в 1562 році дружина брацлавського воєводи І.Кондратовича віддала в оренду луцькому купцю ліси в Березівській пуці для виробництва в них 200 ластів попелу і зобов'язувалася силами своїх підданих доставити вироблену продукцію до берега ріки Буг /нині Західний Буг/ і скласти у дворі шляхтича А.Сатієвського /с.Березецьке/. В 1608 році житомирський феодал С.Немирич заорендував ліси біля села Левковець на Хотинівському ґрунті пану М.Михівському для добування

50 ластів попелу. Ковельський міщанин І.Макарович /1614 р./ взяв в оренду ліс у шляхтича А.Кгоровського для виробництва 120 ластів попелу.

Лісова рента отримала помітне вираження. Поняття про неї подається в терміні пеневицизна, під якою розуміється плата від кількості виробленого попелу. Для визначення її розмірів наведемо кілька прикладів. Шляхтич Ф.Білостоцький /1562 р./ віддав в оренду ліс для добування 20 ластів попелу за 20 коп грошей литовського рахунку /урочище Парослі/ землянину /дрібному феодалові - М.С., О.П., К.П./ І.Щиренку. В 1563 році підприємець В.Войцех взяв у заставу /вид оренди/ за 100 коп грошей литовських ліс шляхтича Б.Сосницького для отримання 100 ластів попелу[214, ф.25, оп.І, спр.4, арк.144; спр.5, арк.32]. Таку ж саму суму грошей заплатив і феодал І.Яцкевич, підписавши в 1564 році договір з паном В.Красівським на добування в його Березівських і Болонських лісах 100 ластів попелу. В 1564 році /5 квітня/ в Луцькій гродській книзі була вписана скарга ковельських підприємців на шляхтича О.Кирдея - Мильського, котрий віддав в оренду свої Лютинські ліси для випалення "попелов" по копі грошей литовських за кожен вироблений ласт. При цьому доречно зазначити, що після закінчення терміну дії контракту він заставив орендарів продовжити угоду, але ціну за один ласт продукції підняв на 20 грошей литовських [214, ф.25, оп.І, спр.6, арк.63; 139, ф. 56, спр.І, гл.6, арк.77]. Як видно, оренда лісів для виробництва попелу була в Україні звичайним явищем.

Князь С.Краєвський /1569 р./ заключив договір з луцьким шляхтичем П.Грицевичем на віддачу йому в оренду Іванівського лісу для виробництва 100 ластів попелу з платою по копі литовських грошей за кожен вироблений ласт продукції. За умовами договору від 14 серпня 1581 року, луцький мостовничий І.Борзобагатий - Красенський віддав в оренду, для добування попелу, свої ліси біля села Холопово рівненському купцю Р.Міхеєву. В договорі зазначалося, що купець повинен був випалити 102 ласта попелу. За кожен ласт зобов'язувався платити лісовласнику

по 5 злотих, враховуючи завдаток 100 злотих, які він дав раніше. В 1594 році митрополит О.Тур дозволив промисловику Д.Кенішку "робление попелу" в лісі біля села Озеряни недалеко Києва з платою по 3 злотих за кожний вироблений ласт продукції. За договором /1604 р./, підписаним між підприємцем Я.Камерменгеном і шляхтичем П.Плаським на "выжигание" попелу в маєтку Пласке /Дідківські і Зміївські ліси на Житомирщині/, підприємець зобов'язувався платити власнику лісу по копії литовських грошей за кожен ласт виробленого попелу [139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.78]. В контракті 1606 року, за яким шляхтичі Андрій і Василь Юшковські віддали в оренду ліси в Луцькому повіті деякому М.Маримусі, було зазначено, що орендар платив шляхтичам не від кількості спиляних дерев, а від кожного ластва отриманого попелу /по 2 злотих/. Наведені дані дозволяють встановити, що орендна плата за ліс для вироблення одного ластва попелу становила в середньому 2 - 3 злотих. Як вираз невикористаних сил природи, що перебували у володінні феодалів, лісова оренда була не високою в ціні та представлялась підприємцям лакомою знахідкою для отримання прибутків від експлуатації природних лісових багатств. Однак такій низькій ціні орендної плати не треба дивуватися. В той час погляд на ліс був як на обтяжливе господарство.

Феодали по - хижацьки відносилися до експлуатації лісових багатств, які приносили чималі доходи за короткий проміжок часу без вкладення додаткових коштів. Ніяких обмежень, що перешкоджали б їм в цій справі з боку органів влади вони не зустрічали. Раціонального використання лісових ресурсів не існувало. Через те відбувалося сильне їх винищення. Повідомлення про знищення цінних порід дерев як результат впливу з боку поташного виробництва зустрічаються уже від початку другої половини XVI ст. В листах і повідомленнях феодали та їх слуги розповідали, що в лісах всюди димилися багаття, в яких спалювали деревину на попіл. В місцях, близьких до річок, по яких сплавлялися лісові товари, часто в лісах уже не було що рубати і спалювати на попіл. У тих місцях, де

були лісові масиви, спалювали спочатку дерева в'яза, клена, липи, бо їх попіл був кращим по відношенню до інших порід. Названі породи дерев входили до першого кола вирубування. Масовому знищенню підлягали в Руському воєводстві букові дерева, на Волині і Поділлі - грабові. Суцільне вирубування названих порід дерев привело до заміни їх малоцінними породами, тобто до якісного послаблення лісових масивів.

Виробництво попелу винищило багато кращих порід листяного лісу: береста, дуба, в'яза, клена, липи і ясеня. В минулому їх у лісах було багато. Спочатку попіл цих порід дерев широко використовувався для отримання поташу. Значний процент вмісту калію у попелі береста і в'яза послужив головною причиною їх винищення на значних площах. Про це, наприклад, свідчать повідомлення контракту волинського землянина /дрібного феодала/ І.Гарабурди з підприємцем З.Шмойловичем за 1569 рік. Згідно умов контракту, підприємцю дозволялося "увесь і берест што колвек его есть на работу попелу годного" в пущах біля селищ Тески і Ходоровичі брати і "там же бочки вольно ему будеть дубъ резати и леску на оброч и дрова на шмальцованье брати...". Договір митрополита, архимандрита Києво - Печерської лаври О.Тура з промисловиком Д.Кенішком /1594 р./ дозволяв йому займатися в лісі біля села Озеряни /недалеко Києва/ "роблением попелу со всякого дерева, которое на попел годно было, то есть з бересту, з ясеня, з лещины з вяза", а також використовувати дерево, потрібне "до опатренья того попелу", тобто на бочки, "а именно дубъ и другое дерево, сколько нужно будет" [144, т.1, с,73; 213, ф.823, оп.1, спр.160, арк. 1,2,9].

Не дивлячись на відсутність у лісах дерев, придатних для добування попелу, феодали, монастирі та підприємці не припиняли його виробництво, знищуючи при цьому цінні породи дерев. В 1563 році у Сенівській пущі Луцького повіту на Волині уже не було дерев, придатних для добування попелу, тоді шляхтич А.Масальський став спалювати дороге грабне дерево [214, ф.28, оп.І, спр.15, арк.367]. Феодал М.Гнівош, взявши в

оренду у 1582 році ліс біля Житомира, не знайшов у ньому дерев, придатних для спалювання на попіл та добування поташу. Все ж таки він не відмовився від продовження виробництва попелу і став спалювати такі цінні породи дерева як береза, дуб, в'яз, клен, липа, ясеня та ін. Від спалювання останніх він виробив 50 ластів попелу на 700 коп литовських грошей. Спалював берест, дуб, граб, липу і ясеня на попіл і шляхтич А.Рурський. В 1617 році на нього в Житомирський гродський суд скаржився власник лісу князь Я.Острозький. Підприємець знищив цінних порід дерев на суму в 6 тис. злотих.

Нерідкими були випадки крадіжок цінних порід дерев. Княжна С.Ружинська /1611 р./ послала селян свого Кожелівського маєтку в діброву житомирського шляхтича І.Тишкевича. Тут були здійснені страшні спустошення /спіяно до 100 тис. березових і дубових дерев/ [143, с.17]. В лісі, на Троянівському ґрунті житомирського шляхтича О.Воронича /1644 р./ грабіжники спіяли і зрубали 500 дубових бортних дерев та 5800 сосен [214, ф.852, оп.1, спр.1, арк.430]. В лісі на Рубашівському ґрунті біля села Грибівка Києво - Печерської лаври в 1645 році київський підстолій М.Бродівський зі своїми підданими селянами спіяв і спалив на попіл 5000 дерев сосни і 6600 стовбурів дуба [213, ф.823, оп.1, спр.757, арк.2; спр.770, арк.1,3].

Матеріали ревізії Любомльського та Ратненського староств Руського воєводства за 1565-1568 рр. розповідають про значні спустошення лісів в результаті поташного виробництва: "...всі ліси, що належали до Любомльського староства, за покійного шляхтича І.Мацієвського, досить знищені". Дерев, придатних для "лісових товарів і на попіл" уже не можна знайти, "разве, что только на клепку". Про ліси Кам'янецького повіту на Поділлі в ревізії 1564-1565 рр. знаходимо такі повідомлення: "як розповідають люди, в цьому старостві було немало лісів, годних для виробництва попелу та отримання різних лісових товарів, але на даний момент уже не знайти ні одного дерева, годного на попіл, а також для виробництва ванчосів /брусів - М.С., О.П., К.П./ і клепки". Ревізія Холмського староства /1570 р./ про ліси

говорить наступне: "ліси тут винищені були ще за шляхтичів І.Течинського і А.Тарло на ком'яги /різновид річкового судна - М.С., О.П., К.П./, ванчоси, попіл і клепки. При нинішньому воєводі вирубування лісу здійснюється лише біля населеного пункту Рубешів". За даними 1570 р., в Любомльському старостві було вироблено лише 15 ластів попелу, що свідчило про винищення лісів при виробництві поташу. Слід згадати і про Волинське Полісся, досить багате в минулому на лісові масиви. Волинські князі Вишневецькі, Збараські, Корецькі, Острозькі, Ружицькі, польські вельможі як, наприклад, Калиновські, Конецпольські та ін., що отримали ці землі після Люблінської унії 1569 року, коли Польське королівство і Велике князівство Литовське об'єдналися в одну державу – Річ Посполиту, в своїй господарській діяльності звернули увагу на дешеві лісові масиви України і самим енергійним чином взялися за їх експлуатацію - винищення на попіл, з якого потім вироблявся поташ. У великих масштабах вирубувався і спалювався ліс на попіл в Київському воєводстві [43, ф.124, оп.І, спр.3, арк.321; 50, ф.1, оп.1, спр.2, арк.3,4; 139, ф.56, спр.І, т.І, арк.384]. В 1620 році Корсунський повіт був пожалований /подарений/ магнату Я.Даниловичу. В лісах по річці Тикич він зайнявся виробництвом поташу і так їх винищив, що значно затруднив оборону країни на випадок ворожих нападів з боку Кримського ханства і султанської Туреччини [139, ф.56, спр.І, т.6, арк.363]. За 1732 рік зазначається, що біля містечка Канів "имеется буда, в которой можно еще делать поташ в течение нескольких лет.... За выработкой леса, который уже истощен, она должна быть снесена", але поташне підприємство не було закрито. Воно працювало, знищуючи у лісі цінні породи дерев на попіл. В інших місцевостях, через відсутність у лісі дерев, придатних для виробництва поташу, промисли закривалися. Через винищення лісів поблизу містечка Кам'янка на урочищі Кошери Овручського повіту, виробництво поташу тут в 1623 році припиняється. В описі цього повіту за 1629 рік зазначено, що в Болсунівському лісі через винищення лісів

буди для приготування поташу були закриті[21, с.75]. Значно пізніше /1735 р./, в Літинському повіті, комісія, яка обстежувала ліси, заявила, що з причини винищення дерев на попел в даній місцевості виникла необхідність припинити роботу поташних промислів. В ревізії Корсунського повіту прямо вказується, що раніше тут були значні лісові масиви, а тепер вони всі спалені на попел[12, т.3, ч.7, с.317]. Наведені приклади переконливо свідчать про значне винищення лісів в результаті поташного виробництва. Повернення на старі місця не практикувалося, так як відбувалася суцільна вирубка особливо цінних і важливих для добування поташу лісових порід дерев. Виробництво поташу не затримувалося на одному місці. Воно постійно займало все нові і нові сировинні бази, швидко перекочовувалося з одного місця на інше. Дані 1642 - 1646 рр. розповідають про розміри вирубування лісів в маєтках магнатів Калиновських. Для отримання 70 тис. пудів поташу потребувалося 10 - 15 тис. десятин лісу, а, при вибірковій вирубці дерев, і того більше. Якщо прийняти до уваги, що таке явище відбувалося на протязі чотирьох років, то щорічно перебиралося примірно до 3 - 5 тисяч десятин лісу, тобто великі площі, особливо відчутні для місцевостей, котрі межували зі степом. Впродовж 13 років /з 1642 і по 1655 рр./ добування поташу на землях магнатів Калиновських досягло не менше як 250 тис. пудів. Для цього вимагалася перебрати до 50 - 75 тис. десятин лісу[139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.403,404]. Поташне виробництво князів Конецпольських зосереджувалося головним чином у Млієвській волості на Київщині. Щорічно тут вироблялося більше 1280 тонн поташу. Для отримання такої великої кількості продукції необхідні були лісові площі не менше як 200 га, а при вибірковій вирубці і того більше. Якщо прийняти до уваги, що такі процеси відбувалися впродовж не одного року, то названа площа лісів могла збільшитися в декілька разів.

В результаті екстенсивної експлуатації лісів ознаки їх винищення відчувалися помітно уже у XVII ст. В описі Мерешинського повіту /1773 р./ зазначалося, що "...лісів

великих тут не має, так як перед цим по необережному обивательству опустошені"[16, с.213-235]. Цілком справедливо відмічає негативний вплив поташного виробництва на ліси польський дослідник О.І.Полуянський. Наведемо декілька стрічок з його праці "Опис лісів Польського королівства": "В Київській губернії були поташні буди, але вони стали дорогі через винищення лісів. На землях Поділля існувало колись багато буд. Нині їх залишилося мало, а лісів ще менше"[268, с.33,137]. Але такий стан справ не перешкоджав дальнішому добуванню поташу у великих обсягах. Очевидно, потреба в грошах штовхала землевласників на хижацьку експлуатацію лісового господарства. На жаль, в літературі не має достатньо детального опису лісів після того, коли у них закінчилася поташна епопея. Тому відповісти скільки - небудь ствердно з питання про розміри збитків, заподіяних поташним виробництвом, у нас не має можливості. Мова може йти лише про загальне заключення, яке константує значне скорочення лісових площ під впливом виробництва поташу. Вивчений матеріал дозволяє зробити підсумок про те, що перетворення лісових ландшафтів України явилася результатом дії різнобічних факторів, серед яких поташне виробництво займає чільне місце. Воно сильно вплинуло на зміну лісових масивів, особливо на Правобережжі, де добування поташу і попелу отримало найбільшого поширення.

Процес виробництва попелу з деревної рослинності розпочинався о того, що зрубували дерева, переважно восени, коли закінчувалися сільськогосподарські ро-боти. Потім їх розрубували на поліна, складали в кліті і спалювали. Спалювали дрова не в дощову погоду. При цьому намагалися не розводити великого вогнища, обкладаючи дрова дерном, бо коли вони швидко згоряли, то отримувалося багато вугілля і мало попелу. Деревину спалювали кількома накладками до тих пір, поки не збиралося чимало попелу. Після цього, як правило, змінювалося місце спалювання дров [139, ф.56, спр.1, т.І, арк.92]. Отримання попелу на відкритому місці спричинювало великі втрати. Розвіював попіл і вітер. Щоб зменшити втрати, окремі, підприємливі майстри уже з другої

половини XVI ст. починають добувати попіл не на відкритій місцевості, а в ямах, обмазаних глиною, інколи, і обкладених цеглою. Ями були неглибокими, щоб повітря вільно могло поступати до горящих дров. Від вітру ями обносилися парканом. В таких закритих місцях попіл отримували майже в два рази більше, ніж при звичайному способі [154, с.39]. З одного кубічного сажня осикових дров отримували до 4 пудів попелу. За підрахунками професора І.П.Петрова, з однієї тонни осикових дров добували до 12,5 кг попелу, а з такої ж самої кількості в'язових - 22,5 [139, ф.56, спр.І, гл.І, арк.60,51,65]. Взагалі добування попелу з деревини становило 0,2 - 2% її ваги. На Київщині /XVII ст./ 4 четверті попелу отримували з 10 кубічних сажнів дров листяних дерев. Німецький вчений В.Пфаль називає наступні дані про отримання попелу з 100 фунтів деревини різних порід дерев [270, с.5-19]: береза - 14 фунтів, бук - 16,5, вільха - 25, дуб - 23,75, клен - 23, липа - 11, сосна - 4,5, тополя - 11,75, ясен - 12,5.

Обсяги виробництва попелу були дуже великими. В 1562 році у Радомському і Целюньському лісах Ратненського староства Руського воєводства випалено 50, в 1563 році - 100 ластів попелу [139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.382]. В цілому по староству вироблялося щорічно до 500 ластів попелу, в сусідньому Любомльському /Будинський, Головенський та ін. ліси/ - до 1000 ластів. В Белзькому старостві, за даними 1565 р., виготовлено 40 ластів попелу.

Отриманий попіл просіювали, звільняли від вугілля, заносили до критих приміщень, щоб зберегти від дощу. З віддалених ділянок лісу попіл привозили на склади в бочках або спеціальних ящиках. Як видно, добування попелу становило нескладний лісовий промисел. Головні труднощі полягали в тому, щоб спилати чи зрубати дерево, обрубати гілля, стягнути до купи. Для цього потрібно було мати багато робочих рук, зосереджених в певних місцях.

Інтерес до виробництва деревного попелу був настільки великий, що йому відводилося спеціально місце в сільськогосподарській літературі того часу. Г.Завадський /1616 р./ подав календар робіт, що відносилися до

виробництва попелу. В січні і лютому місяцях, коли пічки в будинках селян, міщан та феодалів топилися дровами, рекомендувалося збирати пічний попіл і зберігати, щоб можна було потім використовувати для удобрення ґрунту та при виробництві поташа. Якщо на городах селян чи землях феодалів були старі, сухі вишневі дерева, то потрібно було їх спилати та спалити. З них отримувався найбільш якісний попіл. В кінці липня місяця можна було спилувати дерева, призначені на спалювання. В жовтні приписувалося спалювати деревину на попіл, в листопаді - спилувати дерева біля кореня, причому високих пнів не залишати. Пропонувалося використовувати, в першу чергу, лежачі дерева, сухі, а також придатні на дрова. В грудні місяці можна було займатися спалюванням дерев, заготовлею дров, "складаючи в стоси і накриваючи зверху", щоб не намокали.

Попіл являв собою залишок спаленої деревини, що складався із суміші мінеральних солей, отриманих деревом з ґрунту під час його зростання. Для нормального розвитку дерев необхідно було всього 6 назв мінеральних солей: фосфор, сірка, калій, кальцій, магній і залізо. Ці шість елементів і становили попіл[65, т.12, с.625; т.24а, с.728].

Хімічний склад попелу різних порід дерев - різний. В 100 фунтах його міститься /в процентах/:

Назва дерев	Назви хімічних елементів			
	<i>Калій</i>	<i>Вапно</i>	<i>Магній</i>	<i>Фосфор</i>
Береза	13,3	36,3	5,4	7,1
Бук	12,5	39,3	10,8	8,7
Дуб	8,6	60,4	4,0	4,9
Сосна	6,9	31,8	9 3	2,0
Ялина	3,2	25 3	3,2	2,4

Наведені цифри показують наскільки попіл одних дерев, за хімічним складом, відрізнявся від інших. З наведеного співставлення видно загальну закономірність: великий вміст вапна і калію майже в усіх породах дерев, особливо в дубі, березі, буку, причому ствол дерева містив менше мінеральних солей, ніж кора чи гілки.

Польський економіст О.І.Гаур /середина XVII ст./ вважав, що для отримання поташа найбільш придатним був попіл таких дерев як береза, бук, дуб, вільха, а для смольчуги - берест і граб[139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.60]. А.Руденшельд, президент Шведської Академії наук, в 1748 році з цього питання висловився так: "всякий попіл взагалі від різних порід дерев придатний на поташ, але треба віддати перевагу попелу листяного дерева, особливо таких порід як береза, бук і дуб". Попіл різних порід дерев, за вмістом хімічних речовин, найбільш придатний для отримання поташу розташовується в такій послідовності: клен, дуб, бук, береза, в'яз, осика, сосна і ялина.

В договорах на купівлю попелу заборонялося купувати попіл з очерету. Сосновий попіл прирівнювався до очеретного. Він був не придатним для поташного виробництва. Тому не соснові бори і ліси ставали основними районами добування поташу, а листяні. При спалюванні деревини на попіл мова може йти не про знищення лісу взагалі, а лише про його вирубування на вибір. Найбільш інтенсивні процеси з добуванням попелу зосереджувалися в місцевостях, багатих на листяні породи дерев.

Сировиною для отримання солі служив россол, що утворювався в результаті попадання прісної води на соляні пласти, залягаючи на певній глибині під землею [260, с.177]. Для добування россолу необхідно було копати спеціальні колодязі, що називалися вікнами, шибамі, банями. Глибина колодязів залежала від глибини залягання соляних шарів і могла досягати декількох десятків метрів. В селі Котів /1558 р./ соляний россол знаходився на глибині 43 метрів [81, с.99].

Кількість соляних джерел - чимала. В Коломийському старостві вони розташовувалися в 35 місцях. Всього, за даними акад. НАН України Я.Д.Ісаєвича, на території Руського воєводства налічувалося біля 800 джерел. Частина їх, з тих чи інших причин, з часом зникала, переважно із - за відсутності розсолу /"суровиці"/. В одному з документів за 1646 рік відмічається; що в с.Печеніж " над потічком Болошівським, окрім Ключівської бані /колодязь - М.С.,

О.П., К.П./ була ще Сопівська, але тепер, через нестачу россола, спустошена", тобто закрилася.

Соляний россол був головним чином натуральним /природним/. Штучний зустрічався рідко і то лише у випадку зникнення натурального в результаті великих морозів чи засухи. Для отримання штучного россолу соляні поклади промивалися прісною водою. В Калуші біля двох соляних колодязів, глибиною 71,5 і 53 метрів, були викопані ще два, кожен глибиною по 53 метри, і з'єднані з соленосними покладами спеціальними підземними штольнями. В першому колодязі штольня мала довжину 150 ліктів /біля 90 метрів/, в іншому – 70 /до 42 метрів/. Тут "висмоктувалися соленосні мінерали і насичена ними вода ставала придатною для виварювання солі".

Розглядаючи організацію виробництва на вищеназваних промислах слід відмітити, що підприємства були різними за своїми розмірами і технічним обладнанням. Більшість з них були дрібними, великі зустрічалися дуже і дуже рідко. Складність технологічного процесу отримання заліза, поташу, солі, механізація виробничих операцій у борошномельному промислі сприяли появі, на окремих підприємствах, починаючого, неглибокого поділу праці. Найбільш виразно він намічався у залізоплавильному виробництві, налічуючи п'ять самостійних робітничих професій. Окремі великі підприємства з починаючим неглибоким поділом праці організовувалися за мануфактурним принципом в його початковій формі.

Майже всі феодальні і монастирські промисли, частина селянських віддавалися в оренду переважно на один - три роки та більше. Орендарями виступали, як правило, майстри виробничого циклу, вихідці із селян і міщан. Орендна плата виступала у двох формах: грошовій і натуральній /виробленою продукцією/, розміри якої визначалися обсягами випуску продукції. Сировиною для отримання продукції служили болотні, озерні та лугові залізні руди, попіл деревини листяних лісів, соляний россол та зерно, отримане в господарствах феодалів і селян.

РОЗДІЛ 3. ПРОДУКЦІЯ

3.1. Реалізація на внутрішньому ринку

З розвитком простого товарного виробництва відбувалося зростання товарно-грошових і внутрішніх ринкових зв'язків. Збільшувалась кількість дрібних сільських і міських торгів, базарів. Розширювався обмін між містом і селом, втягуючи в товарно - грошові відносини в певному радіусі сільськогосподарське і ремісничє виробництва феодальних та селянських господарств. Залізоплавильні промисли виробляли продукцію як правило на ринок. Лише окремі з них працювали на задоволення господарських та побутових потреб власників. Вироби закуплялися оптом на ринку або на місці виробництва торговцями, які потім збували в роздріб на торгах і ярмарках. Гетьман Я.Тарнавський /1547 р./ закупив на руднях Руського воєводства 21 віз холодної зброї, 115 гвинтівок, 17 возів залізних шин [259, с.33]. В 1571 році луцький купець Ю.Гошія взяв в кредит /згідно боргового зобов'язання/ у феодала В.Турка із села Скриня біля Луцька партію кіс на 70 злотих[214, ф.25, оп.І, спр.13, арк.170]. Радомишльський міщанин Щ.Цибульський /1571 р./ звинувачував луцького торговця Ігнатія в тому, що останній, сторгувавши із скаржником "залізо плутове, лемеші і чересла, дав завдаток і випив з ним могорич, після чого відмовився їх брати".

З протестації на шляхтича А.Стройлівського довідуємося, що продукцію Мартинівської рудні /Житомирщина/ в 1630 році на 70 возах везли на продаж до Чорнобиля. Київський шляхтич І.Войнарівський /1643 р./ відправив до Коломиї на ринок 40 підвід із залізом своїх підприємств. В цілому збут рудничної продукції був чималий. Вона надходила в торгівлю великими партіями. За допомогою торговців та купців доходила до окремих споживачів. Основними районами продажі залізних виробів були Лівобережжя, Лісостеп, Поділля та інші

райони, тобто ті, які не мали свого місцевого залізобудівного виробництва або було недостатньо розвинене.

Продукція борошномельного промисла мала споживацький характер і використовувалася, переважно, в господарствах власників /феодалів і селян/. Кременецький підкоморій А.Боговітін-Козерадський /1584 р./ в маєтку Вільгора від млинового виробництва отримував для господарських потреб щорічно по 15 мірок житнього борошна острозької міри. Ревізія Житомирського повіту від 23 лютого 1622 року засвідчує, що в селі Газинське млин - вешняк виробляв борошно для споживання у господарстві власника /місцевого урядника/. Тільки незначна частина борошна, круп і пшона надходила на внутрішній ринок для задоволення потреб населення міст і містечок, а також на інші потреби. Скарга луцького шляхтича Ф.Хвальчевського /1565 р./ на урядника О.Семашка свідчить про те, що той забрав його 2 маці житнього борошна, що доставлялося на базар. Продукцію /борошно і крупу/ житомирських замкових млинів возили на продаж /1555 р./ до Києва[12, т.1, ч.7, с.147]. Сюди ж доставлялась продукція борошномельних промислів і Житомирського повіту та інших воєводств. В 1568 році луцький феодал Л.Вільгорський зобов'язався поставити шляхтичеві М.Павловичу і його дружині Марині із своїх господарств 20 мац житнього борошна острозької міри, а при порушенні строку "вдвоє більше", тобто 40 мац. Як видно, ринок продукції борошномельного промисла був дуже вузьким. Підприємства виробляли продукцію винятково для господарських потреб місцевих феодалів та родин селян.

За перевезення борошна, круп і пшона торгівці та купці сплачували мито. Торгівці, які провозили борошно і збіжжя /зерно/ "без митних листків" /1555 р./ для реалізації в Черкасах сплачували по 3 гроша литовських мита від кожної копи вартості товару, а на самому ринку, на торгах - "померенного от четверти" по 4 пенязи. В Житомирі за перевезення борошна і зерна збір податку /від воза/ становив 2 гроша. Окремі групи населення, головним чином монастирські слуги звільнялися від сплати мит по дорогах. Королівська грамота /4 березня 1595 р./, дана

Києво - Печерській лаврі, дозволяла їй підданим безмитно провозити возами і сплавляти на ком'ягах /судах - М.С., О.П., К.П./ "сбожье и иные речи и живности на властные potrzeby свои"[2, т.І, с.255].

На ринку борошно покупали купці та місцеві споживачі, зокрема пекарі. Останні, наприклад, покупали його постійно у Львові [96, с.133], у Корці та інших містах і містечках. В Самборі щорічно продавалося більше ніж 1200 корців. Деяку уяву про величину ціни подають наступні дані: в 1605 році у Житомирі півмаці пшеничного борошна коштувало 1,5 золотих, стільки ж пшона - півкопи польських грошей. Борошно було дуже капризним товаром. Ціна на його легко то піднімалася, то опускалася, як в результаті не врожаю, так і в результаті зміни попиту на ринку.

Постійним попитом у покупців користувався поташ і попіл. В документах того часу дуже часто зазначається, що "попіл як загальний і прибутковий промисел розпочинався не лише заради користі. Простий попіл при пранні і відбілюванні полотна має, а особливо березовий і липовий, яким приписується відмінна дія при відбілюванні шерсті; розчин з попелу берези дуже блідий і линяючий колір на шовку і шерсті таки повертає і тому немало важність має. Нині поташу багато вживать, покупаючи на ринку, а в майбутньому ще у більшій кількості буде покупатися і вживатися, бо щоденно зростаючі ремесла без його обійтися не можуть "[139, ф.56, спр.І, т.І, арк.206]. Ремісничим та мануфактурним виробництвом потрібні були різні сорти поташу: вайдаш, смольчуга, шадрик. Кожен із відмічених сортів означав і перехідний стан, просто попіл, перепалений чи, по крайній мірі, добре просіяний і звільнений від вугілля, грязі і залишків деревини. Тому на ринку часто, під загальною назвою поташ, фігурували різні його сорти і види.

При купівлі поташ розглядався з різних боків: сухості, вологості, щільності, ваги, упаковки /бочки/, кольору /сірого, білого, голубого та ін./, лежалості. Він розрізнявся і за видом деревного попелу, з якого був виготовлений. Але це не давало певних відмінних сортів. Відзначався лише берестовий як

найбільш цінний і технічно придатний для різних галузей виробництва. На ринках України продавався кращий, середній і звичайний поташ. Зберігав значення товару і лісовий звичайний попіл як напівфабрикат.

Ціна на поташ і попіл залежала від ваги, кольору і якості. На показник вартості впливав і вміст у товарі вуглекислого калію. На пробу /аналіз/ бралася продукція щупом /совком/ із заглибленням по середині не тільки з верхніх, але і з глибинних шарів бочки. Склалися прийоми визначення якості товару.

Під час реалізації поташу і попелу застосовувалися як вагові, так і об'ємні міри. Переважали перші, другі - рідше. Вайдаш продавався, звичайно, в бочках. Кожна з них вміщала по півласта продукції. Грошовий розрахунок магната М.Калинівського з гданським купцем Я.Деменцем свідчить, що в 1640 році з уманських володінь на продаж відправлялися бочки вагою від 55 до 69 пудів. Але були бочки і меншої ваги: на 40 - 50 каменів тобто на 36 - 45 пудів сучасної ваги. З ревізії Овручського староства /1622 р./ видно, що бочка важила 4 шіфунти /42 пуди/. В XVII ст. офіційною вагою бочки вважалося 2 шіфунти /22 -25 пудів/. Така бочка була не високою/ 1,5 аршин висотою і 0,7 аршина в діаметрі/. Ласт поташа вміщався в 11-12 таких бочках. Рахуючи 6% на тару ласт упакованої продукції міг мати чистої ваги 112,5 пудів. Ласт не мав чітко визначеної ваги. В 1630 році в верх по Дніпру було відправлено 7 байдаків з Черкас, завантажених 312 великими бочками /на один байдак припадало в середньому по 45 бочок/. При вазі бочки в 40 - 70 пудів, увесь вантаж становив 2800-3000 пудів. Один ласт рівнявся 12 шіфунтам. З цього слідує, що ласт вміщався в 10 бочках. Один шіфунт становив 1/10 ластва. Якщо вважати шіфунт в 10 - 12 пудів, то видно, що ласт поташа важив 100 - 120 пудів, а бочка - 10 - 12 пудів. В акті ревізії Брацлавського воєводства /1616 р./ він визначений в 36 шіфунтів тобто в 360- 415 пудів нинішньої ваги. За нашими підрахунками, в другій половині XVI ст. ласт вміщав 180, на початку XVII ст.- 120 - 150, а в кінці його -

160 пудів. Зовсім одиноко перебуває визначення ластва, яке зустрічається в ревізії Овруцького староства /1622 р./. В ній вказано, що на місцевій буді вироблено всього 2 ласти продукції, причому кожен рівнявся 48 шіфунтам або 12 бочкам /по 4 шіфунти кожна/. Якщо прийняти до уваги, що шіфунт мав 11,7 пудів нинішньої ваги, то бочка складає 46,8 пудів, а ласт - 501 пуд. Такий ласт суперечить нашим розрахункам, зробленими на основі даних ряду джерел. Так як шіфунт не викликає ніяких сумнівів, то може йти мова про те, що в даному випадку ми маємо справу з особливим ластом. Такий ласт мав умовне значення і означав не міру ваги, а сезон виробництва. Їх на названій буді, впродовж року, було два. Так, на нашу думку, треба розуміти вказівку про ласт, зазначений в ревізії староства.

Серед мір ваги поташа зустрічалися фасси. Їх припадало на ласт 12. Звідси випливає, що фасса становила 11,7 пудів. З розрахунків магната М. Калинівського з купцем Я.Деменцем в числі мір можна зустріти ще й ложку /шиф/, причому ціна його становила двадцяті частину шіфунта. Отже, ложка важила біля 33 фунтів. Попіл мав свої міри ваги. Розрахунок покупців за попіл проводився на ласти і корці. Ласт попелу рівнявся за вагою зерновому, тобто 100 - 150 пудам. В середньому ласт зерна становив 120 - 145 пудів. Ласт попелу рівнявся 140 пудам.

Збережені дані подають таку вартість поташа і попелу. В 1566 році князь С.Краєвський, через свого уповноваженого В.Дугака, продав 123 ласти поташа за 1626 злотих, з них 89 ластів і 6 бочок, кожен ласт за 15 злотих і 15 грошей, 20 ластів - кожен за 14 злотих і 15 грошей, 14 ластів, кожен з яких реалізований за 13 злотих. В Луцьку продано 43 ласти поташа, кожен за 25 злотих, в Ковелі/ 1566 р./ - 42 ласти поташа за 609 злотих і 15 грошей або кожний ласт за 14 злотих і 15 грошей [214, ф.28, оп.І, спр.1, арк.42-44,45]. У Володимирському повіті продано 59 ластів поташа за 13 злотих і 15 грошей за кожен, 20 ластів і 6 бочок - за 14 злотих і 15 грошей за кожен ласт, 3 ласти попелу - за 39,11 ластів - за 123 злотих або кожен за 11,5 злотих. В 1571 році З.Абрамович купив

у князя С.Краєвського біля берега ріки Західний Буг 125 ластів поташа за 4 тис. злотих. Дані показують, що у другій половині XVI ст. вартість одного ластва поташа становила 13-25, попелу – 11 - 13 злотих.

Питання про ціну на поташ у XVII ст. представляє трудність так, як важко визначити, в багатьох випадках, характер продукції, до якої вона відноситься. Адже мова могла йти про попел та різні сорти самого поташа /вайдаш, смольчуга, шадрик/. В залежності від цього існувала різниця і в цінах. Документи не завжди відмічають ці нюанси. Наведені дані важко порівнювати між собою і робити з них висновки. Щоб в якійсь мірі охарактеризувати дані про вартість товару, переводимо грошові одиниці на кількість вмісту у них срібла:

Місце продажу /назва місцевості/	Термін /рік/	Вартість	
		Одного ластва /в злотих/	Одного пуда в переводі на срібло /в грамах/
м. Корець	1601	25	0,42
м. Овруч	1620	12 /за шіфунт/	0,61
берег ріки Західний Буг	1634	30	1,15
м. Фастів	1640	14	0,51

Отже, у першій половині XVII ст. спостерігалось зростання ціни на поташ /з 25 до 30 злотих/ за ласт. Невелика різниця /5 злотих/ свідчить про невисокий показник її підвищення.

Закупкою і продажем поташа і попелу займалися переважно місцеві, українські торговці. В 1565 році у Луцьку шляхтич В.Білоостоцький купив 20 ластів поташу і попелу. В цьому ж році, з Луцька у містечко Бережці було відправлено на ярмарок 40 ластів поташу. В Головенському і Гудинському лісах Волині в 1565 році вироблено 800 ластів поташа і попелу і відразу ж відправлено на ринок. Заслужують на увагу такі торговці як магнат Б.Корецький та шляхтич Т.Манцевич, які

/1580 р./ займалися виробництвом поташу в районі Овруча /Норинська пуца/ і великими партіями відправляли на продаж. До цієї ж групи виробників - торгівців необхідно віднести луцького війта, а пізніше володимирського єпископа і мостовничого І.Борзобагатого - Красенського. Він, разом зі своїм сином Василем, в 1560 - 1565 рр. розгорнув енергійну діяльність по покупці і продажу поташа і попелу. Які великими були обсяги його торгових операцій видно, наприклад, із скарги /1564 р./ шляхтича О.Ласького на те, що слуга єпископа провозив 900 бочок поташу дорогою в напрямі до міста Городель. Товар був закуплений, але повністю не оплачений відповідачем. Документи зберегли ряд правопорушень з боку єпископа - комерсанта на основі спекуляції поташем в 1562-1567 рр. І.Борзобогатий - Красенський займався не лише торгівлею, але і лихварством.

Крупні торговельні операції з поташем проводив шляхтич С.Граєвський. Вступаючи в різні торговельні відносини з волинськими князями та підприємцями він, впродовж майже 20 років /1564-1582 рр./, займався його спекуляцією. Нами підрахований 21 приклад комерційної участі шляхтича в торгівлі поташем. С.Граєвський був крупним спекулянтom не тільки поташем, попелом, але і хлібом, а також і сіллю [139, ф.56, спр.1, гл.6, арк.411,412]. Очевидно, його торговельна діяльність закінчилася не досить вдало, якщо в 1581 році місцеві органи влади потребували від дружини підтвердження того, що С.Граєвський у Волинському воєводстві не має маєтків. Причетним до поташної торгівлі був і волинський єпископ К.Терлецький. В 1596 році від торгівлі він мав 12900 коп литовських грошей прибутку, від лихварської діяльності - 2 тис. талярів, не рахуючи золота, срібла та інших різних речей [2, т.І, с.263-265; 14, с.64;4 8, ф. 389, кн.194, арк.104-109; кн. 195, арк.393-398; 214, ф. КМФ,36, кн.194, арк.105-108]. Вивчаючи процес отримання торговельного прибутку слід відмітити, що на його розмір суттєвий вплив мав рух показників цін, масштабів грошових одиниць, відмінності у вагах, а також транспортні витрати. Розмір торговельного прибутку часто коливався в залежності від

характеру угод та багатьох інших зобов'язань, що траплялися в процесі торговельних операцій.

Зустрічалися на торгах і ярмарках України іноземні торговці. Так, в 1574 році гданські купці М.Єсенделеа і П.Гака купили в Корці на ярмарку поташа: перший 110 ластів і 40 ластів попелу, другий - 34 ласті поташа. На цьому ж ринку 40 ластів попелу купив гданський купець А.Гульман. На початку XVII ст. /1609 р./ на Київщині зустрічаються повідомлення про англійських купців, які покупали поташ у місцевих феодалів. В 1646 році на ринку Житомира купував попіл і поташ німецький купець А.Рабба.

Між продавцями і покупцями нерідко виникали торговельні спори, про що свідчать багаточисленні факти. В 1565 році мостовничий І.Борзобагатий-Красенський просив луцького підстаросту, щоб він не давав служебнику шляхтича С.Краєвського Я.Ковельському людей для перевезення попелу і поташу до ріки Західний Буг так, як він не заплатив йому ще 100 злотих за добування попелу в лісах. Міщанин В.Капля скаржився у Володимирському городському суді /1569 р./ на шляхтича В.Хорошка, який купив у нього 7 ластів поташа по 3 талари за бочку і не віддав всіх грошей у визначений термін. В 1606 році дрібний феодал С.Безскірський судився у Житомирському городському суді з київським підкоморником С.Самуїлом, який купив у нього 2 бочки поташу, вартістю за 100 гривень, і не хотів віддавати всіх грошей і т.д. Документи цього ж суду за 1646 рік показують виразний приклад взаємної конкуренції продавців і покупців товарів. В одному з них поміщена скарга купця прусської землі і ротмістра польського короля Я.Рабба з приводу того, що купець міста Броди К.Болл і його фактор /помічник - М.С., О.П., К.П./ Х.Липський, бажаючи примусити скаржника відмовитися від купівлі попелу і поташа у князя В.Заславського, підговорили місцевих шляхтичів І.Гуменського та Я.Калинського до нападу на будинок купця в місті Чуднові. Під час нападу вони побили його дружину і пограбували все майно. Торговельні операції не виключали випадків обвішування, показу невірної ваги,

аналізу тощо. В 1563 році один луцький купець купив у шляхтича Я.Лукашевича 7 ластів попелу. Коли доставив додому і відкрив бочки, то побачив, що феодал недоважив йому півласта продукції.

Поташ і попіл продавався на ринку і безпосередньо на місці виробництва, тобто на самих будах. Так, купець М.Вольбах з Варшави /1570 р./ купив на закладах князя К.Острозького, розташованих в Степанівських пущах, 300 ластів попелу. В 1605 році житомирський феодал Ф.Чехович продав, на своїх поташних промислах, шляхтичу М.Кочаківському товару на суму 2200 злотих. В Олевських лісах підприємець М.Михівський виробив 50 ластів поташа і тут же реалізував купцям за високою платою. На буді, яка знаходилася в Єсимівській пуці Житомирського повіту, шляхтич А.Склянський /1611 р./ купив 50 ластів берестового "шмальцованого" попелу тобто поташу. В 1624 році феодал Д.Стрибіль зобов'язувався продати, на місці виробництва, белзькому воєводі Р.Ліщинському 72 шіфунти поташа, кожний вагою по 15 "любельських каменів" /камінь - міра ваги, рівна 15 кг/. В договорі зазначалося, що Д.Стрибіль доставить товар своїми підданими в місто Остріг. За це воєвода Р.Ліщинський дав йому завдаток в сумі 600 польських злотих [214, ф.22I, оп.І, спр.121, арк.І]. Отже, з роздрібною формою продажі поташа і попелу існувала оптова. Під час куплі - продажі підписувалися торговельні угоди, розвивався ажіотаж, прокладалися нові дороги та стежки. Спекулянти і їх агенти /уповноважені/ безперервно сновали по дорогах, вивозячи з безмовних лісових масивів дорогоцінний товар /поташ і попіл/.

При перевезенні продукція лісових промислів підлягала сплаті податків. Митні збори були переважно провінційними: за проїзд по мостах /мостове/, через територію міста, по торговельних шляхах, землях феодалів та ін. При сплаві вантажів по річках кожен ласт продукції обкладався митом в 30 грошей. В одного із селян луцького старости Б.Корецького, який в 1572 році перевозив поташ через село Липи до берега ріки Західний Буг, митник

київського воєводи, князя К.Острозького, під приводом несплати мита за проїзд через село, забрав коня, віз та різні речі, не дивлячись на "листы господарские и панские" на безмитне перевезення товарів по всій території Польщі. Документи зберегли повідомлення про розміри торговельних зборів. Від бочки попелу бралось по 2 гроша. З скарги феодала Ф.Сусанського в Житомирський гродський суд від 13 листопада 1617 року довідуємося, що його піддані перевозили поташ і попіл на кількох підводах через Житомир до Корця. При виїзді з міста місцевий митник З.Зв'ягільський взяв у візників від коня у возі по грошу мита та ще 10 бочок продукції, в тому числі 3 бочки - у І.Литвина, по одній - у Х.Гребінки, І.Каленика, Леонтія, Мартина і Степана Наперстків, С.Щепки і якогось Ярмолки. Частими були випадки незаконного збирання мита за перевезення товарів по мостах, землях феодалів, шляхтичів, забирання товарів під приводом цла /мита/. В 1602 році зустрічаються повідомлення про захоплення, під приводом сплати чи не сплати мита, 5 ластів і стільки ж бочок "попелу шмальцованого" тобто поташа на велику суму грошей /882 злотих/ [139, ф.56, спр.1, гл.6, арк. 148].

Транспортування товарів здійснювалося найманими візниками, але, з розвитком кріпосницьких повинностей значну роль стала відігравати так звана подорожчина /повинність селян перевозити вантажі свого феодала/. За допомогою подорожчини землевласники перевозили не лише свої товари і вантажі, але, за плату, і торговців, підприємців, купців, орендарів промислів та маєтків. В 1561 році орендар волинських лісів князя А.Радзивилла І.Борзобагатий-Красенський звинувачувався в тому, що він примушував підданих князя возити попіл до берега ріки Західний Буг "надчергу". Кріпосні села Новосілка Луцького повіту /1619 р./ скаржилися на орендаря поташних підприємств за те, що він примушував "фуру попільну відпрацьовувати, якої перед тим не бивало" тобто з поташним виробництвом виник новий вид повинностей для залежного населення - перевезення попелу і поташу.

Дані свідчать про часті порушення контрактних умов з приводу доставки товарів у призначені місця. Заява луцького купця Б.Мисановича /1569 р./ розповідає про несплату йому шляхтичем В.Отовським всієї неустойки за порушення взятого зобов'язання перевезти попіл з Степанівської пущі в місто Бережець. Цьому ж купцеві не доставив своєчасно поташ з вищеназваної пущі у місто Устилуг і феодал Я.Яловицький. В 1571 році княжна О.Четвертинська підрядилася доставити возами своїх підданих королівському дворянину С.Граєвському із Степанівських лісів /Волинь/ на пристань Бережці, що розташовувалися на березі ріки Західний Буг, 100 ластів попелу, але свого зобов'язання не виконала [214, ф. 25, оп.І, спр.13, арк.50].

Шляхи перевезення поташу і попелу були небезпечними як для візників, так і торговців. На підводи з вантажем часто здійснювали напади грабіжники. В 1564 році шляхтич В.Красівський послав 300 возів, на кожному з них було по три бочки з поташем і попелом, луцькому купцю. Коли вони стали підїжджати до Луцька, володимирський староста зі своїми озброєними слугами напав на вози і забрав з них всі бочки. Феодал О.Ласький скаржився в Луцькому гродському суді на слуг місцевого єпископа і мостовничого І.Борзобагатого - Красенського за те, що вони забрали 100 бочок поташа і попелу, які його візники доставляли на продаж в містечко Городель. Заява рівненського підстарости М.Сподвилівського від 8 липня 1572 року свідчить про арешт і заключення до в'язниці у с.Хорлуп місцевих міщан, найнятих шляхтичем С.Торовським для перевезення поташу, про захоплення у них возів з поташем урядником Г.Чапличем. Орендар містечка Рожичі Луцької єпископії 3 березня 1574 року повідомляв про напад слуг і підданих княжни А.Збараської на селян - візників місцевого єпископа, що перевозили попіл і поташ з буд, розташованих у лісі Брежин біля села Дубище. Князь А.Курбський 6 лютого 1576 року заявив у Луцькому гродському суді, що урядник княжни А.Збараської забрав у його підданих 150 возів з попелом і доставив у Локачинський замок. Скарга волинського

шляхтича К.Бронича /1593 р./ розповідає про пограбування слугами князя Я.Корецького його попелу, що перевозився через місто Корець до ріки Західний Буг. В 1617 році селяни феодала Я.Коханівського везли на продаж 7 бочок поташа дорогою, котра вела з Малина до Житомира. Довідавшись про це, феодал Д.Стрибиль напав з озброєними слугами на вози і забрав увесь товар і доставив в свій Болгаківський маєток. Причини нападів грабіжників на підводи з поташем і попелом різні: виробництво товарів у спірних лісах, невиконання торговельних зобов'язань, порушення контрактних умов на перевезення вантажів та ін.

Перевезенням і продажем солі займалися спеціальні торговці, що називалися коломийцями, прасолами, соляниками і чумаками [194, с.60]. Щоб отримати квіт /дозвіл - М.С., О.П., К.П./ на закупівлю, перевезення і продаж солі, необхідно було заплатити спеціальний податок. В Тереховлянських гродських книгах за 1591 рік збереглися копії деяких квітів. Текст одного з них розповідає, що "Шимбор Васичинський, галицький і коломийський поборця. Відомо чиню, що Павло з Ключова заплатив його королівської милості річний податок від прасольства за чотири вози, встановлений на Варшавському сеймі, який недавно відбувся. Цим квітом йому квітуєм, щоб нігде не був затриманий. Писано в Коломиї. Михайло Славинський. 10 травня 1591 р." [39, с.119; 215, ф.5, оп.І, спр.49, арк.1277-1278].

На початку другої половини XVI ст. у Луцьку проживало 15 прасолів, які сплачували щорічно по 30 грошей податку, в Житомирі - 3 соляники [139, ф.2, спр. 22092, арк.І], в містечку Олики /1583 р./ - 18 чол., в населеному пункті Степані - 17, в Кременці - 16, в Кловні - 8, в Костянтинові - 6, в Острополі - 4, в Локачах - 3 і т.д. В місті Галич /1609 р./, окрім 10 візників, що займалися перевезенням різних товарів, налічувалося ще 40 соляників. Перевозили сіль міщани, селяни та дрібні феодали. Так, королева Бонна своїм розпорядженням від 9 березня 1547 року зобов'язала шляхтича А.Тенчинського не перешкоджати міщанам

міста Кременець "їздити давньою дорогою по сіль до Коломиї". В Дрогобичі розвезенням солі займалися тутешні купці та міщани. За доставку бочки на ринок їм виплачувалось по 2 гроша і 6 денарів. Такою була плата і за доставку бочки на склад до Перемишля. Відомо, що на Прикарпаття прибували за сіллю піддані Києво - Вознесенського, Києво - Золотоверхово-Михайлівського монастирів і шляхтичі Київщини. Заможні селяни, заплативши податок за право займатися торгівлею, вільно переїжджали через всі митні пункти, застави та комори. Бідні селяни, які "спрягалися" /об'єднувалися - М.С., О.П., К.П./ зі своїми односельчанами для поїздки, не мали можливості сплачувати митні збори і тому змушені були таємно обминати митні пости і комори, хоча це зробити часто не вдавалося. Декілька підданих села Герасимівка, "не сплативши королівського мита", везли на Прикарпаття зерно для обміну на сіль. Однак теребовлянські митники затримали /1585 р./ і суворо наказали на основі урядового розпорядження: "без листів на мито ніхто не мав права торгувати і перевозити сіль". За несплату податку селяни заплатили штраф по 13 грошей від воза і лишилися права надалі займатися обмінною торговельною діяльністю. Розписка довіреного одного з київських монастирів І.Сирина від 16 червня 1568 року засвідчує, що він отримав від дрогобицького жупника Федора солі на 20 грошей і заплатив мито. В 1607 році коломийський староста С.Потоцький послав 26 возів із сіллю до брацлавського воєводи князя Я.Збараського. Слуга пана С.Стрибіля шляхтич А.Губицький /Житомирщина/ відправив 23 вересня 1640 року 13 возів до Коломиї "по сіль на потребу дворову і до буд, і до руд своїх власних з маєтностей своїх селищ Пилиповичі та Борців".

Торгівля сіллю була, переважно, козацько - селянським промислом[194, с. 61], який виник в Україні, за твердженням І.С.Слабеєва, ще в XV ст.[183, с.5]. Чумаки, що возили сіль з варниць Коломийського та інших староств Руського воєводства, називалися коломийцями[182, с.135]. Вони були найбільш чисельними серед

солеторгівців. В одному лише місті Ніжині /1666 р./ проживало 20 коломийців, котрі їздили по сіль до варниць Долинського, Калуського та Коломийського староств[214, ф.1473, оп.І, спр.І, арк.6]. В останнє староство, окрім ніжинських торгівців, прибували з Луцька, Кременця, Миргорода, Острога та ін. населених пунктів [155, с.146,154]. В Коломиї, згідно привілею польського короля Казимира Ягайловича, розташовувався великий склад солі [243, с.168.]. Вона продавалася тут кожної п'ятниці після обіду і в суботу. Проводилися в Коломиї і ярмарки, на яких можна було купити сіль, але їх налічувалося мало - два-три на рік/[223, т.5, с.111-120]. Польським королем спеціально був виданий наказ, який зобов'язував приїжджих купців до прикарпатських жуп, а також міщан і селян Коропця і Снятина, що возили сіль до Києва та в інші міста і села Придніпров'я, не обминати місто Коломию. Тих, хто порушував це розпорядження, затримували, а товари і речі конфісковували. Привілей надавав відчутні льготи коломийським торгівцям та міщанам під час солеторгівлі.

Коломийські торгівці підтримували тісні зв'язки з північною частиною України, зокрема Київщиною, а також Лівобережжям. З варниць, розташованих в селі Нижній Березів Коломийського староства /нині Косівський район Івано-Франківської області/, прасоли возили сіль до північних, східних та центральних районів країни. Багато солі надходило до міста Бердичів. Ще і нині можна почути вислів: "збираєшся як у Бердичів, тобто повільно, як у далеку дорогу" [68, с.68; 137, ф.141, оп.І, спр.428/3, арк.І,5].

Продукція жуп Прикарпаття збувалася майже по всій Україні. Дрогобицька і Перемишльська жупи обслуговували Волинь, Побужжя і Придніпров'я; Долинська, Калуська і Котівська доставляли сіль на Київщину, Чернігово-Сіверщину, Стародубщину і Слобожанщину[284, с.20]. В Дрогобич по сіль прибували торгівці з Придніпров'я, Волині, Холмщини та ін. районів країни. Постійне її надходження в центральні області обумовило виникнення чумацьких шляхів. Один з них з'єднував варниці з Поділлям та північною частиною країни. Сіль доставлялась спочатку в Кам'янець, а потім розвозилася

по містах, містечках і селах. В 1589 році міщани названого вище міста отримали право на організацію складу солі. Подібне явище спостерігалось і в Луцьку, на що міщани отримали дозвіл ще в 1558 році. В 1579 році у Луцьку був побудований склад солі. До складу вона завозилася переважно з Коломиї. Купці і торговці, які возили сіль сюди, зобов'язані були здавати на склад за визначеною ціною. Їм заборонялося продавати сіль в містах, за винятком міста Луцька. Якщо хтось із шляхтичів привозив сіль не для своїх господарських потреб, а для реалізації, то її забирали взагалі і здавали на склад, а з нього продавали населенню міста та його жителям на один гріш вище закупівельної ціни.

Соляний склад у Луцьку обслуговувався спеціальним персоналом. Складу, крім приміщень, належав заїжджий двір з будинками, де торговці мали право проживати до 8 днів та утримувати у хлівах коней і волів. Склад перебував в оренді у купця Я.Жельковича з щорічною платою по 500 коп литовських грошей. На той час це була велика сума грошей. Опосередковим підтвердженням сказаного може служити те, що, коли в кінці XVI ст. у місті відбулася пожежа, що спричинила значні збитки місту, магістрат опинився у важкому фінансовому становищі і змушений був віддати частину грошей з отриманої плати на відновлювальні роботи, відбудову згорілих будинків та приміщень: впродовж десяти років давати в касу міського управління по 300 коп литовських грошей на рік, а 200 - "на оправы местские и на всевозможные долги".

Важливим напрямом доставки соді в центральні райони України, зокрема до Києва, стала дорога, що пролягала через населені пункти Ценявка, П'ядики, Гвіздець, Городенка, Підгайці, Тереховля "по старому соляному гостинцю". До Києва з Коломиї надходила переважно біла дрібна сіль. Київ перетворився у важливий центр соляної торгівлі. За рахунок сплати податків за продаж і перевезення солі міська верхівка нагромаджувала чималі доходи. За даними ревізії Київського замка /1558 р./: "Кгда соль идет с низу, дают с каждого челна мыта на замок по каменю /камінь - міра ваги біля 32 фунті - М.С., О.П., К.П./ соли, а белой соли, которая

через Подольє приходит, с воза великого и малого по триста головажен" тобто конічних грудочок. Такий же самий розмір сплати податку за перевезення солі існував в Києві у 1570 році. Партії солі, яку доставляли сюди солеторговці були значними. Валка чумацьких маж /спеціальних возів - М.С., О.П., К.П./ налічувала 10 - 20 та більше одиниць. На початку XVII ст. митник з села Білка /біля містечка Бородянка на Київщині/ затримав чумацьку валку, що складалася з 140 возів [14, т.2, ч.2, с.203]. Вона направлялася з Коломиї на Лівобережжя. В 1646 році житомирський шляхтич К.Тишкевич привіз з Коломиї для власного споживання 15 возів солі[214, ф.П, оп.І, спр.П, арк.385].

Посереднім пунктом перевезення соді служило місто Бар, через яке постійно проїжджало чимало завантажених возів. В 1564 році через нього проїхало кілька десятків коломийських купців, заплативши митні збори. Сплата їх була віддана в оренду на рік за 90 злотих. Досить багато через місто паревозилося солі з варниць Долини, Калуша і Котова. Про кількість возів, котрі відїжджали від однієї жупи, можна судити з такого прикладу. В 1565 році загальне число завантажених сіллю возів, що відправлялися від Дрогобицької жупи, становило 6 тис., не беручи до уваги феодалних. За чотири роки /1630,1633,1635 і 1637/ з варниць Калуської жупи було вивезено 2700 бочок крупної солі. Уяву про кількість возів, які відправлялися від варниць Коломиї за 1595-1648 рр. подає наступна таблиця:

Роки	Кількість возів	Роки	Кількість возів
1595	13	1630	19
1602	16	1631	72
1603	10	1633	16
1620	12	1635	35
1622	20	1636	6
1624	18	1637	301
1626	16	1644	282
1628	8	1646	228
1629	26	1648	48
Всього			906 возів

За перевезення солі по мостах, дорогах, землях феодалів, міст і містечок солеторговці сплачували мито. Виняток представляла лише королівська сіль. Вона була звільнена від обкладення. Біля Черкаського замку /1552 р./ за віз брали кожен десятий ківш солі, вагою в один - два безміни /міра ваги, рівна 3,3 кг/, недалеко Житомирського - по 10 "головажень" / конічних грудочок/ і на старосту "на увесь рік на харчування". В Луцьку /1564 р./ від кожного вантажного воза брали мито по 2 гроша. Стільки ж стягував /1611 р./ шляхтич М.Бутович із Житомирського повіту. Дані ревізії цього ж повіту від 23 лютого 1622 року показують, що в Житомирі міст і мито, в тому числі і по збору платежів за сіль, перебували в оренді з щорічною платою в 500 злотих. Розміри митних зборів - великі. Солеторговці неодноразово скаржилися на митників в місцеві органи влади, але їх заяви залишалися не розглянутими. Лише в рідких випадках влада ставала на захист прав торговців. Відомо, в 1615 році львівським митникам оголошено догану за "надто високі розміри соляних зборів". Однак це не оказало суттєвого впливу на правильність сплати митних податків. Розгалужена сітка митниць і таможень важко піддавалася контролю. Вона перешкоджала дальнішому розвитку солеторговлі.

Соляне мито бралось в місцях добування солі і в центрах адміністрації жуп. В Дрогобичі /1565 р./ на вагах жупи за один завантажений сіллю віз брали по 22 гроша. За рік таких возів налічувалося до 110. Якщо сіль була куплена на ярмарці в сусідньому місті або в міській жупі, платили торговці менше /лише 18 грошей за віз/. Таких возів в рік могло бути не менше 140. Селяни гірських районів, що прибували за сіллю верхом на конях, платили по 9 грошей кожен. Купці і торговці від коней і волів платили по 2 гроша від голови, якщо ж вони купили сіль на місцевій ярмарці, то давали грошей менше /по одному грошу від голови/. В Дорогобичі збір соляних мит становив щорічно 1576 злотих, в Сольці, Модричах, Трускавці - 560, Копці - 100. Всього по жупі виходило 2236 злотих. При цьому слід відмітити важливу деталь, що розмір податків

за сіль в різні періоди року зазнав змін. В літній час збори були більшими, ніж взимку. Як видно, збір соляних мит приносив досить значні прибутки. Про це свідчить сума всіх інших митних надходжень по староству - лише 53 злотих і 15 грошей. В цьому ж, Дрогобицькому старостві збір соляних мит часто віддавався в оренду. Мита міста Дрогобича перебували в оренді з щорічною платою в розмірі 230, в Трускавці - 220 злотих.

В Котові візники, що купили сіль на місцевому ринку, платили від воза по 7 грошей мита. Якщо везли верхом в мішках у гірську місцевість, то від кожного коня сплачувалося по півгроша. Коли ж сіль привозилась на ярмарок для продажу з іншої місцевості, то візники сплачували по 3 гроша за віз. Сума всіх таких зборів у Котові /1565 р./ становила 196 злотих. Від тих, хто прибував за сіллю до Ясеницьких варниць, сплачував мито по 10 грошей за віз. Стільки ж грошей брали і від тих, хто привозив її сюди продавати. Люди, що прибували верхом на конях з гірської місцевості по сіль, платили від коня по 0,5 гроша. В Перемишлі і Старій Солі торговці платили від кожного воза по півгроша. На протязі 1565 року тут отримано 187 злотих і 11 динарів грошей за перевезення дрібної солі, 196 злотих - за перевезення крупної [272, с.85]. З Долинської жупи сіль вивозили часто великими чотирьоколісними возами, в які запрягали по 4 воли. За такий віз сплачували по 15 грошей, а за віз, в який було запряжено 2 воли, - 7,5, з одного воза чи одного коня стягувалося по 4 гроша. За перевезення інших видів товарів купці і торговці сплачували від воза по 3,5 гроша, якщо ж торговці були місцевими - лише по 1,5. Збір мит був відданий в оренду з щорічною платою в 6800 злотих слугам дружини старости О.Орлика. В Долинській жупі митні збори складали щорічно 1000 злотих. Всього, за даними 1565 р., від податків соляних мит до каси адміністрації варниць Прикарпаття надійшло 4540 злотих. Сума всіх соляних зборів в цьому ж році у Володимирському повіті на Волині становила 1034,5 злотих і 3 гроша. Пізніше, в 1592 році, згідно вказівки князя К.Острозького, митники

Дубенської комори /митниці/ зобов'язані були кожен рік віддавати по 2000 толп /грудочок/ солі місцевому монастиреві, що приводило до деякого зменшення розміру сплати грошової суми.

В рідких випадках і, то з дозволу короля, окремі групи і верстви населення на короткий період часу звільнялися від сплати соляних мит. Так, універсалом /наказом/ від 11 листопада 1576 року король Польщі Стефан Баторій підтвердив право київським міщанам на безмитну "воскову і соляну" торгівлю, порушену під час безкоролів'я в 1574-1575 рр. Але через деякий час пізніше, 13 травня 1577 року він відмінив привілей, виданий міщанам Києва і суворо наказав не відмовлятися від сплати соляного і воскового мита за давнім звичаєм, прикриваючись якими - небудь "вольностями і привілеями спадкоємців". Населення містечка Красилів на Поділлі отримало право на безмитне завезення сілі тільки для своїх господарських потреб, раз на тиждень проводити торги, збирати податки з товарів, привезених селянами з навколишніх селищ на базар чи торг. На протязі майже всієї другої половини XVI і всього XVII ст. лише міщани міста Кременець були звільнені від сплати соляних податків. Грамота польського короля Владислава IV від 23 січня 1653 року, видана жителям міста Кременець на грамоти королів Сигізмунда Августа /1569,1571 рр./, Владислава IV /1642 р./, підтверджувала жаловану грамоту короля Сигізмунда I /1531 р./, якою дозволялося міщанам "кременецьким звільнитися від мит і податків у торгівлі сіллю"[12,К 114, I, спр.ІІ, арк.1; 113, с.436,146]. Отже, організація торгівлі сіллю обмежувалася королівськими привілеями і наказами, даними окремим містам і особам на право збору податків від солеторгівлі на певній території, а також безплатну поставку окремим особам, монастирям, костелам і церквам.

Основні склади солі знаходилися в Коломиї, Белзі, Красноставі, Кременці, Кам'янці, Києві, Барі, Діборі, Перемишлі, Бездичі та Снітковичах /Теребовлянське староство /[223, т.24, с.128,132,136,143; 250, т.8, с.88;

234, с.59]. Той, хто перевозив сіль недалеко ріки Сан, доставляв на склад міста Перемишля [223, т.21, с.208]. В грамоті польського короля Сигізмунда II Августа від 3 червня 1571 року, даній жителям міста Кременець, підтвержувався їх привілей /1556 р./ на право мати власний склад солі і займатися торговельною діяльністю [5, с.436]. В 1580 році шляхтич А.Фредко з Плішовець отримав дозвіл на заснування містечка Немирів біля рік Смердох і Чорна та на організацію складу солі, що вироблялась на Прикарпатті. Дозволялося щорічно, без збитків і шкоди сусіднім селам і містечкам, організовувати і проводити щотижневі торги і два - три рази в рік ярмарки, на які "разрешено стекаться в этот город со всякого рода вещами и товарами людям всякого состояния, всякой местности, всякого достоинства, положения, рода, племени, национальности и вероисповедания". Організація у віддалених від варниць Прикарпаття місцевостях складів солі свідчила про високий рівень організації торгівлі. Система реалізації солі через склади сприяла збагаченню великих купців і торгівців.

Найбільш поширеним способом перевезення солі був гужовий транспорт. Вози - звичайні, великі і спеціальні. В них сіль перевозилася в бочках чи насипом. Мажа /чумацький віз/ відзначався від звичайного своєю конструкцією та розмірами. Віз споруджував, безпосередньо, сам солеторгівець. Лише деякі частини закупалися, головним чином залізні або ті, які вимагали, при виготовленні, спеціальної кваліфікації. Колеса, щоб не спадали з осі, оточувалися дугоподібною "лушнею", яка одним кінцем упиралася у верхній край скрині /кузова/, іншим - до осі. Кузов, у вигляді ящика, до верху розширювався і оточувався дошками. Дякуючи такій конструкції, віз мав велику вмістимість /6 тис. толп солі або 9 тис.гусок/. У віз, за допомогою ярма, впрягалася одна - три пари волів чи коней [39, с.119].

Сіль сплавлялася на ком'яга /вид човна - М.С., О.П., К.П./ і плотах. Її сплав існував давно. Відомо, в 1164 році караван з 300 солеторгівцями, який плів з сіллю із Удеча

/нині Жидачів - М.С., О.П., К.П./ затонув у Дністрі під час паводка[159, с.529]. Дрогобицька сіль доставлялася до пристаней рік Случ і Горинь, а потім по них до Прип'яті, далі по Дніпру - до самого Києва [82, с.9]. Скарга степанівських міщан, підданих князя К.Острозького /1576р./ свідчить, що королівські митники два рази збирали з них мито за сіль, яку вони сплавляли по річці Горинь: перший раз в Кременецькій коморі, другий - на прикоморку в містечку Дубровиця[214, ф.25, оп.1, спр.16, арк.205].

Міри солі були різними. Найбільш поширені - колода, півмірок, віртель, гарнець. Вони були неоднаковими. Розрізняли колоду галицьку, дрогобицьку, львівську, перемишльську і стрийську. Віртелі і гарнці також мали різну вагу. В Перемишльській жупі дрібна сіль мірялася віртелями. Чотири віртелі становили колоду. В бочку, що надходила до Бидгоща /Польща/, поміщалося 6 віртелів. Львівська колода, поширена у варницях однойменного староства, відповідала 8 півміркам або 6 перемишльським /31 кг/. Півмірок складався з 2 віртелів, віртель мав 12 гарнців /гарнець налічував 4 кварта, кварта - 13 квартирок /400 г/. Крупна сіль вимірювалася півмірками. Одна півмірка налічувала 1000 конічних грудочок /толп/ солі. За вагою це рівнозначно віртелю дрібної солі не лише в Перемишльській жупі, але і в Дрогобицькій. Шість півмірок /6 тис. толп/ відповідало колоді, кожна еквівалентна бочці крупної солі. В Дрогобицькій жупі формована /крупна/ сіль вимірювалася віртелями. Основною мірою дрібної солі служила сплавна бочка [260, с.104]. Тисяча конічних толп /грудочок/ відповідала одному корцю дрібної солі. Вона рівнялася бочці крупної солі, в якій налічувалося 1200 конічних грудочок [223, т.22, с.10]. Розрізнялася бочкова і суха сіль. Один раз в літературі згадується про "ліпшу" /найкращу/. Ціна бочки такої солі дорівнювала 2 злотим. Бочкову сіль відправляли на продаж, суху отримували феодала /три рази на рік/. На квартал їм безплатно виділялося по 4 бочки.

Ціну на сіль встановлювала адміністрація жуп, причому в зимовий і осінній періоди року вона була вищою, що викликалося збільшенням витрат на виробництво продукції. Майже в усіх варницях ціна однієї колоди дрібної солі відповідала вартості однієї бочки толп'ястої /крупної/. В Долинській жупі півмірок крупної солі коштував 2 -4, в Перемишльській – 4 - 6 грошей. В Дрогобичі колода крупної солі коштувала 12 - 14, бочка дрібної на складі в Добзині - 24, в Бидгощі - 48 грошей. В усіх жупах бочка крупної солі продавалася, в середньому за 14, дрібної - за 18 грошей. За межами варниць ціна зростала, бо до неї залучалися витрати, пов'язані з доставкою і величина сплачених податків на дорогах перевезення, а також конюнктура ринку. Вартість бочки солі досягала іноді до 2 злотих та більше. Торгівля сіллю відігравала важливу роль у зміцненні економічних зв'язків в країні і розширенні товарно-грошових відносин. На продаж надходила переважно крупна сіль.

Підводячи підсумок викладеному, слід зазначити, що найбільше виробляли продукції на ринок поташні і солеварні промисли, але феодалне землеволодіння, місцева адміністрація, розгалужена сітка митниць гальмували розвиток товарно-грошових відносин. На невеликій відстані від Торок і до Ярослава, від Дрогобича і до Ярослава 147 раз збиралися звичайні і незвичайні податки за проїзд по дорогах, мостах, греблях, за торгівлю на самих торгах і ярмарках /торгове, поштучне, складське та ін./[140, с.39]. В різних районах країни їх розміри та способи сплати були неоднаковими. Торгівці постійно скаржилися на те, що з одного воза "по семь и до восемь пошлин берут, кроме мостового, станового и всяких других пошлин по дорогам"[29, с.35-40]. Населення Волині /кінець XVI ст./ скаржилося на королівських урядників, що вони мита звичайні мостові по "неоднократ брали", наносячи великої шкоди купцям, що прибували торгувати[132, с.45]. Особливо у великих розмірах накладалися мита на торговців, що приїжджали до Луцька і Острога. Багато феодалів, власників землі насильно примушували

приїжджих купців і торгівців продавати товари за заниженими цінами або просто забирали з причин, задалегідь придуманих. В середині XVI ст. староста міста Луцька князь Я.Четвертинський заснував торг в передмісті Яровиця і забирав товари у купців, які сюди прибували, а потім втридорога продавав горожанам. "Незвикле" мито з приїжджих купці /1570 р./ в Луцьку, при перетині греблі через ріку Стир, по дорозі на Жидичин, що прилягала до міської землі, брав урядник шляхтича Г.Гуревича. Життя купців нерідко перебувало в небезпеці. Львівський староста С.Мнішко в 20-х роках XVII ст. вислав на шляхи слідування купців озброєні загони слуг, які грабували купців, забирали у них товари, били і навіть калічили. Свідчення луцького підкоморника Я.Харлівського /12 січня 1593 р./ розповідає про пограбування його товарів слугами королівського маршалка О.Кірдея - Мильського в маєтку Дубровиця. Але ніяки перешкоди і зловживання землеволодільців, королівських чиновників та службовців місцевої адміністрації не змогли призупинити розвиток торговельних зв'язків, що являлися результатом зростання продуктивних сил, поглиблення суспільного поділу праці.

Представники королівської влади та місцевої адміністрації розглядали митну політику не як важливий засіб розвитку торгівлі, що впливала на економіку, а як фіскальну систему, важливий чинник збільшення доходів. Збір митних зборів віддавався в оренду. З 1 січня 1566 року і по 1 січня 1570 року волинські мита перебували в оренді у руках Д.Шмерлевича і А.Бородавки з щорічною платою в 2400 коп литовських грошей. В контракті обумовлювалося, що на випадок військових дій, які могли б нанести збитки орендарям, сума грошей пивинна вираховуватися з оренди. Під час підписання оренди орендарі внесли наперед 800 коп литовських грошей, тобто третину від всієї суми. Але збір податків до закінчення терміну не дотримали. 7 грудня 1569 року волинські мита були віддані королівською канцелярією в оренду до 1574 року іншим особам - І.Іберфельду та І.Бородавці. Орендна плата була визначена в розмірі 3200 коп литовських

грошей на рік. Однак коронний скарб отримував тільки 2700 коп грошей, 500 вираховувалося за перевіз поташа, попелу, лісу і хліба, що належали феодалам і не підлягали обкладенню[214, ф.262, оп.І, спр.47, арк.20].

Дрібні міські збори, як наприклад, торговельне, помірне, возове перебували у розпорядженні старост. Такі збори були багаточисельними та різнобічними. Вони легко уникали від контролю державної казни. Через те коронний скарб вважав за необхідне краще всього віддавати їх в оренду. В 1572 - 1575 рр. у Кременецькому повіті мита були віддані в оренду міським міщанам з щорічною платою по 500 коп литовських грошей. Аналізуючи збір митних податків не можна не помітити того, що спостерігалася тенденція до розвитку фінансової політики на українських землях. Але вона в роботі скарба проявлялася не послідовно. В орендних контрактах часто обумовлювався безмитний пропуск тих чи інших товарів. Це впливало на розміри орендної суми. До того ж слід зазначити, що скарб рідко коли гарантував орендарям дотримання умов підписаних умов. Як деяку особливість управління митними зборами можна відмітити те, що зустрічалися випадки, коли мита здавалися в оренду з метою погашення скарбового боргу.

Способи перевезення товарів сухопутним шляхом були різноманітними. Товари перевозилися головним чином на возах, запряжених двома чи чотирма кіньми. В купецькі вози запрягали і волів. Під час транспортування поташу і попелу на віз вантажили по 3 - 4 бочки. В 1565 році на одну з пристаней ріки Західний Буг, що протікала по території Волинського воєводства, було доставлено для транспортування 6,5 ластів попелу на 23 возах, тобто в середньому по 0,25 ласти на кожен віз, що відповідає 3 бочкам. В гірській місцевості, де неможливо було проїхати возом, товари нав'ючували на коней. Митні податки бралися не від воза, а від коня чи вола. Купецькі кінні вози пересувалися зі швидкістю 30 - 35 км за добу. Вози, в які запрягали волів, долали в день до 20 кілометрів [108, с.13]. У великих містах існували братства /товариства/ візників.

Розмір плати за перевезення товарів залежав від ваги вантажа та відстані доставки. За перевезення товарів на відстань до 100 км за одного коня платили по 50 грошей, а від Брацлава до Кракова /віддаль 700 км/ - 120 злотих. Перевезення вантажів було важкою і небезпечною справою. На торгівців часто здійснювали напади грабіжники. Тому купці часто об'єднувалися у великі каравани і йшли в похід з озброєною охороною. З свого середовища вибирали старшого. В дорозі слідування йому належала повна влада над караваном [99, с.87].

В якості внутрішніх торговельних шляхів використовувалися ріки. По ним плавали ком'яги, шкути, розшиви, пароми і плоти. Окремі феодала для перевезення вантажів по річках мали свої річкові флотилії. Самими великими річковими судами були шкути, що перевозили вантажі до 55 ластів та більше. Шкути обладнувалися щоглою і парусом, приводилися в рух 8 - 10 веслами. Екіпаж складався з 10 - 15 чол. Пароми - безщоглеві чотирьокутні суда, вантажністю по 20 -25 ластів, екіпаж - 8 - 12 чол. Розшив, вантажністю до 20 ластів, обслуговувався 6 - 9 чол. Ком'яги мали прямокутну будову, неглибоку осадку, 8 - 12 весел, перевозили від 15 до 30 ластів вантажів. Розміри човна "вдолжки десять сажень, а в целю /кормі - М.С., О.П., К.П./ пять сажень и локоть, а в голове полпяста сажня" [214, ф.27, оп.І, спр.14, арк.14,15]. Ком'яги використовувалися на неповноводних річках. До них відносилися Західний Буг у його верхній і середній течії, Горинь, Стир та інші ріки. При сплаві вантажів на ком'ягах до Гданська, їх продавали як дерево на опалення та спорудження будинків [109, с.85]. Повертати човни назад було неможливо з причини низького рівня води у річках.

Внутрішня торгівля відбивала стан розвитку продуктивних сил, прогрес географічного поділу праці, відокремлення ремесла від сільського господарства, загострення суперечностей натурального феодалного господарства. В товарно - грошові відносини втягувалося все більше продукції промислів. В торговельній діяльності

брали участь селяни, феодали, купці і міщани. Починають з'являтися професійні торговці, формується багате, впливове купецтво, яке наймало собі помічників /агентів, факторів/. В руках окремих купців та торговців нагромаджувалися чималі грошові суми.

Торговельні відносини регулювалися спеціальними законами, королівськими наказами, привілеями, неписаними нормами і традиціями. На першому місці серед них перебувало право на організацію та існування складу товарів і пов'язаний з ним дорожній примус, який зобов'язував купців і торговців користуватися лише вказаними шляхами. Згідно вимог цього права, вони повинні були товари виставляти в указаних містах для продажу місцевим купцям, якщо навіть це не вигідно для них. Не продані впродовж установленого терміну товари можна було пакувати і вести далі. Якщо ж купець не хотів залишати товари на складі, то йому приходилося вести їх назад. Правом складу користувалися такі великі міста як Львів, Кам'янець, Київ, Луцьк, Кременець, Володимир та ін. Феодалні закони забороняли магнатам і шляхтичам займатися торгівлею, але вони могли безмитно провозити товари, продукти, вироби свого господарства по всій території Речі Посполитої і проводити торговельні операції за допомогою посередників. З правом складу тісно була пов'язана ціла система різних грошових зборів, яка контролювала торговельне життя. На торгових дорогах України налічувалося до 50 митниць та митних комор, але вони не були об'єднані в єдину митну організацію.

3.2 Збут продукції за кордоном

Розвиваюча західноєвропейська промисловість стимулювала підвищений попит на продукцію сільських промислів України, особливо поташ і попіл /напівфабрикат/. Першим, найбільш раннім споживачем продукції лісохімічних промислів у масовому масштабі стало суконне виробництво Голландії і Англії. Тут рано

виділяються групи купців - скупників, що займалися доставкою товарів. Великим споживачем поташа була і Франція /промислове і ремісниче виробництва лише одного міста Камбрени /XVI ст./ для прання і пофарбування 2,5 тис. шматків полотна і сукна потребували 100 тис. фунтів поташу і попелу /[139, ф.56, т.І, арк.4,57; гл. 6, арк.72].

Українські землі, що лежали біля рік Західний Буг і Сян, прилучилися до експорту поташа на західноєвропейський ринок уже в кінці XVI ст. головним чином через місто Гданськ. В 50-х роках XVI ст. цей процес переноситься на правий берег ріки Західний Буг /Любомльське і Ратненське староства Руського воєводства/ і дуже швидко просувається вглибину України. Уже у другій половині XVI ст. більша частина країни була в сфері впливу гданського торгового капіталу в смислі продажу поташа і попелу. В 1551 році луцький староста князь О.Сангушко - Каширський заключає договір з гданським купцем І.Тарло на поставку йому до берега ріки Західний Буг 20 ластів поташа. З Києва до Гданська /1561 р./ місцевими феодалами було відправлено 1200 пудів поташа, попелу і воску. Писар Луцького замку І.Хребтови /1562 р./ продав гданським купцям 25 ластів поташу і попелу. В 1575 році феодал С.Краєвський поставив перший раз гданським купцям до берега ріки Західний Буг 50 ластів попелу і поташу, другий - 30. Гданський міщанин Г.Фоншеїл /1568 р./ купив у місті Рівне у військового Волинської землі І.Чаплича - Шпанівського 20 ластів попелу. Купець з Гданська А.Штцімель в 1606 році купив у житомирського шляхтича М.Модилюхи 140 ластів берестового попелу і поташу з Ратнівських і Шошківських лісів. Возами кріпосних князя Я.Корецького товари були доставлені в місто Корець, а звідти купець сплавив на човнах до Гданська. В Новаківських лісах шляхтича М.Немирича у 1610 році вироблявся берестовий поташ для гданських купців. Останні /1614 р./ закупили у ковельського феодала А.Кгоровського 40 ластів попелу за 300 злотих і на баржах по річці Західний Буг сплавили до Гданська [139, ф.56,

спр.І, гл.6, арк.235]. Львівські підприємці А.Убальдіні і М.Гайдар зобов'язалися з буковинських лісів поставити гданському купцеві П.Генгриху в 1615 році поташу і попелу на 13923 злотих. Черкаський староста князь К.Вишневецький /1630 р./ відправив на байдаках /річкових судах/ до Гданська 312 бочок поташа тобто біля 12 - 15 тис. пудів [139, ф.56, спр.І, гл.6, арк.235,372]. В 1632 році з Тереховлі сюди ж було привезено магнатом М.Калинівським 67 бочок поташа, шляхтичем С.Фігелем - 25, феодалом П.Потоцьким /1633 р./ із міста Гоща - 38 возів попелу. Згідно договору, підписаного 2 лютого 1633 року між шляхтичем М.Казановським і гданським купцем М.Краусом, в Гданськ було доставлено 1000 шіфунтів поташа, кожен куплений за 27 злотих [242, с.186]. В 1640 році з малинських буд / Житомирщина/ шляхтич Я.Оранський, через свого слугу Є.Єльця, відправив "для спроводення до Гданска поташ власный" в загальній кількості біля 80 бочок [139, ф.2, спр. 13636-13696, арк.5; 214, ф.ІІ, оп.І, спр.15, арк.750].

В Гданську, привезену з України продукцію, продавали місцевим покупцям та західноєвропейським купцям. Поташ і попел зберігали в особистих чи орендованих шпихлерах /складах/. Один з них належав волинському князеві О.Сангушко - Каширському. Ціна на товар була вища, ніж на території України, бо містила витрати, пов'язані з доставкою і кон'юнктуру, яка склалася на ринку. В 1604 році ласт поташа коштував 25 гданських злотих, в 1640 р. - 30. Купуючи лісові товари, торговці уважно дивилися на їх якість, "бракували" тобто сортували, виявляючи гіршу /"брак"/ і найгіршу/ "брак з браку"/. В залежності від цих обставин встановлювалася ціна і відбувався розрахунок з покупцями. Про це добре знали українські виробники та їх посередники, що доставляли продукцію до Гданська. В документах того часу не випадково відмічалось, що товар до Гданська повинен був доставлений "під брак", "на бракаря". Витрати продукції, під час сортування, планувалися навіть наперед [214, ф.28, оп.І, спр.4, арк.67-70]. Бракування доставлених з України

товарів поташного виробництва становило майже третину від усієї маси, що викликалося недостатньо високою якістю.

Зв'язок з прибалтійськими портами, головним чином Гданськом, відбувався по системі рік Західний Буг і Вісла та їх притоків, причому території, розташовані між ріками Західний Буг і Дніпро, тягнулися до Західного Бугу /пристані Устилуг, Коритниця, Кладнів, Бережці, Вільшани/ і до містечка Городель [139, ф.56, спр.1, гл.6, арк.423]. Окремі дані розповідають про доставку поташа з міста Острог до берега ріки Веприк /притока р.Вісла/. Князь О.Головня - Острожецький і мостовничий І.Бозгобагатий - Красенський поташ і попіл доставляли переважно до пристаней на берегах ріки Вісла. Магнат М.Калинівський привозив свій товар /1634 р./ на берег ріки Сан.

До пристаней поташ і попіл доставлялися возами підданих тих феодалів, на землях яких вироблялися або ж кріпосними інших землевласників, найнятих з їх дозволу орендарями чи покупцями. Лісові товари транспортувалися з лісів та фільварків однією чи кількома ходками. На перевезенні було зайнято до 300, 400 та більше возів. Доставка товарів до пристаней відбувалася в основному з жовтня до квітня місяці. Визначалися терміни доставки, а саме: на день трьох королів, на хрещення, "на запуски масляні", на "м'ясопусти лядські"/польські - М.С., О.П., К.П./, до "м'ясопуст великих", перед "великим постом", на "середину поста", перед "великоднем за тиждень", "на громниці", на "третьй тиждень по великодню", на "день свята клечального".

Привезену до пристаней на річці Західний Буг та інших річках продукцію розвантажували з возів і зберігали в шопах /складах/ до початку навігації, тобто до весни. Склади належали феодалам і купцям. Деякі з них, що не мали власних складів, орендували у прибузьких міщан та землевласників. Так, шопа "человека устилузского Ярополки" перебувала в оренді з щорічною платою "за півтори маці жита"[214, ф.28, оп.І, спр.І, арк.21-23].

Інтереси феодалів та купців на складах представляли призначені ними шафарі. Роботою по організації сплаву і його проведенням керував ком'яжний шафар - уповноважений, що походив з середовища дрібної, небагатої шляхти або міщан [214, ф.25, оп.І, спр.7, арк 81,82]. Відплив човнів від пристаней відбувався тоді, коли Західний Буг був більш - менш повноводним і на воді не було залишків криги. Максимальний рівень води спостерігався на річках України у першій половині квітня місяця. В зв'язку з атмосферними змінами сплав міг відбуватися і пізніше, інколи навіть у травні місяці [233, с.478]. Книги Вроцлавської /1537 - 1576 рр./ і Берестейської /Брестської/ річкових митниць за 1583 рік показують, що завантажені товарами ком'яги волинських феодалів пропливали біля Бреста по річці Західний Буг в кінці квітня або на початку травня місяців, біля Вроцлава на р.Вісла - в кінці квітня - на початку червня [19, с.261-289]. Вроцлавські книги датовані старим стилем. Новий почав запроваджуватися у Польщі з кінця 1582 року. На Волині григорянський календар почав діяти з 1583 року. Брестські митні книги 1583 року датовані новим стилем, який випереджав старий на 10 днів. Згідно цих розрахунків, час перебування волинських човнів біля Вроцлава - це кінець травня - початок червня місяців.

Відстань по воді від Устилуга до Бреста становила 162 кілометра, а від Бреста до впадіння Західного Буга у Віслу недалеко містечка Вишнув - 232. Природні та штучні перешкоди, що зустрічалися на річках, не давали можливості судам пливти від Устилуга до Бреста з великою швидкістю. Названу відстань човни додали приблизно за 20 днів. Набагато скоріше пропливали по повноводній Віслі. Шлях від впадіння Західного Бугу у Віслу і до Вроцлавека /120 км/ додали човни за 4 дні, а всі 514 км від Устилуга до Вроцлавека - за 24 дні. Беручи до уваги те, що від Вроцлавека до Гданська по річці Вісла 260 кілометрів і човни плили з такою же швидкістю, як і від впадіння Західного Буга й до Вроцлавека, то шлях від Устилуга до Гданська, протяжністю 774 км, судна додали

за 33 дні, не рахуючи часу на перевірку на митницях у Бресті, Вроцлавеку, Плоцьку, Торуні і, можливо, в інших населених пунктах. Човни, що відпливали від причалів Бережці, Коритнища, Кладнів, Городель, Вільшани прибували до Гданська раніше, так як вони знаходилися ближче до нього, ніж Устилуг.

Дані, що відносяться до 1630 року, розповідають як відбувалося транспортування товарів. Я.П'ясецький, слуга і шафар черкаського старости князя К.Вишневецького, вписав до Пінських гродських книг скаргу на пана П.Сапегу, що "йдучи з байдаками /вид річкового судна - М.С., О.П., К.П./ княжати, його милості пана свого, яких байдаків сім портом звичайним і дорогою добровільною, рікою Прип'ятю, у верх Прип'яті з поташем до міста господарського Пінського, а з Пінська возами до Берестя /нині місто Брест/ провозити мали, которого того поташу на тих байдаках було бочок триста і дванадцять бочок"[3, с.132,133]. Біля міста Чорнобиля Я.П'ясецький заплатив за сплав 10 талерів мита, піддався нападу з боку слуг шляхтича П.Сапеги і зазнав чималі збитки. Розбіглася челядь, якій було видано завдаток в сумі 200 злотих. Далі, із - за тривалого простою, караван був застигнутий зимою в селі Ледці, що за 10 миль від Пінська. Довелося вивантажити поташ, а потім на підводах відправити до "Берестя, наймаючи підводи для перевезення від Ледця до Берестя". Накінець, законтрактовані байдаки "не можна було до весни сплавити на Україну, що коштувало князеві 500 злотих". З наведеного прикладу видно, наскільки складною і небезпечною була операція перевезення поташа і попелу до Гданська.

При сплаві торгівці сплачували митні збори. Кожен ласт продукції обкладався податком в 30 грошей. В 1547 році спеціально була введена лісова водяна монополія. Згідно її вимог, поташ і попіл /не менше одного ластва/, призначені для сплаву за кордон, повинні були доставлятися в державні склади, де митні службовці приймали по установленій ціні і піддавали бракуванню. Такі склади - комори були запроваджені в багатьох портах. За ласт

доброго попелу виплачувалося 1,5 копи литовських грошей, за бракований – половину /0,75 копи/, а за "брак з браку" - лише четверта частина установленної суми /0,375 копи/. Лісові товари характеризувалися різнобічним асортиментом /ділова деревина, бруси, поташ, попіл, дошки, клепки для виготовлення бочок та ін./. Облік та обкладення податками для чиновників митниць були складною справою. Названі товари враховувалися часто огулом, за загальною вагою. Митники не проводили чіткого розмежування між імпортом і експортом. Їх цікавили мита лише як такі.

Монополія носила обмежений характер, але, не дивлячись на це, серйозно зачіпала торговельні інтереси феодалів. На пізніших сеймах вони неодноразово піднімають питання про скасування монополії на сплав поташа і попелу, отриманих у власних лісах. Уряд відтягував прийняття якого - небудь конкретного рішення з даного питання. Але під тиском землевласників не міг устояти. В 1571 році феодали добилися права вільного вивезення лісових товарів за кордон без сплати мита. Воєводи, старости і феодали поташ та попіл, інші лісові товари сплавали своїм коштом /за свій рахунок/. Що ж стосувалося товарів, вироблених в орендованих лісах, то вони підлягали обкладенню і сплаті митних податків. Торговці сплачували від ластва продукції по 30 грошей, а з такої самої кількості смольчуга /гіршого сорту поташа/ - 24. Від кожного човна, за винятком феодалів, орендарі, купці та міщани сплачували щорічно по 6 злотих [156, с.60]. Пізніше, в першій половині XVII ст. торгівля лісовими товарами остаточно переходить до рук феодалів, які самі або через своїх уповноважених вивозили продукцію поташних промислів до Гданська без сплати цла /мита/. Користуючись правом безмитного вивезення товарів і привозу іноземних /для власних потреб/, феодали підривали і скорочували зовнішню торгівлю, зводили до мінімуму роль торговельного капітала, перешкоджали виникненню і розвитку ринкових відносин. Негативно на розвиток товарно-грошових відносин впливала відсутність

активної митної політики. Митні збори мали чисто фіскальний характер, мало впливали на стан виробництва. Починаючи з 1611 року помічаються зміни в обкладенні водного транспортування лісових товарів. За бочку поташа сплачувалося уже по 30 грошей, за ласт попелу - 20. Однак з 1627 року за ласт попелу почали брати по 48 грошей, а за бочку поташа - 24. За ласт смольчуги сплачувалося по 5 злотих, за бочку поташа, вагою в 3 шіфунти, - 2 злотих і 15 грошей [139 ,ф.56, спр.І, гл.6, арк.308].

Загальні дані вивезення поташа і попелу з України визначаються з трудом. Для встановлення обсягів торговельного обороту послуговували книги, в які вписувалися збори мит з товарів, котрі сплавлялися по річках Західний Буг, Двіна та Німан. За підрахунками львівського дослідника М.Г.Крикуна та київського вченого В.М.Кравченка, за 1562-1569 рр. з Волині було доставлено на пристані для сплаву до Гданська 1225 ластів попелу і поташу. Справді ж, за названий час, з Волинської землі було вивезено набагато більше. Про це свідчить хоча би те, що в книгах Вроцлавської митниці, куди вписувався збір мита за сплав товарів по річці Вісла між містами Торунь і Варшава, лише за чотири роки /1560, 1561,1568,1569/ сплачено мита з 1493 ластів лісових товарів Волині, які прямували до Гданська. За інші роки XVI ст. записи про сплату митних зборів з українських товарів не збереглися.

Не можна не згадати і окремі дані митної книги, в які вписувалися збори за товари, які сплавлялися по річці Німан. Записи книги відносяться до 1590 року. Дані охоплюють лише період весняного сплаву або частину його /з 20 квітня і до 20 травня/, але і в такому вигляді подають деяку уяву про розміри вивозу товарів: 261 ласт і 50 бочок поташа і попелу. Брестська митна книга /1593 р./ зареєструвала сплав товарів по річці Західний Буг з широкої приберегової смуги /Володимирського, Луцького, Холмського повітів України, Брестського і Пінського повітів Білорусі/. За квітень /з 24 числа/ і по травень місяці, тобто за весняний сплав пройшло більше 1300 ластів продукції, що становило до 156 тис. пудів. Наведені

цифри свідчать про чималий експорт виробів лісових промислів у другій половині XVI ст. На жаль, у загальному білорусько - українському обсягу не виділяються товари з українських земель.

В першій половині XVII ст. масштаби вивозу лісових товарів ще більше зростають. В 1605 році по річці Двіна /Вітебська митниця/ за травень місяць сплавлено 30 стругі /різновидність річкових суден - М.С., О.П., К.П./ та 8 плотів з 228 ластами і 41 бочкою поташа і попелу, загальною вагою не менше 25 тис. пудів. Відправниками продукції виступали головним чином феодали місцевої округи, в тому числі й українських земель. Експорт поташа і попелу змінювався в окремих роках, в залежності від різних обставин, але все ж таки загальна тенденція була зростаюча. За даними професора Д.І.Мишка, гданський порт був постійно заповнений лісовими товарами, доставленими з України. Звідси купці і торговці відправляли їх до Англії, Голландії та Німеччини.

Находив український поташ і попел на територію Білорусі, Росії та інших країн. Шляхтич Д.Стрибиль доставляв їх у Білорусь. Відомо, 17 листопада 1622 року відправив у місто Слуцьк 17 бочок поташу і попелу, вагою 1,5 ласта [214, КМФ 36, кн.44, арк.45 -47]. Сотні бочок продукції надходило до Росії. Лист стародубського маршалка Г.Керла і смоленського підвоєводи П.Вяжевича до Брянського воєводи /1649 р./ повідомляє, що стародубські будники, за домовленістю з брянськими купцями, викрали на Україні більше 2000 бочок поташа, вартістю в 100 тис. злотих. Названа подія отримала такий резонанс, що цар Олексій Михайлович змушений був наказати брянському воєводі розібратися в цій справі і повернути викрадені товари. Під час розгляду справи виявилось, що на Свинську ярмарку, розташовану у місті Брянську, часто прибували литовські люди /українці - М.С., О.П., К.П./ з поташем і попелом. На допиті пушкар В.Пенчуков заявив, що він поташ купив у селі Макошино за 40 верств від Чернігова. За кожную бочку платив по 40 коп литовських грошей, окрім "харчей и всяких проторей".

Придбано всього 40 бочок і одним доменником /різновидність човна - М.С., О.П., К.П./ по річці Десна сплавлено до Брянська. Сплавом продукції займалися наймити села Макошино селяни Г.Темний, І.Передовий, М.Густеронок, І.Мельник, О.Афанасьєв, К.Семенов, О.Вороний, Ігнатка, Сергій та Леонтій. Всього 10 чол. Лист дяка Г.Кунакова /грудень 1649 р./ розповідає про те, що у Варшаві до гінця російського царя підходили гданські купці Д.Рака і Г.Маркварт та говорили, що вони у Новгород - Сіверському, Стародубському, Почепському, Глухівському, Роменському і Переяславському повітах у магнатів І.Вишневецького, А.Киселя, О.Конецпольського, шляхтичів М.Абрамовича і Я.Пісочинського купили поташ і смольчуг, але литовські люди /українці - М.С., О.П., К.П./ їх забрали і перевези до Брянська, Трубчевська та в Комаринську волость Путивльського повіту. Купці просили царя допомогти розшукати викрадений поташ і повернути їм. При цьому російський гінець відмітив, що, коли він їхав до Варшави, то по дорозі до Борисова бачив як візники перевозили на возах 5000 бочок поташа і смольчуги. Караван возів направлявся до р.Ула, де продукція повинна була водою сплаватися до міста Риги. Попутньо доречно буде зазначити, що до названого міста місцевому купцю Г.Дитману постійно доставляв поташ підкоморій Гощанського повіту /Рівненщина/ Г.Підбережний. Чернігівський архиєпископ Л.Баранович в 1658 році з новгород - сіверських будних станів /підприємств/ відправив до Вологди 211 бочок поташа, а через два роки пізніше /1660 р./ - ще 251 [2, т.8, с.58; т.12, с. 42]. З 1663 по 1666 рр. з Олешенських буд, що належали шляхтичам Ртищевим, було доставлено в Архангельск 458 великих і 1425 малих бочок поташа, 2649 бочок смольчуги [124, с.31]. Український поет, ієромонах К.Зіновійв у своїх віршах /друга половина XVII ст./ говорить про будників, котрі постачали продукцію туркам сукно "фарбовати і виробляти". Це єдина згадка про надходження поташу до Турції. Однак вона не підтверджується документальними даними. Ні в одному матеріалі не вдалося знайти

відомостей про це. Очевидно, згадка мала лише поетичне міркування.

Товаром зовнішньої торгівлі була і сіль. Її вивозили до Білорусі, Литви, Польщі, Росії, Угорщини та інших країн. Особливо багато української солі поступало на територію Росії. Тут вона продавалася на ярмарках і торгах Белгорода, Брянська, Воронежа, Вязьми, Курська, Москви, Смоленська, Твері і т.д. Відомо, що уже в 1406 році відправився до Москви великий караван українських купців з коломийською сіллю. У Вязьмі /1494 р./ було конфісковано 800 мішків з сіллю, яку везли з Прикарпаття смоленські купці [112, с.12]. Відписка белгородського воєводи А.Тургенева в Посольський приказ /19 квітня 1638 р./ розповідає про те, що в Белгород і через нього безперервно проїжджала велика кількість українських купців і торговців сіллю. В зв'язку з цим воєвода просив царя дати дозвіл на спорудження для них Гостинного двора [30, т.1, с.213]. З відписки /1649 р./ вольновського воєводи Ф.Арсентьєва в Розрядний приказ довідуємося про безперервний проїзд через місто Вольний в Росію з України багато торговців. В ній, зокрема, говорилося: "приезжают... с литовской стороны литовские /українські - М.С., О.П., К.П./ люди со всякими товарами... литовские люди проезжают мимо Вольного непрерывно и обозами великими, в обозе человек по 100, по 50 и больше. На день обоза по 2-3"[30, т.2, с.137].

В Росію сіль доставлялась по "остерскому гостинцу, шедшему с Киева на Чернигов, Путивль и далее на Москву" [287, с.13]. Розвиток торговельних зв'язків між Україною і Росією затруднювався через поганий стан шляхів сполучення. Дороги були головним чином сухопутними і найбільш сприятливими для перевезення товарів взимку, по санній дорозі. Найбільша кількість солі проходила через митниці у зимовий період.

Возами і човнами по річках сіль з Києва надходила у північні райони країни, а потім по Дніпру і Прип'яті до Мозиря, Могильова, Пінська, Бреста і Гродно. Доставка солі до Білорусі відбувалася двома напрямками. Перший

пролягав через Волинь. Основний пункт соляної торгівлі - місто Пінськ. Тут розміщався склад солі, який перебував в оренді з щорічною платою за "полтрети тисячи коп грошей литовских" [214, КМФ 36, кн.44, арк.45-47]. На склад сіль доставляли білоруські та українські купці і торговці. Пінський купець І. Мошеевич в 1564 році купив у Луцьку 3 ком'яги солі, п'ять пінських міщан /1570 р. / - 14 возів у калуських і коломийських чумаків. За перевезення солі по території Володимирського і Луцького повітів торговці платили на митницях по 1грошу податків за віз. Промито /штраф/ для них установлювався у розмірі 20 грошей за завантажений віз. Помітне місце в асортименті своїх товарів відводили солі пінські купці Б. Левкович та О. Скочко [220, с. 124]. Королівська грамота від 27 серпня 1570 року дозволяла міщанам міста Кричевська /Білорусь/ проводити безмитну торгівлю прикарпатською сіллю і її перевезенням по річках Дніпро, Сож, Прип'ять, сухопутною дорогою від Києва, Черкас і Канева до Могильова [30, т. 1, с. 179].

Другий шлях доставки прикарпатської солі до Білорусі пролягав через Руське воєводство до Берестя /Брест/. В 1561 році у ньому споруджується склад солі. Спеціальними постановами польського уряду обмежувався радіус її продажі: "абы за Неман соль крупястая не шла подле давнего обычая". Склад забезпечував сіллю потреби жителів та гостей Брестського і Слонімського повітів. За порушення постанов на винуватців накладалися грошові штрафи. За розпорядженням підскарбія Польщі дворового маршалка О. Воловича названий склад солі від "великодня свята" в 1561 році передавався в оренду руському жупнику, варшавському купцю М. Вальбаху на 7 років з платою: в перший рік по 2 тис. коп литовських грошей, у другий - 4, 2 тис., в третій - 6 тис. і так само до закінчення строку оренди. М. Вальбах, разом зі своїми помічниками, брестськими купцями І. Бродавкою та Д. Шмерлевичем, 3 березня 1565 року добився права продавати сіль за річкою Німан.

В Литву сіль доставлялась по "старому литовському гостинцю", який проходив через Овруч і Белз. Частково продукція Дрогобицької і Перемишльської жуп доставлялась до Угорщини [263, с. 32]. Немало українських купців і торгівців прибувало до Будапешта та інших міст [44, с. 29]. Жителі гірських районів Угорщини приїздили по сіль до варниць Дрогобича, звідки вивозили її в мішках, верхом на конях або на великих тайстрах /возах - М. С. та О. С. /. Таких возів найбільше прибувало до варниць влітку. За рік, в середньому, налічувалося до 180 таких возів.

Основним пунктом відправлення солі за кордон служив склад міста Перемишля, який був побудований в 1520 році [234, с.164, 165]. На склад привозили переважно дрібну сіль. До Перемишля її доставляли з варниць головним чином зимою, а звідти ріками Західний Буг, Сан, Вісла сплавляли до Бидгоща. На склад до Перемишля сіль поступала у великих обсягах. В 1520 році з варниць Дрогобицької та Котівської жуп доставлено 12 тис. бочок, що становило 17 процентів від всієї виробленої продукції на Прикарпатті. З доставлених бочок дарувалося духовенству, костелам, монастирям, церквам 54 бочки, в тому числі пермишльському монастирю - 30, місцевому архиєпископу - 9 і т. д., світським землевласникам - 96. Всього 150 бочок солі, вартістю в 240 злотих. 1850 бочок продавалося на місці по 12 польських грошей за кожну, а ті, що залишалися, біля 10 тис. відправлялися за кордон. З Перемишля сіль в бочках сплавлялася по річках на шкутах /річкових човнах - М. С. та О. С. /. Сплав тривав чотири тижні. Доставка 10 - 12 тис. бочок до Бидгоща обходилася в 719 злотих. Потім ці витрати компенсувалися за рахунок підвищення ціни під час реалізації. Якщо бочка солі на території України коштувала в середньому 15 - 20 грошей, то в Бидгощі - гривну /48 грошей/ тобто майже в два з половиною рази дорожче [66, т. 2, с. 57, 65; 234, с. 226, 308, 309]. Згідно постанови польського уряду від 1598 року, встановлено таку щорічну кількість поставки солі: на бидгощський склад - 11 тис. бочок, на Диківській - 3 тис.,

на Добринський - 2 тис. Доставлена з Прикарпаття сіль продавалася у північних і східних польських воєводствах [273, с. 58, 120]. Реалізовувалась українська сіль і в поморських районах, зокрема в Гданську, де вона конкурувала з голландською і португальською. Реалізація прикарпатської солі за кордоном сприяла зміцненню економічних зв'язків з сусідніми країнами, створювала більш сприятливі умови для розширення ринку збуту традиційних товарів за кордоном.

В незначних кількостях, але надходила за кордон продукція борошномельних та залізоплавильних промислів. Луцький староста князь Р. Сангушко /1564 р. / відправив два вози "пытлеванной муки к реке Буг/ Західний Буг - М. С. та О. С. / для отправки на комягах до Гданьска". В першій половині XVII ст. один вірменський купець з міста Броди та кременецький купець Т. Буйна покупали на місцевих ринках пшоно, вироблене на водяних борошномельних млинах, а потім сплавливали до Гданьска [187, с. 42;215, ф. 5, оп. I, спр. 129, арк. 1100]. Справа Луцького земського суду за 1570 рік про захоплення шляхтичем С. Граєвським товарів та майна луцького владики, його синів Василя і Петра Борзобагатих - Красенських розповідає про те, що вони доставляли борошно і пшеницю до берега ріки Західний Буг для відправки за кордон.

З кожним роком все більш глибокими і багатосторонніми були зв'язки України з Молдовою. Особливо жваві торговельні зв'язки Молдова підтримувала зі Львовом. Львівський купець М. Ханель в 1569 році закупив 12 возів заліза і відправив на продаж до Молдови. В контракті зазначається, що він зобов'язувався поставити до Хотина 120 возів заліза місцевого виробництва. Один сучавський купець /1570 р. / привозив залізо зі Львова до Сучави, де потім місцеві вірмени розвозили для продажу по всій Молдові [160, с. 140]. Однією з характерних особливостей торговельних взаємин з Молдовою був незмінно дружній характер.

Із західноукраїнських земель надходило залізо до Турції. В Константинополі /нині місто Стамбул/ продавалися сокири, лопати, цвяхи, лемеші, дахове залізо, коси, серпи. Вивозилися залізні вироби і на Балкани. Великим попитом користувалися тут коси і серпи, значні партії яких надходили зі Львова. В 1590 році грецький купець Я. Баптиста закупив у Львові три фасси /1600 штук - М. С. та О. С. / кіс [107, с. 5]. Зафіксовані львівським істориком В. П. Кривоносом торговельні поїздки балканських купців на Україну /для закупівлі заліза та залізних виробів/ свідчать, що 78 процентів їх припадає на Львів, 10 процентів - на Кам"янець - Подільський, 12 процентів - на інші міста [100, с. 17, 18].

Асортимент вивізних товарів сільських промислів України був досить широким. Серед них виділялися: поташ, попіл, сіль, пшоно, борошно, залізо та залізні вироби. Вони надходили до Англії, Білорусі, Молдови, Литви, Польщі, Росії, Угорщини, Туреччини та інших країн. Зовнішня торгівля розширялася і зміцнювалася разом з розвитком товарного виробництва та грошовим обігом в країні.

Розвиток товарно - грошових відносин сприяв розширенню сфери застосування кредитно - грошових операцій. Важливу роль в торгівлі поташем і попелом гданських купців з Україною відігравав комерційний кредит, тобто купівля товарів з обов'язковою сплатою через деякий час і з надбавкою до ціни. З місцевими, українськими землевласниками і підприємцями вони заключали контракти на виробництво і поставку товарів у визначені місця, переважно до берегів річок, по яких проводилося сплавлення до Гданська. Для феодалів, які займалися виробництвом поташу і добуванням деревного попелу у своїх володіннях, і самотійно, своїми підданими доставляли їх до пунктів відправки, встановлений вище порядок торгівлі, був свого роду наданою гарантією отримання твердих, стабільних прибутків. Через це вони активно включилися у цю справу. Волинський феодал С. Куликівський /1569 р. /заключає договір з гданським

купцем на виробництво і продаж йому 300 ластів поташу, кожний вартістю по 24 злотих. В договорі відмічалось, що шляхтич доставить товар до Гданська за свій рахунок. Для цього та на покриття інших витрат, пов'язаних з доставкою товару, він отримав від купця завдаток у сумі 2 тис. злотих. Житомирський шляхтич К. Макарович 20 листопада 1616 року підписує з Я. Волячем, купцем і міщанином міста Тарнова договір про виробництво йому 4 ластів чистого берестового поташу, кожен вагою по 36 шіфунтів, окрім дев'ятої бочки доброї смольчуги по 50, за ласт смольчуги - по 35 злотих. Для покриття виробничих і транспортних витрат він дав шляхтичеві 905 злотих завдатку /загальна сума вартості продукції становила 1075, 5 злотих/. Це дорівнювало 84% всієї суми грошей. Роком пізніше, в 1617, вони знову заключають контракт на виробництво купцеві 7 ластів поташу, кожен вагою по 42 шіфунта і вартістю по 25 злотих. Завдаток шляхтичеві був даний в сумі 1700 злотих. Вищезазначений феодал 6 грудня 1617 року підписав новий договір з іншим гданським купцем П. Шартом на виробництво йому 30 ластів чистого берестового поташа і зобов'язався доставити його, своїм транспортом, в місто Корець. За все це купець платив йому 3 тис. злотих. В листопаді 1622 року був підписаний договір між гданським купцем П.Топцевичем і шляхтичем Д.Стрибілем, в якому зазначалося, що поташ, вагою в 120 шіфунтів і кожен вартістю по 13, 5 злотих, феодал доставить своїми підданими тільки в місто Корець, а звідти сам купець - до Гданська. Шляхтич отримав завдаток 300 злотих із загальної суми 1500 злотих, що становило п'яту частину всіх грошей. Князь Я. Вишнівецький /1636 р. / підписав контракт з купцем А. Боїмом на виробництво і доставку йому до Фастова зі своїх буд 150 шіфунтів попелу і поташа /біля 30 лаштів/. Купець дав завдаток у сумі 27 тис. злотих [48, ф. 389, кн. 219, арк. 266; 139, ф. 56, спр. I, гл. 6, арк. 401]. Вивчаючи і аналізуючи матеріал, не можна не прийти до думки, що гданські купці та їх уповноважені кредитували виробництво і доставку великих партій поташу і попелу до

берега ріки Західний Буг для відправки в місто Гданськ або в інші торговельні центри, розташовані на березу Балтійського моря.

Для характеристики складних грошових розрахунків, які виникали між українськими феодалами, підприємцями і гданськими купцями наводимо дані договору 1640 року, що характеризують взаємовідносини між полним гетьманом /військова та адміністративна посада в Польщі - М. С. та О. С./, магнатом М. Калиновським, власником численних маєтків в районі Черкас і гданським купцем Я. Деменцем. Повірений М. Калиновського вважав за необхідне внести до Уманських гродських книг розрахунок, складений Я. Деменцем за отриманий поташ. Наведені дані надзвичайно цікаві, бо вони показують, в яких розмірах проводилися поташні операції таким великим магнатом як М. Калиновський. За 1642 -1646 рр. він поставив купцеві 6211 шіфунтів поташа або 70 тис. пудів на суму 124 тис. злотих [139, ф. 56, спр. I, т. I, арк. 402]. Розрахунок, проведений в 1642 році, показав борг М. Калиновського /отриманий аванс, але не оплачений поташем/ в сумі 100 тис. злотих. Цей аванс був потім покритий поставками поташа на протязі 4 років /1642 - 1646 рр. /, причому розрахунки були ускладнені ще поставками 150 волів з боку М. Калиновського і виплатами з боку Я. Деменця, за дорученням феодала /на закупівлю сукна, срібла та ін./. В результаті розрахункових операцій, за М. Калиновським оказався борг в 10901 злотий [139, ф. 56, спр. I. гл. 6, арк. 402 -404]. Такі фінансові операції, для того часу, були досить значними. Для уникнення пересилки великих грошових сум, що в той час піддавалися небезпеці з боку грабіжників при транспортуванні, штовхало торгівців до виникнення системи приватних кредитних листів. Цікаво відмітити, що в грошових розрахункових операціях тут використовувалась така форма кредиту як вексель /безготівковий розрахунок/. Ініціатором його був, очевидно, гданський купець Я. Деменць, бо документ свідчить, що в Гданську така форма кредиту застосовувалась досить часто [231, с. 388-393].

Договори зобов'язували осіб, що отримали аванси, але не виконали умов договорів, погасити спричинений збиток. В спірних випадках справи про порушення контрактів надходили на розгляд до гданського шаффенгерахту /суду - М. С. та О. С. /. Апеляції на рішення останнього подавалися на ім'я польського короля. Як видно, торговельні інтереси гданських купців не були у беззахисному стані. Крім того, багато міст і селищ України ХУІ - ХУІІ ст. мали уже певний судовий устрій, в органах яких, на вимогу гданських купців, проти нерадивих поставщиків товарів місцевими органами влади застосовувалися ефективні заходи впливу. До наших днів збереглося ряд документів, що відмічають факти порушення умов контрактів, підписаних між власниками, орендарями поташних підприємств і купцями на вироблення та поставку їм поташу і попелу. В 1562 році шляхтич В. Красенський заявив у Луцькому гродському суді, що причиною не поставки визначеної договором кількості поташа до берега ріки Західний Буг для відправки до Гданська його батьком, вйтом І. Красенським, за підписаною угодою з урядником К. Мильським /агентом гданського купця/, була несвоечасна сплата вартості всього товару. Лист феодала К. Граєвського /1564 р. / нагадував луцькому єпископу І. Борзобагатому - Красенському про його зобов'язання, згідно якого він повинен був доставити до берега ріки Західний Буг 130 ластів попелу для доставки до Гданська. Подане до Луцького гродського суду боргове зобов'язання варшавського купця М. Вальбаха від 20 березня 1569 року свідчить про те, що луцький шляхтич О. Ласький підрядився виробити йому в Степанівських пущах 300 ластів попелу. Взявши наперед гроші, на момент подачі позову, вказаної кількості продукції не виробив. В 1569 році феодал С.Куликівський заключив договір з уповноваженим гданського купця С.Залеським на виробництво йому 300 ластів поташа. В договорі підкреслювалося, що феодал доставить його своїми підлеглими до Гданська. На виробничі і транспортні

потреби отримав завдаток / 2 тис. злотих/, але С. Куликівський своєчасно продукції не доставив. Шляхтич Ю. Тишківський зобов'язувався продати гданському купцеві Є. Цимінському 200 ластів попелу, поташу і своїми возами перевести в село Устилуг, розташоване на березі ріки Західний Буг. Через возного Луцького повіту Г. Красносельського передав феодалові 100 талярів завдатку, але він продукції купцеві не виробив і не доставив у визначене місце. Волинський землевласник М. Малівський /1576 р. / не виконав свого зобов'язання щодо доставки до пристані річки Західний Буг 15 ластів попелу для поступлення за кордон. В Луцькому гродському суді в 1580 році розглядалася справа про порушення умов договору, підписаного між посередником гданського купця Г. Ваньшота Г. Гаком та місцевим українським феодалом В. Кавенським, який в 1579 році підрядився продати купцеві 150 ластів поташа, кожен вартістю по 15 злотих, та взяв завдаток в сумі 1000 злотих. Згідно договору, шляхтич повинен був доставити товар в місто Корець, до берега ріки Західний Буг, отримуючи за кожен привезений ласт по 5 злотих. Якщо б вода у річці була низькою, тоді продукцію необхідно було доставити до ріки Вісла. Купець обіцяв платити за доставку одного ластва вантажу по 10 злотих. Але В. Кавенський ні до річки Західний Буг, ні до Вісли вказаної кількості продукції не доставив. Після усердного прохання Г. Гака шляхтич спромігся доставити лише 7 ластів і 6 бочок продукції із своїми кріпосними в село Ладояко, розташоване далеко від ріки Західний Буг. В результаті таких дій феодала купець поніс значні збитки /5 тис. злотих/. В одному з документів Житомирського гродського суду йде мова про те, що 3 лютого 1616 року "перед Яном Гальчевським, підстаростою Житомирським, постав пан Ян Воляч, купець і міщанин з міста Тарнов та показав переобляту /документ - М. С. та О. С./ для вписання до книг міського управління від пана Криштофа Івашкевича з печаткою і з підписом руки його милості власної". Феодал зобов'язався "... виставити поташу чистого, бочкового ластів 4, в кожному ласті шіфунтів 36,

кожен вартістю по 50 злотих польських". Смольчуги повинен був "виставити ластів 9 і одну бочку доброго палення", За кожен ласт купець пообіцяв платити по 35 злотих. Завдатку шляхтич отримав 907 злотих. Крім того, він взяв у купця 150 злотих в маєтку Єндрашове на дрібні витрати, решту суму грошей /1053 зл./ повинен був отримати в Любліні, на ринку, при доставці товарів. Але шляхтич умов договору не дотримав, поташу і смольчугу не доставив і не хотів повертати купцеві взяті наперед гроші. Тому дана позовна заява розглядалася в суді. Суд зобов'язав землевласника К. Івашкевича повернути Я. Волячу даний ним завдаток в сумі 1057 злотих /один злотий був взятий на судові витрати/.

Відсутність великої грошової маси примушувало купців і торгівців проводити мінову торгівлю, вдавалося до різних форм кредиту. Надання продукції в кредит відбувалося в результаті видачі кредиторам векселів /письмових зобов'язань/, які завірялися в органах влади і вписувалися в гродські книги. Боргові кредитні зобов'язання заключалися, як правило, в присутності свідки - поручителів. Кредит надавався офіційно з розрахунку 20% річних, але на практиці був значно вищим. Для більшої гарантії виконання умов договору купці давали завдаток. Він надавався на рік або до наступної ярмарки. Поява в торгівлі кредитних операцій свідчила про розвиненість товарно - грошових відносин, являлась показником постійності та упорядочення торговельних зв'язків, формування перших норм і правил у сфері торговельного обігу. Кредит прискорював процес продажі товарів, активізував торговельні зв'язки. Форми організації кредиту обумовлювалися пануючими в країні феодално-кріпосницькими відносинами.

Західноєвропейські купці не лише займалися торгівлею виробами та продукцією промислів на українських землях, але і починають виступати в ролі організаторів закладів, вкладати свої капітали у виробництво, переважно поташне. Гданські торгівці та їх посередники проникають в лісові масиви навіть до крайніх кордонів степного

Брацлавського воєводства. Такі дії були пов'язані з великою небезпекою, що часто коштувало життя підприємливим смільчакам. Але підвищений попит на поташ, вигідні бариші стимулювали ризиковані заходи, котрі пов'язувалися не лише з небезпекою, але і, при досить не стабільних правових нормах, з вкладенням чималих капіталів. В 1572 році в ролі орендаря лісових масивів /пущі Водерські, Кам"янські, Лепські, Ракомські та ін. / князя Л. Сангушка - Каширського виступав гданський купець, міщанин Ю. Фокгейм для виробництва поташа. Купець виробляв продукцію "своїм власним накладом /коштом – М. С. та О. С./, сплачуючи за кожний отриманий ласт по 6 злотих. Князь зобов'язувався доставляти продукцію за певну плату своїми підданими лише до Бреста. Решту віддалі від Бреста до Гданська - за рахунок купця. Для "певнішого і моцнішого постановленія" купець Ф. Фокгейм дав феодалові 100 злотих завдатку [139, ф. 56, спр. I, гл. 6, арк. 77, 78]. Гданчанином був купець Д. Кенішек, який /1594 р. / орендував ліси Києво - Печерської лаври для вироблення поташу, смольчуги і шадрика. Гданський купець Я. Деменць через свого уповноваженого, львівського бургомистра М. Гайдара, в 1638 році заключає договір з чернігівським воєводою, магнатом М. Калиновським та його дружиною О. Корецькою в місті Гусятині про віддачу купцю в оренду на три роки лісів біля міста Умань, селищ Буки, Іванки, Маньківка, Машурово для виробництва поташа і смольчуги вартістю в 119 тис. злотих. В договорі підкреслювалося, що, коли купець Я. Деменць не зможе добути в лісах зазначеної кількості поташу /5400 шіфунтів, рахуючи кожний з них по 15 каменів, а камінь по 13 кг/. Всього виходило біля 1053 т продукції. Магнат М. Калиновський брав зобов'язання повернути решту грошей і гарантував купцеві компенсувати збиток, який може бути йому нанесений у випадку пожежі, крадіжки, грому та ін. До того ж він зобов'язувався допомагати купцеві доставляти поташ до Гданська. Отже, Я. Деменцю гарантувалися умови отримання визначеної договором кількості поташа і

смольчуги. Відомо, що уже 9 липня 1638 року магнат М. Калиновський дав розписку Я. Деменцю про отримані від нього 108000 злотих за поташ, вироблений в його уманських та інших володіннях [215, ф. 9, оп. I, спр. 396, арк. 23]. Канівський староста І. Харменський між 1633 і 1640 рр. віддав в оренду гданським купцям право "палення лесов на попел" на чималу суму, котра доходила до 8 тис. злотих [139, ф. 56, спр. I, гл.6, арк. 397].

Ліси в оренду гданським купцям для виробництва поташу і попелу віддавали й інші феодали. Під заклад в 1000 злотих князь А. Єлець віддав їм ліс для добування 85 шіфунтів поташу, князь Г. Синявський за 32 тис. злотих - Лежибоцькі дубрави, магнат С. Потоцький - ліси на Брацлавщині за 82 тис. талярів. Магнат А. Кисіль, в компанії з гданськими купцями, проводив обширне поташне виробництво в лісах по річці Десна, в районі населених пунктів Макошино, Максимово, Мена, Носівка і т. д. У заповіті 1653 року він не забуває своїх іноземних компаньйонів /купців, братів Томсонів/ і заповідає їм будні промисли, добування продукції на яких припинилося під час Національно-визвольної війни українського народу проти магнатсько-шляхетської Польщі у середині ХУІІ ст., коли з лівобережної частини країни були вигнані польські феодали, в тому числі і сам А. Кисіль [139, ф. 56, спр. 1, гл. 6, арк. 523; 144, с. 1205]. Цікаво відмітити, що у виробництві поташа в Україні брали участь англійські та німецькі купці [139, ф. 56, спр. 15, арк. 4, 5]. Скарга /1572 р. / луцького і острозького владика І. Борзобагатого - Красенського свідчить про те, що німецький купець А. Фрейтаг підрядився приготувати скаржникові в лісах біля села Вільгори 100 ластів попелу [214, ф. 25, оп. I, спр. 13, арк. 291]. Очевидно, не задовольняючись поставками поташу з боку місцевих поставщиків англійські та німецькі купці самі в 1630 році взялися за добування поташу і попелу у канівських і придеснянських лісах.

Організація поташних промислів на українських землях купцями міста Гданська, а також з Англії і Німеччини відбувалася в рамках правових норм, пануючих в той час

у даній місцевості при веденні господарства, яка тісно пов'язувалася з великим землеволодінням і не мала чистої капіталістичної форми. Тільки незначна частина обслуговуючого персоналу поташних промислів купців могла відносно вільно розпоряджатися своєю робочою силою, харчуватися і одягатися за рахунок її продажі. Інша, значна частина українців була представлена феодално залежними робітними людьми. Хоча вони були повністю або в значній мірі позбавлені засобів виробництва і харчування за рахунок пожалування, їх не можна відносити до продавців робочої сили. Це був процес формування специфічних, своєрідних капіталістичних виробничих відносин, тісно переплетених з феодалними. Торговельний капітал західноєвропейських купців переходив з сфери обігу в сферу виробництва, тобто перетворювався у промисловий капітал. Дане явище було характерне для процесу первісного нагромадження, для зародження ринкових елементів господарювання в Україні. Організуючи добування поташу і попелу західноєвропейські купці експлуатували місцевих українських робітних і кріпосних людей, а також майстрів поташної справи "із-за моря", тобто із західноєвропейських країн, які тут трудилися. Так купці безпосередньо ставали промисловцями, створюючи перші капіталістичні підприємства на українських землях.

Розширення внутрішньої та зовнішньої торгівлі приводило до зростання грошового обігу, сприяло зростанню економічних зв'язків між окремими районами країни. Все це позитивно впливало на розвиток сільських промислів України, не дивлячись на панування натурального господарства, яке гальмувало товарний обіг. Торговельний капітал розорював дрібного натурального виробника, але не примушував його до продажу своєї робочої сили, якщо в країні не сформувалися необхідні для цього умови.

РОЗДІЛ 4. РОБОЧА СИЛА

4.1. Кріпосна примусова праця та її джерела, або початок формування ринку робочої сили

Головним джерелом поповнення чисельності майстрових і робітних людей було селянство. Залучення селян на роботу на промисли розпочалося з перших років їх існування. Розвиток товарного виробництва на селі, посилення феодалної експлуатації приводили до поглиблення майнової нерівності серед населення. З'являлися і кількісно зростали категорії людей, збіднених чи повністю позбавлених засобів виробництва. Відбувався процес формування ринку робочої сили, що являлась результатом відділення самостійного виробника від засобів виробництва та знарядь праці.

Селянство України в XVI - XVII ст. складалося з трьох основних груп: нечи-сельного заможного прошарку, великої кількості селян з дрібними наділами і безземельних. Заможну верству становили головним чином селяни з великим земельним наділом /біля одного лана землі, що дорівнювало 25 га орної землі/ та більше [10, с. 23]. Селянські господарства з таким наділом переважали на Наддніпрянщині і Лівобережжі, де феодалний гніт не отримав ще сильного розвитку. На Волині таких селянських господарств було дуже мало, а в окремих районах західних областей вони взагалі не зустрічалися. До заможної групи належали селяни, котрі мали, окрім землеробського господарства, різні промисли, а також сільська старшина - отамани і, накінець, "вибрані" селяни, які служили в королівському війську і мали звільнення від сплати податків та виконання феодалних повинностей. Більшість селян мали невеличкі земельні наділи, що ледве давали прожитковий мінімум для сім'ї. На селі існувала значна кількість малоземельних селян, які мали лише городи і безземельні /комірники, підсусідки/, які не мали навіть своїх жилих будинків /хат/. Малоземельні і безземельні селяни наймалися на роботу в феодалні

маєтки, в фільварки і до окремих заможних селян як челядь, батраки або взагалі йшли із села і становилися "люзними", бродячими людьми, гультями.

З кожним роком збільшувалася кількість бідних селян/малоземельних, чвертьланників, восьмиланників, городників, підсусідків/ і безземельних/ комірників, халупників, гультяїв, наймитів/. Наводимо деякі дані про забезпеченість селян землею. В цілому вони дають можливість скласти уяву про суть такого явища. В Руському воєводстві, за даними І. Д. Бойка, у 539 селах /1565-1566 рр. / селянські господарства з наділом від лана до півлана становили 9038 дворів /62%/, 5668 дворів /38%/ нараховували лише чверть лановий наділ. В Дрогобицькому старостві /1568 р. / ланові селянські господарства становили 28, 2 %, півланові - 18 %, чвертьланові, городники і підсусідки - 53, 6% по відношенню до всіх господарств. За 13 років /з 1570 по 1583 рр./ у Волинському воєводстві різко скорочується кількість ланових і півланових господарств. В 1578 році тут налічувалося 1594 ланових господарств, в 1583 р. - 1456. Комірники збільшилися з 148 в 1570 році до 880 чол. /1583 р. /. Наведені дані свідчать про зростання обезземеленого сільського населення України. Значна маса селянства не була забезпечена землею в такому розмірі, щоб землеробське господарство давало достатні засоби до існування.

В XVI ст. все частіше почали з'являтися селяни частково або повністю позбавлені своїх земельних наділів /амбарники, гуляки, городники, підсусідки та ін. /. В Белзькому воєводстві /1565 р. / налічувалася досить велика кількість городників. Вони працювали по два дні в тиждень на землях феодалів [45, с. 138, 139]. В 1578 році наймит Дорош працював у селі Рудники Луцького повіту у шляхтича І. Жолківського. В селі Товсте Тербовлянського староства /1598 р. / із 100 селянських господарств 70% становили "осідлі, тяглі", решта /30%/ - убогі тобто малоземельні [43, с. 12]. За даними польського вченого Я. Рутковського, у другій половині XVI ст. в Самбірському старостві Руського воєводства налічувалося 313 городників

і халупників [274, с. 69]. В селі Черниця князя О. Острозького /1602 р. / було 12 тяглих селянських дворощ і 5 городників. Кожний тяглий селянин працював на полі феодала по 4 дні в тиждень, весною 3 дні орав плугом і сплачував чинш в рік по одному золотому. Городник лише один день в тиждень трудився на землі феодала і сплачував в рік по 15 грошей податку [139, ф. 1, спр. 3908, арк. 1]. В Барському старостві на Поділлі /1607 р. / налічувалося 221 селянське ланове господарство і 116 городників. В окремих селах цього староства малоземельні і безземельні селянські господарства переважали над заможними. В селі Буданів Тербовлянського староства Руського воєводства були лише 3 ланові селянські господарства і 27 городників [12, т. 2, ч. 7, с. 379, 382]. В 1620 році в с. Крупа князя О. Острозького налічувалося 20 підсусідків, 16 городників і 51 двір тяглих селян [139, ф. I, спр. 3909, арк. I]. У Снятинському старостві /XVI ст. / городники і підсусідки становили 11, в Галицькому - 28,1, в Перемишльському - 28, 5% по відношенню до загального числа селянських господарств. На Волині в 60-х роках XVI ст. амбарники і городники становили 23 % всієї чисельності селянських господарств, а на Поділлі - 20. В першій половині XVII ст. кількість малоземельних і безземельних селян зростає. З середини XVI і до 40-х років XVII ст. в Перемишльському старостві вона збільшилася з 28,5 до 38,7 %, в Сяноцькому - з 47,6 до 50 [257, с.9]. На території всієї України в першій половині XVII ст. налічувалося біля 40 % мало або зовсім не забезпечених земельними наділами селян по відношенню до всіх селянських господарств, а в деяких, окремих районах країни питома вага таких господарств становила до 60 процентів. Поява малоземельних і безземельних селян, виникнення відносно вільного пересування створювало передумови для формування, хоча і в своєрідних, завуальованих формах майбутніх кадрів найманих робітників. Основним джерелом, з якого черпалися кадри перших найманих робітників XVI - XVII ст. були збіднілі, розорені, безземельні селяни [153, с. 65]. В ролі продавців робочої сили виступали наймити,

поденщики, наймити, "гулящі люди", які не несли ні тягла, ні повинностей, ні службових обов'язків [151, с. 204]. В силу цього вони мали можливість вільного пересування. Бідний селянин, що наймався від випадку до випадку на поденну роботу, користувався невеликою ділянкою землі і міг, у випадку необхідності, прокормитися з неї. Але поступово засоби виробництва дрібних виробників обезцінювалися і концентрувалися в руках небагатьох, найбільш багатих селян чи землевласників. Втративши засоби виробництва, селянин позбавлявся самостійності і змушений був продавати те єдине, чим він володів - свою робочу силу тобто здатність до праці. Вільнонаймані селяни являлися попередниками робочих капіталістичної епохи.

На селі з'являється прошарок селян, які змушені були шукати роботу поза межами свого населеного пункту. Покидаючи село в пошуках роботи, вони ставали наймитами. З'являвся ринок робочої сили, обумовлений кріпосництвом. Своєрідність полягала в тому, що на ринку з'являвся робітник, який, на відміну від західноєвропейського, не був особисто вільним. По відношенню до феодала, держави він залишався залежним і повинен був сплачувати податки та відбувати феодалні повинності. Для відходу на заробітки йому необхідно було отримати дозвіл пана. Але, з'явившись на ринку, він виступав по відношенню до покупця робочої сили як вільний її продавець. Феодално залежні селяни як продавці своєї робочої сили з'явилися на ринку набагато раніше, ніж отримали особисту свободу. Ця особливість залишалася характерною для України навіть до відміни кріпосного права.

Зародки найманої праці виникали спочатку спорадично і були слабкими. Вони не могли ще зруйнувати феодалне господарство, щоб створити базу для утворення ринкових виробничих відносин. Цей процес відбувався повільно, був відмінний від темпів і форм первісного нагромадження капіталів в країнах Західної Європи. Намагаючись пристосувати своє господарство до нових умов, феодалу, поруч з експлуатацією кріпосних, іноді приходилося вдаватися і до використання найманої праці.

Анонімний польський автор XVI ст. в зв'язку з цим замітив: "Селянин не шукає довго наймита, коли в ньому є потреба, бо має його у себе вдома /в селі - М. С. та О. С. / [238, с. 106]. Севський воєвода 26 січня 1637 року повідомляв до Москви, що "з Новгородського повіту Сіверського з різних сіл та деревень пашені литовські /українські - М. С. та О. С./ і російські мужики приходять в Севський повіт... в села і в деревні найматися у селян для всякої роботи і живуть у хатах комарницьких селян тижнів по три і по чотири та більше" [36, с. 128]. Але наймана праця в Україні застосовувалася в обмежених рамках. У системі феодалної експлуатації найом був ще винятком. Дрібний виробник мав знаряддя праці і засоби виробництва, в достатній мірі був самостійним виробником, потреби якого покривалися його власним натуральним господарством [152, с. 71]. На жаль, історія формування найманої робочої сили в умовах феодалної України не розроблена ні в історичній, ні в економічній науковій літературі, якщо не рахувати суперечливих зауважень загального характеру, які зустрічаються в опублікованих працях вітчизняних і зарубіжних вчених.

Поглиблення майнової нерівності і соціально - економічної диференціації особливо помітно спостерігалось в західних районах України - у Руському воєводстві і на Волині. Характерною рисою економічного становища селян цих областей було масове обезземелення. Цьому в певній мірі сприяв більш високий рівень розвитку продуктивних сил, ніж в інших районах країни, і товарно-грошових відносин, в які втягувалися не лише феодалні, але і селянські господарства, а також історично обумовлені обставини: названі райони менше були зруйновані монголо - татарською навалою у XIII ст., ґрунтові та кліматичні умови були сприятливими для землеробства та тваринництва.

Майнова диференціація селян Побужжя і Придніпров'я мала деякий інший характер, ніж у Руському воєводстві і на Волині. Якщо в останніх областях відбувався процес швидкого обезземелення селян, то на Брацлавщині і Поділлі, майже не спостерігався, так як було досить вільної

землі, якою феодалаи наділяли селян. Майнова нерівність селян визначалася тут не стільки наявністю землі, скільки дрібної та великої рогатої худоби, робочого скоту. За даними 1565 року, в 49 селах Кам'янецького повіту налічувалося 1211 дворів. Вони поділялися на такі категорії: тяглі та осілі - 348 дворів, урочні - 354, вільні і новоосілі - 453, інші - 33. Тяглі та осілі належали до добре і середньо забезпечених селян, урочні - до недостатньо забезпечених. Група убогих селян в повіті становила 25%. Згідно перепису 1583 р., в усьому Подільському воєводстві налічувалося 1190 плугових дворів /пług -одиниця наділу, яка рівнялася одному лану землі/, а решта дворів - городники, ремісники, пастухи, неїмуці - 1065, тобто група незабезпечених селян становила 47 % [23, с. 32].

Невеликі наділи землі не забезпечували селянам достатнього прожиткового мінімуму і примушували, в пошуках заробітків, йти далеко за межі своїх місцевостей і найматися на роботу в феодальні, селянські заможні господарства, а також на промисли. В селі Довге Турійської волості на Волині /1569 р. / 10 безземельних селян "прочь ушли, хаты пустуют". У шляхтички Луцького повіту Н. Тесовської в 1571 році служила по найму жінка Богдана, яка прийшла до неї від феодала А. Добринського - Хренівського. На початку XVI ст. наймити працювали на 27 борошномельних водяних млинах, білильні, воскобійні, цегельнях, що знаходилися поблизу Львова і в самому місті [100, с. 158]. Двох таких наймитів /М. Сеньковича та Жмурчика/ в 1586 році взяв на роботу в Пустівський маєток шляхтич Я. Чирський із Володимирського повіту Волинського воєводства. Донесення по справі луцького шляхтича В. Зайця від 11 березня 1592 року згадує про біглого робітного селянина Васюту. В 1614 році наймити М. Гордієвський, С. Гурбич, І. Жук, Гаврило, Леонтій, Михайло і Степан Грацовичі працювали в маєтку Береги Кременецького повіту у місцевого феодала, але коли їм не заплатили грошей за роботу та погано кормили, вони залишили роботу і перейшли працювати до сусіднього феодала. В село Студянки збігли наймити В. Сахно, А.

Гаврилович, І. Жук, Гаврило, Іван, Михайло, Леонтій, Степан Грацовичі з дружинами і дітьми, в село Шепетин - наймити М.Гордієвський та І. Сахно. В маєтку Яцків, поблизу населеного пункту Наволоки цього ж повіту, працювали селяни - наймити свинарями. Трудилися вони і в панському фільварку Щенів Житомирського повіту [214, ф. 24, оп. I, спр. 3, арк. 217, 218]. За даними ревізії 1631 року, в селі Радомиль налічувалося 29 комірників і 34 городники. Всі вони сплачували по 4 гроша грошового чиншу, четвертину жита, по 3 куриних яєць, грушове, пасхальне і "рождественне" [30, т. I, с. 106; 218, с. 38]. Витяг з книг каптурового суду Брацлавського воєводства /20 січня 1633 р. / свідчить, що писар суду С. Чижівський в маєтку Бортники мав кількох наймитів. Старшим серед них був О. Скороходенко [214, ф.223, оп. 1, спр. 218, арк. 1, 2]. Наймити не могли перетворитися в найманих робітників, які вільно розпоряджалися б своєю робочою силою. Кріпосництво перешкоджало відриву селянина від землі. Ринку найманої робочої сили в досліджуваний період ще не існувало. Зароджуюча кооперація праці та початкові форми мануфактури не мали достатніх резервів вільнонайманої праці.

Становище наймитів було крайнє важким: вони піддавалися жорстокій експлуатації, отримували мізерну оплату, про розмір якої можна судити за такими показниками. Поденщик в 1580 році отримував за день роботи 0,3 гроша польських, в той же час четверть пшениці коштувала 0, 54 злотого. Жорстока експлуатація, великі повинності, прямі грабежі робили становище селян та міщан невиносимими. Деякі з них не витримували пригнічення, втікали від феодалів. Селяни вдавалися і до більш активних форм боротьби з феодалами. Запис луцького підстарости від 7 липня 1563 року свідчить, що вночі /з 28 травня на 29/ наймити сіл Вариводинець, Кашинець і Ляховець разом з місцевими селянами Василем, Дмитром, Климом, Тимофієм та іншими прийшли у двір шляхтича М. Сенюти, вбили його і збігли. Частина безземельного селянства шукала вихід у втечах до південно

- східних районів, в колонізації вільних земель або у втечах на Запорізьку Січ, поповнюючи ряди козаків.

Селяни і наймити Перемишльської жупи в 1591 - 1592 рр. виступили проти виконання важкої повинності по доставці дров до варниць. В 1649 році кріпосні селищ Лісці, Мочариста, Погринова, Стебник виступили проти утисків шляхтича та орендаря села Крихівці, захопили 2 черині і почали виварювати на них сіль. В цих же роках селяни і наймити селищ Біла та Чорні Ослави спалили будинок феодала В. Жарецького [215, ф.5, оп. I, спр. 141, арк. 1809-1872].

Коли більша частина селян бідніла, незначна багатіла, займаючись торгівлею продуктами сільського господарства, виробами сільських ремісників, промислів, виступала посередником в обміні між містом і селом. Поширення грошової ренти сприяло втягуванню селян в торгівлю з містом, створювало сприятливі умови для розвитку міської торгівлі і ремесла, зародження промисловості. Селяни нерідко збували в містах сільгосппродукцію, покупали вироби міських цехових чи позацехових ремісників. З'являється тонкий прошарок заможних селян в особі мельників, власників маслобоєнь, олійниць, борошномельних млинів, торговців. Збір хліба у деяких заможних селян обчислювався сотнями кіп. В селі Колодяжне Житомирського повіту /1577 р. / один багатий селянин мав біля 1000 кіп збіжжя, а 18 селян цього ж села - лише 400. Магнат Д. Заславський, під час озброєного нападу зі своїми слугами на селища сусіднього землевласника Карасин і Сушениця /Волинь/, забрав хліба: в одного селянина - 280 кіп, в другого - 185, в третього - 180, в четвертого - 107. Можна було б наводити й інші подібні приклади. Всі вони свідчать про те, що господарство заможної селянської верхівки розвивалося на основі розширеного виробництва. Такі господарства виробляли сільськогосподарської продукції більше, ніж могли її спожити. Частина її надходила на внутрішній ринок. Візьмемо для прикладу селянське господарство, котре мало 100 кіп хліба. При середньому обмолоті в 6 пудів з копи, воно могло мати до 600 пудів зерна. Такої кількості зерна не могла спожити навіть

сама велика сільська сім'я. Не спожите зерно, безперечно, надходило на ринок для реалізації.

Селянське господарство з повним наділом землі мало, як правило, від 4 до 8 робочих волів і значну кількість неробочої худоби. В тваринницьких районах корови, коні, свині обраховувалися в заможних селянських дворах десятками, вівці сотнями. В Полонських маєтках /Поділля/ по 6 голів робочого скоту мав 21 двір /9, 2 %/, по 4 - 8 волів - 48 дворів /21 %/. В селі Дяково /Поділля/ один двір мав 22 голови великої рогатої худоби, другий - 21, третій - 9. В селі Семаки один двір налічував 91, другий - 31 голову худоби. Під час нападу феодала Г. Балабана на село Перегинськ /Теребовлянське староство/ у селян захоплено: в А. Гапона -75 овець, 2 кабани, 50 злотих грошей, у Є. Вишневитки - 100 овець, 40 баранів, 3 кабани, 70 злотих грошей, у Г. Годинки - 4 воли, 9 коней, 64 вівці, 400 злотих. В селі Підгорище /1597 р./ на Прикарпатті налічувалося декілька багатих селянських господарств. В кожному з них була хата, стодола, стайня, кілька волів, біля 20 голів великої рогатої худоби, по 10 коней і по 50 овець. Кожне таке господарство оцінювалося в 1000 гривень і обслуговувалося не лише членами своїх сімей, але і працею бідних односельчан [41, с. 23]. Троє заможних селян біля міста Старокостянтинова мали по 60 вуликів кожен, чотири - по 20, а решта селян - всього 30 [15, с. 7]. Наведені дані свідчать про відносно велике багатство селянської верхівки, про високий економічний рівень їх господарств. Господарства сільських багатіїв втягувалися в товарно - грошові відносини, розвивалися на основі розширеного виробництва і могли існувати та розквітати тільки при умові залучення робочої сили з боку, в першу чергу, використання праці збіднілих розорених селян та сільських ремісників, які створювали додатковий продукт для заможних селян. Окремі, найбільш багаті селяни, володіли значними сумами грошей.

Виділення із середовища селян заможної верхівки означало збіднення і розорення сільської бідноти. Серед селян виростали різного роду місцеві скупники і лихварі.

Піддані коронного гетьмана С. Конецпольського і брацлавського хорунжого І. Дзики, наприклад, покупали і продавали волів. Г. Павлишин продав в 1638 році львівському купцеві А. Боїму 70 відгоддованих волів, Г. Шкут - 48, кожен вартістю по 22 - 27 злотих. Займаючись торгівлею і лихварством, в руках окремих багатих селян нагромаджувалися чималі грошові суми. Так, селянин М. Тих /Сяноцьке староство/, що торгував птицею, дав в кредит купцю В. Захаровичу товарів на суму 157 злотих, в 1640 році у селян с. Перегінськ Теробовлянського староства налічувалося: у І. Крапивича і Ф. Смуховича по 140, у Ф. Сеньковича - по 150, у П. Дзячка - 168 злотих [30, т. I, с. 307, 308]. Багато селян позичало гроші навіть своїм феодалам. Селянин шляхтича М. Мокрецького Ф. Голуб /Сяноцьке староство/ позичив своєму панові 200, а селянин С. Струсь із села Вільшаниці цього ж староства - 1550 злотих шляхтичу А. Домбровському [33, с. 51]. Деякі селяни залишалися селянами лише за походженням і назвою, а за майновим і соціальним становищем фактично належали до групи торгівців чи підприємців сільськогосподарського характеру виробництва. Але можливості нагромадження грошової маси в умовах сільської місцевості були обмежені, поскільки і сам селянин і його знаряддя виробництва, увесь додатковий продукт належав земельному власникові. Лише незначна частина додаткового продукту, по мірі зростання продуктивності праці, залишалася в розпорядженні селянина. Дані, на жаль, мало систематизовані і слабо вивчені і не дають можливості чітко визначити місце торгівлі селянської верхівки в загальних обсягах внутрішнього ринку. Тим не менше є підстави передбачити, що її торгівля посідала помітне місце в економічному житті країни.

З середовища багатой селянської верхівки виділялися окремі особи, які займалися орендою селянської і феодальної землі, торгівлею хлібом, сіллю та іншими товарами. З часом вони нагромаджували значні суми грошей, які використовували потім у своїх господарствах. Такі селяни орендували додаткові наділи землі і

розширювали господарство, скуповували землю у бідних селян, розорювали пустощі і лісові ділянки та інші неосвоєнні землі, наймали на роботу своїх збіднілих односельчан. Підданий брацлавського воєводи Ясько /1596 р. / взяв в оренду навіть частину маєтка в селі Шумське князя Я. Збаразького. Два селянина села Полонного на Поділлі в 1593 році орендували у магната Я. Радзивилла два борошномельні водяні млини з 5 жорнами, крупорушку, валяльню, корчму, пивоварню на два казани, дві волюки землі і сінокоси з річною платою в 130 коп литовських грошей /21, с. 103/. Такі факти були самотніми, але симптоматичними прикладами того, як з селянського середовища виростали підприємці, котрі наживалися на експлуатації своїх бідних сусідів. Процес розорення селянських господарств діяв не лише в напрямі формування майнової нерівності між селянами, але і в напрямі їх соціально - економічного розшарування.

В окремих селах деякі багаті селяни могли грошима відкупитися від виконання феодальних повинностей і стати вільними, незалежно від того, яким шляхом добута свобода: виходом на волю, відпуском господарем на заробітки чи втечею. Селянин звільнявся від всякої залежності назавжди або на який - небудь короткий проміжок часу. В 90-х роках ХУІ ст. 10 багатих селян селищ Городинка, Гурка, Оздів, Полонка Луцького повіту за користування волочним наділом землі платили тільки грошову ренту, але дуже велику для того часу - по 3 копи і 12 литовських грошей від кожного господарства [150, т. 3, вид. І, с. 103, 105 - 109, 114, 154 -155]. Це свідчить не лише про втягування селянських господарств в товарно - грошові відносини, але і про зростання ролі грошової ренти і соціальної диференціації селянства. На селі з'являвся невеликий прошарок багатих селян, які організовували ремісничі майстерні і промисли, орендували землю, надавали в кредит своїм власникам чималі суми грошей і, накінець, викупалися на волю. Виникали групи малоїмущих і неїмущих селян, частково або повністю позбавлених землі і засобів виробництва. Наймитами

ставали, звичайно, самі бідні селяни. Але таке становище наймитів було тимчасовим, їх вільність - досить відносна. В минулому вони являлися тяглими селянами або тими, які втекли від своїх феодалів. Це не робило їх найманими робітниками. Наймити ближче були до феодалнозалежних людей ніж до вільнонайманих робочих. Але становище наймитів, їх трудова діяльність поступово призводила до розкладання кріпосницької основи, на який тримався увесь феодалний соціально - економічний устрій, аж до скасування кріпосництва. На жаль, питання про те, в яких районах країни селянство розшарувалося під впливом кріпосницької експлуатації, а в яких під безпосереднім впливом товарно - грошових відносин до останнього часу в історичній та економічній науках детально не вивчене.

Умови для роботи наймитів в сільського господарстві, в тому числі і на промислах створювалися повільно, поступово. Відрив дрібних виробників від своїх знарядь праці та господарств, посилення податкового і феодално-кріпосницького гніту, розорення і збіднення мас збільшували кількість пауперизованого населення. Але названий процес гальмувався феодалною власністю на землю, прикріпленням селянина до землі і до особи феодала, безправним становищем, обмеженням вільного пересування та вільної господарської діяльності. На феодалних та селянських підприємствах спостерігалася певна специфіка в закономірностях формування робітничих кадрів. Якщо на феодалних закладах головну роль відігравали приписні селяни, то на селянських - члени їх сімей. Найкращою, найбільш оптимальною робочою силою в очах феодалів були кріпосні, так як вони перебували в повній їх владі: можна було переводити з одного промисла на інший, навчати на свій розсуд майстерності, заставляти виконувати будь - яку роботу і, найголовніше, платити мізерну заробітну плату. Феодали, що мали потребу в робочих руках і не могли набрати з числа своїх залежних підданих, вдавалися до наймання робочої сили, але вона не відігравала помітної ролі у діяльності промислів. За XVII, а тим більше за попереднє ХУІ ст. не

вдалося знайти ні одного випадку, щоб підприємство було закрито чи припинило роботу з приводу відсутності робочої сили. Впродовж всього розглядуваного періоду спостерігалось зростання чисельності людей, пов'язаних з роботою промислів. Феодально - кріпосницький лад України мав багаточисельний прошарок населення, які в силу різних чинників збушені були позбавлятися джерел існування на селі і змушені покидати свої місця проживання та шукати нові місця мешкання та заняття. В їх числі були так звані "гулящі люди", збігли кріпосні, різні категорії малоземельних та безземельних селян. Розорені селяни не перетворювалися в найманих робітників закінченої капіталістичної форми, які були позбавлені засобів виробництва і могли вільно розпоряджатися своєю робочою силою, продавати її на ринку. Методи та форми експлуатації носили кріпосницький характер, що особливо помітно було в неможливості покидати роботу раніше до закінчення терміну договору. Посилення кріпосницьких відносин робило неможливим створення ринку найманої робочої сили, затримувало процес зародження найманих робітників, зберігало тривалий час досить значний резерв навчених робітних людей на становищі кріпосних робітних людей. Власники підприємств /феодалі/ широко користувалися кабальними формами найму, посиляли своїх підданих в місця, де був неврожай або була потреба у робочих руках. Послані на роботу селяни погоджувалися на всі умови роботодавців. Отримання завдатку і кредиту в рахунок майбутньої роботи перетворювало їх в постійних боржників землеволодільця.

4.3. Становище робітних людей і приписних селян

Обслуговуючий персонал залізоплавильних промислів, як правило, проживав в спеціальних слобідках, які, в окремих випадках, могли досягати порівняно значних розмірів. Руднична слобідка біля підприємства шляхтича А. Багіра /1620 р./ складалася з 20 хат. Слобідки

засновувалися одночасно з організацією залізоплавильного виробництва і становили необхідну умову його роботи. В грамотах, разом з дозволом на побудову підприємства, орендарям, котрі брали в оренду, надавалося право заснувати рудничну слобідку, яка була невідемною частиною підприємства і здавалася в оренду разом з ним. Спочатку побудований заклад віддавався в оренду без слобідки, яку необхідно було ще заснувати та заселити. Заселення її, як і спорудження підприємства, було справою рудника чи орендаря. Так, на початку XVII ст. на річці Снов орендар побудував для шляхтича М. Воловича залізоплавильний заклад і біля нього "осадил слободку Роженичи" [14, т. 1, с. 405]. У тих випадках, коли рудня виникала недалеко населеного пункту або в ньому самому, необхідність в заснуванні рудничної слобідки відпадала.

В якості робочої сили на промислах працювали переважно кріпосні селяни. При слабкому поділі праці на підприємствах феодального часу вони легко пристосовувалися до залізоплавильної справи. В тих же районах, де населення з давніх пір займалося виробництвом заліза, на промислах, поруч з кріпосними, трудилися ремісники - рудники. Це ще не були юридично оформлені посесійні селяни, але між кріпаками взагалі, котрі відбували звичайні феодальні повинності, і ремісниками, майстровими людьми, які працювали на руднях, існували суттєві відмінності. Майстрові люди звільнялися від панщини не тому, що вони були вільними чи незалежними, а через те, що працювали на промислах свого феодала, відбуваючи специфічну за формою феодальну повинність. Власники і орендарі закладів вважали таких селян як найбільш підготовлених спеціалістів залізоплавильного виробництва. Так як підприємство постійно перебувало в оренді, то робітні люди мали справу не з феодалом, його власником, а з орендарем. Феодалові рудничні робітники нічого не платили, а заробітну плату отримували з рук орендаря чи управляючого. Таке було особливе становище робітних людей залізоплавильних промислів. В селі Солтисове

Луцького повіту налічувалося 12 дворощ /40 димів/, мешканці яких не відбували феодальних повинностей в сільському господарстві, а займалися лише виробництвом заліза для луцького старости. Після того, як на річці Чолниці, біля села в 1552 році були споруджені залізоплавильні промисли, частина їх перейшла працювати до них [12, т. I, ч. 7, с. 182].

Рудничні майстрові люди поступово відривалися від землеробства, переставали бути "пашенними", тобто займатися вирощуванням сільськогосподарських культур чи розведенням великої рогатої, дрібної худоби, набували спеціальних технічних навиків і знань, які передавалися по наслідству /від батька до сина/. Все це приводило до заняття їх виключно рудничною справою. З наведеного матеріалу видно, що працівники рудень не були тяглими селянами, не відбували панщини, не дивлячись на те, що вважалися підданими. Основною феодальною повинністю для них була робота на залізоплавильних промислах.

Поруч з майстровими людьми на залізоплавильних промислах трудилися тягли селяни і ті, які в тій чи іншій мірі були розорені - городники, підсусідки та втікачі. Не маючи землі, вони харчувалися із заробітків на рудні. За свою роботу отримували плату грошима, продуктами харчування чи одягом. Витяг з Кременецьких гродських книг /12 травня 1650 р./ повідомляє про те, що з підприємства урядника П. Проховича, який служив у феодала А. Корницького, втекли селяни Василь, Петро і Сидір разом з рудником [139, ф,2, спр. 20600, арк. 1]. Для добування і доставки руди на промисли рудники часто наймали селян навколишніх селищ. Збереглися деякі відомості про оплату їх праці. В 1676 році за добування і доставку її на Неданчицьку рудню /Чернігівщина/ адміністрація заплатила кваліфікованим робочим: димарю Прокопу за 3 дні роботи - 12 шагів, ковалю /прізвище та ім'я невідомі/ за день роботи - 16 злотих, селянам: Мартину за 10 днів роботи - 3 злотих, Семену за 11 днів - 3 злотих і 3 шага, Мацьку - кляку за 10 днів - 3 злотих, Оліферу за 10 днів - 3 злотих і 3 шага. Селянин Крисько за 2 дні отримав

6 шагів, Івашка - Яшка за 5 днів - півталяра, Карп за 4 дні - 12 шагів, Клященко Михайло за 5 днів - півталяра, Іван за два дні - 6 шагів, Сікора за 8 днів - 2 злотих і 4 шага, Андрій за один день роботи - 3 шага. Заготовлену руду доставляли також місцеві селяни. Сім'я Носович возила, з перервами, 3 дні і отримала 48 шагів, селянин Семен за перевезення руди і заліза з підприємства впродовж 4 днів отримав 2 злотих і 4 шага, стільки ж дали і Данилу, котрий возив 4 дні руду [214, ф, 133, оп. 1, спр. 65, арк. 1]. З наведених даних видно, що на Неданчицькій рудні селянину за копання руди на протязі одного дня платили в середньому по 3 шага, майстровим людям і димарю – по 4, ковалю – по 1,5 злотих, тобто в 5 разів більше, ніж не кваліфікованому робітникові. За доставку руди від місця добування до підприємства своєю тягловою силою, за день /всі селяни/ отримували по 0, 5 злотового. Очевидно, рудокопний промисел становив головне заняття населення цієї місцевості. Копачами і заготівельниками руди були селяни, що володіли наділами землі, але залишали їх для роботи у якості рудокопів. Це був типовий найом феодального періоду.

Документи поміщають дані і про роботу на руднях наймитів. До їхньої допомоги в тій чи іншій мірі вдавалися майже всі рудники, що не мали дорослих синів, племінників чи братів. Це викликалося перш за все самим характером виробництва. Для роботи біля одного горна потребувалося не менше двох - трьох чоловіків, декілька - біля другого та в кузні. Під час нападу в 1580 році на металургійний млин волинського шляхтича Б. Поплавського грабіжники забрали у рудника 2 тис. коп литовських грошей, які призначалися для оплати праці наймитів і поденщиків. На рудні холмського каштеляна М. Лисаковського працювали городники і підсусідки, отримуючи за свою роботу грошову оплату. Зустрічалися наймити і на підприємствах феодалів Я.Лемаша, Я.Рудієвського /1605р./ та ін. Праця наймитів застосовувалася не лише при виконанні складних виробничих операцій під час добування заліза, але і на

допоміжних. В останніх використовувалася переважно поштучна форма оплати праці працюючих. Орендар рудні під Калушем в 1565 році за кожен добутий і привезений віз руди платив наймитам по 4 литовських гроша. Коваль за виробництво 12 візків заліза отримував по 30 грошей, димар - по 15. Поштучна форма оплати праці створювала передумови для виникнення ринкового господарства.

В лісових місцевостях, недалеко від боліт, де, звичайно, споруджувалися залізоплавильні промисли, наймитам важко було купити продукти харчування, одяг, взуття та ін. Через те вони віддавали певну частину зароблених грошей адміністрації, яка забезпечувала їх необхідними речами, одягом та харчуванням. На підприємстві шляхтича К. Макаровича /Житомирщина/ в 1630 році у 8 будинках проживали наймити, для яких в амбарах і кладових було заготовлено 11 мірок жита, закупленого за 20 злотих, 10 мірок пшениці, дві мірки пшона, мірка солоду, 5 бочок пива. Тут же знаходилися складені в штабелі дрова для кухні, куплені у місцевих селян за 340 злотих. Під час нападу на Новогребельну рудню феодала М. Краєєського /1630 р. / грабіжники побили орендаря і забрали у нього 200 злотих, призначених для оплати праці наймитів, в амбарах 5 мірок житнього борошна, кожна вартістю в 10 злотих, сіль та інші продукти харчування, з яких на кухні готували наймитам їду. Поруч з місцевими наймитами, на підприємствах трудилися прибулі з інших місцевостей, в тому числі з Польщі, зокрема такі, які уже трудилися на механізованих залізоплавильних заводах. В 1630 році на рудні шляхтича І. Третяка працювали поляки, що прийшли сюди з польських підприємств. Все це свідчить про те, що робітні люди могли вільно переходити з одного підприємства на інше і за своїм становищем відрізнялися від кріпосних селян, хоча і були залежними. В документах вони, звичайно, виступали під назвами рудники, які не були пов'язані з сільським господарством, так як основним заняттям та джерелом існування для них служила робота на залізоплавильних промислах свого пана. В матеріалах не має прямих вказівок на більш чи менш

широке застосування найманої праці на залізоплавильних промислах. Але можна передбачити, що на великих руднях важко було обійтися силами одного працівника або навіть сімейною кооперацією без використання майстрових і робітних людей. Поступово формувався контингент найманих людей, що передавали свій досвід новим поколінням майстрових людей. Це уже зарождаючі промислові робочі.

Працівники борошномельних промислів проживали переважно біля закладів. При млині, розташованому у селі Ленцівка Володимирського повіту, були хати, в яких проживав мельник Г. Тенькович і обслуговуючий персонал. Слобідки склалися спочатку з кількох дворів, з часом розросталися і перетворювалися в населені пункти. В млиновій слобідці волинського шляхтича Г. Раєцького /1632 р./ налічувалося спочатку декілька жилих будівель, потім їх кількість зростає і слобідка перерослася у селище.

Робоча сила млинів мала яскраво виражений феодальний характер. Заклади обслуговувалися, в переважній своїй масі, феодально залежним населенням. Його працею зводилися будівлі, споруджувалися греблі, задовольнялися біжучі потреби виробництва. Таким же способом виконувалися й інші різні допоміжні роботи в процесі експлуатації млина, як наприклад, доставка жорен та різного технічного обладнання, інструментів і т. д. Кріпосні, що добре опанували яку-небудь млинову спеціальність, володіли більшою економічною самостійністю, ніж кріпосні, що працювали у рослинництві. Такі кріпосні являли собою проміжну ланку між феодально кріпосними і самостійними дрібними виробниками. З їх середовища виходили сільські мельники, котрі працювали на потреби панського двору чи замку. Їхнє становище відрізнялося від кріпосних та відповідало стану фільваркових двірників [175, с.197]. Частим явищем були так звані мельники "на мірах", що працювали на закладах за третю частину борошна чи круп, пшона.

Заклади міщан та селян обслуговувалися, як правило, самими мельниками разом з їх сім'ями. Сільські мельники

являлися одночасно і землеробами. Нерідко мельники, майстрові люди і робітні були найманими. Вони відомі в тогочасних документах під загальною назвою наймити. Це - феодально залежні майстри борошномельної справи, які, за дозволом своїх власників, працювали на чужих промислах. На одному з млинів Володимирського повіту /1577 р. / наймитами були орендар - мельник Гасько та мірочник Андрій [139, ф. 2, спр. 20998 - 21007, арк. 73]. На підприємстві луцького шляхтича Є. Крупського в 1578 році - мельник Шиман і мірочник, що отримували за свою роботу гроші і частину виробленого борошна. Підтвердженням сказаного служать дані нападу слуг феодала І. Сверхківського на останній заклад, під час якого він побив мельника, зруйнував його будинок, розбив скриню /сундук/, забрав зароблені гроші /20 коп литовських грошей/ і ще 20 корців жита, корець пшениці, 1,5 корця гречки, стільки ж ячменю, солод [214, ф. 28, оп. I, спр. 11, арк. 24]. Праця наймитів застосовувалася на двох підприємствах /Луцький повіт/ шляхтичів Василя і Федора Котинських. Це видно з таких даних. В 1580 році урядник Пінського повіту здійснив напад на них і побив слуг: наймита Федора, трьох парубків, підданих землевласників С. Гулечівського і Ф. Тимоша, які прибули за отриманням борошна. Було забрано 16 мац жита, 3 маці пшениці, 5 мац пшеничного солоду, 2 маці ячменю [214, ф. 25, оп. I, спр. 22, арк. 23, 24]. Наймані люди трудилися і на підприємстві остерського феодала С. Лідерона, який для роботи найняв мельника Тишку і його товаришів за 90 коп пенязів литовського рахунку [214, ф. 1471, оп. 1, спр. 1, арк. 246]. В документах відсутні дані про те, на який період вони були найняті. Повідомлення не дають можливості детально розглянути розмір грошової оплати праці кожного працівника. Сума виданих грошей показує, що оплата праці була не висока, що підтверджується і записами акад. С. Г. Струмліна, висловлених відносно заробітної плати млинових майстрів Росії того часу. Він відмітив, що в XVII ст. на селі приходилося вільнонаймну працю оплачувати досить

високо уже тому, що там їй не було звідки взяти. Видана плата сільському батраку в 5 копійок за день рівнялася вищій нормі оплати столичного майстрового того часу. Бажаючих працювати за таку плату не легко було знайти в селі. І це зрозуміло. Селянська біднота того часу майже повністю була закріпачена [201, с. 50].

У шляхтича І. Вербицького /Житомирський повіт/ в 1609 році на двох закладах /на першому значилося 2 жорна, фолюш з валилом, у другому - два жорна і ступа / працювали слуги /очевидно наймити - М. С. та О. С. / А. Насонов, Д. Назарович. М. Пацієвський, С. Кузьмінський, Т. Милянівський, Данило. Тут же трудилися піддані з найближчого села Корницького Андрій, Василь, Стецько, Я. Мацьків, Х. Волинець. Городники і підсусідки становили частину обслуговуючого персонала і на млині /р. Вілія/ житомирського шляхтича А. Ковальського. За даними І. Д. Бойка, на 770 закладах Волині і Руського воєводства в 1569 році трудилося 4053 чол. Більша частина їх - кріпосні. Лише зрідка, на окремих підприємствах найбільш кваліфіковані робітники більш - менш були вільнонайманими, вихідцями з пауперизованого селянства. Майстрів і робітних людей налічувалося не менше 2 % до загальної чисельності.

Спорудження виробничих будівель, гребель здійснювалося переважно руками кріпосних селян. Звернення до примусової праці пояснюється не лише необхідністю залучення великої кількості робочих рук, але і тим, що для наймання останніх необхідні були гроші, в яких феодал відчував недостаток. Поруч з кріпосними, при будівництві млинів, застосовувалася праця наймитів. При спорудженні закладу і греблі в одному із поселень біля містечка Поліски було зайнято 20 чол. Частина їх - наймити і поденщики [139, ф. І, спр. 50654, арк. 140 - 145]. Вони ж працювали і на побудові греблі у шляхтича П. Марушевича /Луцький повіт/. Феодал К. Дебинський, здійснивши напад на його маєток, розігнав грабарів /греблебудівників/, забрав гроші, призначені для оплати праці працюючих, продукти харчування: 20 мац житнього

борошна, 3 маці пшеничного, стільки ж пшона і круп, 2 маці гороху, м'ясо, сало, сіль і т. д. Крім того, було забрано 50 великих грабарських сокир, 30 лопат і 40 волів [214, ф. 25, оп. I, спр. 5, арк. 72]. Дані засвідчують, що разом з кріпосними тут працювали наймити і поденщики, за роботою яких слідкував приказчик, але дані про чисельність наймитів і оплату праці відсутні. Наймити працювали в 1603 році і на спорудженні греблі на р. Пляшів кременецького феодала Г. Головинського [214, ф. 22, оп. I, спр. 14, арк. 499, 500]

Робота на млинах була важкою і небезпечною для життя. В зв'язку з цим частими були випадки травматизму, пошкоджень і навіть загибелі працюючих. Про один з таких нещасних випадків повідомляють книги Остерської ратуші. В стефанівському млині під містом Остер одного разу трапилася поломка жорна. Мельник зняв камені і накував їх, поремонтував водяні лотки, по яких подавалася вода, помазав лосем шестерні. Установлюючи жорно, ненароком відкрив щиток, який відкривав доступ до подачі води на колесо. Жорно прийшло в рух і забило мельника. Люди, що знаходилися у дворі біля млина, не почули навіть його крику [214, ф. 1471, оп. I, спр. I, арк. 318].

На борошномельні промисли здійснювали часто напади шляхтичі із озброєними слугами, які не лише грабували продукцію, устаткування, інструменти, але і били мельників, забирали у них і обслуговуючого персонала зароблені гроші. В 1568 році феодал І. Вигодський напав вночі зі своїми слугами на заклад на р. Горинь, що належав пану П. Кирдею, побив мельника Радька, його сина Серафима, забрав усе зерно, привезене для розмолу на борошно. Скарга луцького шляхтича В. Викгури /23 грудня 1569 р. / на управляючого маєтком князя А. Чорторійського свідчить про нанесення побоїв його селянинові, пограбування у нього коня і воза з борошном в Чаруківському млині. Митник міста Острога Леонтій / 1571р./ здійснив напад на підприємство в маєтку Наровки феодала В. Катуніча - Мошаницького /Луцький повіт/ і порубав водяні млинові колеса, побив мельників і забрав

доставлене на розмел зерно. Свідчення возного Луцького повіту /1575 р. /, за скаргою мельника Федора із закладу земського писаря М. Коритинського, свідчить, що урядник місцевого владики І. Борзобагатого - Красенського С. Тристенський наніс тяжкі побої його мірочнику і дружині. Кременецький шляхтич О. Буковський здійснив напад на підприємство в маєтку Жабокрик і побив мельника, забрав вироблене борошно, луцький пан А. Жоровницький /1578 р. / - на маєток феодала Г. Вербицького в селі Коростянин і зруйнував біля млина 3 хати, де проживали люди, забрав у них зароблені гроші. Скарга шляхтича І. Вегленського /1581 р. / з Володимирського повіту на урядника князя М. Вишневецького П. Киселя показує, що останній із озброєними людьми здійснив напад на млин, захопив борошно і доставлене зерно, вбив мірочника Лавріна. В 1593 році на заклад, розташований у селі Яловичі луцького феодала Д. Ісайковича, напав урядник П. Чеканський і наніс побої мельнику та слугам, житомирський шляхтич М. Бутович /1611 р. / - на підприємство на р. Ручайній поблизу містечка Войтихова, розграбував технічне обладнання, інструменти і наніс побої мельнику [143, с. 35].

Обслуговуючий персонал поташних буд проживав у хатах, що розташовувалися біля промислів. Робочих очолював шафар шляхетного походження або спеціаліст поташної справи. Він наймав "робитників попеловых для робенья буды и паленья попелу" [214, ф. 25, оп. I, спр. 406, арк. 239, 263, 264]. В 1586 році при поташні, розташованій в урочищі Шохац на Житомирщині, проживало 40 чол. у спеціальних будинках. Тут же розташовувалися комори і склади. У них знаходилося 15 корців борошна, купленого за півкопи литовських грошей, 4 корці гороху, вартістю в 40 грошей, солі 1005 грудочок, кожна вартістю по 4 литовських грошей, пшона 5 корців, кожен вартість по півзлотого, 5 бочок волів'ячого м'яса, кожна куплена за 5 коп литовських грошей, сукна на 20 коп, декілька синіх кожухів, кожен вартістю по 3 копи, один жупан, куплений за півтретини копи литовських грошей. В хлівах стояло 15 волів, куплених на м'ясо, кожен вартістю по 3 копи

литовських грошей. При буді шляхтича І. Кановського, що діяла у Чуднівському лісі біля поселення Ягідне, знаходилося 16 жилих будівель, рядом з ними - хліви, сараї, склади і т. д. Під час нападу на неї феодал І. Невлич забрав на складах 5 мірок борошна, значну кількість гороху, пшеницю, ячмінь, масло, квашену капусту і огірки, які призначалися для робітних людей. На поташному промислі феодала А. Дубровицького в селі Рутв'янки на Житомирщині знаходилося: 800 злотих, призначених для оплати праці трудівників та на інші виробничі цілі, 10 солонок із сіллю, куплених за 4, сала - за 3, три фаски масла за 5, чотири копи сиру - за 5 злотих. Зеленого сукна налічувалося 10 ліктів, кожен вартістю по 3 флорини, 10 ліктів звичайного сукна, кожен - по 3 злотих, 20 ліктів сукна, кожен - по 40 польських грошей, 10 ліктів сукна, купленого за 20, два куски полотна - за 7 злотих, 17 локтів червоного сукна, кожен - по 1, 5 злотих, локоть червоних шнурків, стільки ж - зелених, синіх і голубих, 5 червоних кожухів, кожен вартістю по 3 злотих, 13 платків, 14 плахт та ін. Два будники, Данило і Іван, що працювали на підприємстві в Пулинських лісах /1611 р. / біля села, ходили на роботу із сусіднього селища. Третій жив при буді, сторож з найближчого населеного пункту. На поташних промислах трудилися кріпосні і робітні майстрові люди, яких адміністрація, за їх рахунок, забезпечувала одягом і харчами. Коли б працювали лише кріпосні, то вони жили б у себе вдома і всього цього не потребували. Все це було куплено для "люзних", неімущих людей, які продавали свою робочу силу за гроші, харчі й одяг. Плата грошима займала тут не головне місце, бо в лісовій місцевості, де, звичайно, розташовувалися буди, вигідно було купувати продукти харчування та одяг. Розрахунок натурою був вигідний і для феодала, який, таким чином, збував неякісні продукти харчування, ремісничі вироби, отримані в своїх маєтках, збільшуючи таким чином власні прибутки. Підтвердженням сказаного служить документ Луцького гродського суду від 21 листопада 1579 року. Він повідомляє, що урядник_князя С. Краєвського шляхтич О.

Хомутівський послав 12 возів до своїх буд на чолі з шафарем В. Рудківським з продуктами харчування для обслуговуючого персоналу: 20 мац житнього борошна рівненської міри, 4 туши волов'ячого м'яса, мацу вівса та ін. Через шафаря він передав працівникам 30 коп грошей литовського рахунку. Але по дорозі слідування, рівненський феодал К. Пивко здійснив напад на підводи і все це забрав. Будники залишилися без продуктів харчування і розійшлися. Вони нанесли власникові збитків на 2 тис. злотих. Це були робітні люди, а не кріпосні. Залежні селяни не могли залишити роботу на промислі свого пана і перейти на сусідні заклади, де обіцяли безперебійно забезпечувати харчами і платити вищу заробітну плату. Ще кілька прикладів про це. Шафар Богуславської буди, розташованої в Корсунському повіті на Київщині, 20 грудня 1632 року переманив із сусідньої Поворівської буди на роботу до себе 50 чол. челяді [214, ф, 221, оп. I, спр. 145, арк. 1, 2, 5]. Витяг з актової книги Київського каптурового суду /27 січня 1633 р. / розповідає про перехід найманого майстрового чоловіка шляхтича А. Дзуся на роботу на богуславське поташне підприємство, де орендарем був Л. Цикович [214, ф. 221, оп. 1, спр. 1, арк. 2, 3].

Документи, як правило, замовчують про кріпосних на будах, хоча вони безперечно, трудилися. Матеріали розповідають тільки про челядь, наймитів, причому дуже часто. Так, в 1566 році князь О. Краєвський дав своєму орендареві І. Назнавському 500 злотих для наймання наймитів та на інші господарські потреби. В 1622 році 50 будників Лиснянських підприємств шляхтича С. Даниловича отримали 500 злотих грошей та різних продуктів до буди "приналежащих", тобто кожен по 10 злотих, не рахуючи вартості натуральних видатків. Очевидно, тут працювали робітні люди. Про їх використання свідчить і ревізія Ратненського староства. Місцевий староста /1565 р. / віддав свої поташні промисли в Целунських лісах "підрядчикові" / майстру - М. С. та. О. С. / лісових товарів Вавжинцю із Велунча на добування 2 захватчиків ванчоса тобто 12 тис. штук брусів

і 30 ластів попелу. За кожний ласт продукції майстер платив старості по 4 злотих, стільки ж - і за виробництво 100 штук брусів [12, т. 2, ч. 7, с. 317; 21, с. 84]. Від старости будник щорічно отримував 10 мац житнього борошна ратненської міри /240 пудів - М. С. та О. С./. На ці видачі він зобов'язувався утримувати челядь на названих виробничих об'єктах. Ніякої допомоги в процесі виробництва йому власник маєтку не надавав, лише що відвозив товар до річки Муховець і то не далі як на 4 милі [139, ф. 56, спр. 1, гл. 6, арк. 381]. В цьому ж лісі тим, хто виробляв з дерева клепку, платили від копи /60 штук/ по 6 грошей, за попіл, який можна було помістити в бочці, давали 9 - 10 грошей, не рахуючи вартості одяжі і продуктів харчування [139, ф. 56, спр. 1, т. 1, арк. 137]. Деяку уяву про форму і розміри заробітної плати наймитів подають наступні дані. Робітні люди Матіяш, Семен, Станіслав Якуби за роботу на буді в урочищі Браневщина /Житомирщина/ в 1582 році отримали 20 коп литовських грошей /кожен по 5 коп/. У Бушенівській буді /1622 р. / поташник, за тиждень роботи, отримував 7,5 флоринів, коритник - один, тобто в 7 разів менше, ніж майстер поташної справи. За добування ластва попелу, всім робочим, виплачували по 2,5 копи литовських грошей, тобто 6 флоринів, 7 грошей і 9 денаріїв. За доставку ластва попелу з лісу візникам платили по 20 литовських грошей, за виготовлення 144 клепок для бочок /з дубу/ - 18 флоринів і стільки ж за доставку лісоматеріалів за тиждень з діброви, бондар за кожну виготовлену бочку отримував - 7,5, пакувальник за одну бочку - 3 польських гроша. Подібну картину можна було бачити і на Биховицькій буді, де майстер поташної справи за кожен ласт продукції отримував по одному злотому і 15 польських грошей, коритник за 10 днів роботи - один злотий. Грошова форма оплати праці була і в пакувальників, візників, важників і т. д. На Новаківській буді /1611 р./ візник за кожен доставлений ласт попелу чи поташа отримував по 0, 5 злотого. На поташних будах існувала погодинна і поштучна форми заробітної плати працюючих, причому серед

некваліфікованих переважала поштучна форма оплати в залежності від кількості привезеного попелу і виробленої продукції.

В переважній своїй масі будники були місцевого, українського походження. Поруч з ними трудилися майстри поташної справи з інших країн, зокрема у феодала І. Мацієвича, який проводив велике виробництво в районі Овруча /маєтки Путиловичі і Жеревці/ в 1580 - 1588 рр. Тут серед поташників перебували німці. Будничний майстер Іоганн, німець за походженням, в 1605 році спустошував ліси на поташ на землях житомирського шляхтича А. Олізара-Волкевича. Вивчення матеріалів показує, що майстрів поташної справи з Німеччини в Україну запрошували для роботи гданські купці, переважно, на свої промисли. Серед майстрових людей зустрічалися поляки, які приходили в Україну разом з відомими колонізаторами і спекулянтами, торговцями. Досить багато поляків - поташників /1565 р./ працювало на підприємствах в Любомльських і Ратненських старостах Руського воєводства, але всі ланки виробничого циклу були зайняті вітчизняними майстрами поташного виробництва.

Буднична челядь, під час Національно - визвольної війни українського народу середини XVII ст., становила найбільш активну групу повстанців. Недаром літописець того часу Самовидець врахував необхідним відмітити, що на "...той час тута велика людям всякого стану значною була і наругана від посполитих людей, а найбільше від гультяїв, тобто броварників, винників, могильників, будників, наймитів, пастухів" [120, с.13]. Поруч з повідомленнями літопису цікаво навести цитату з виписки севських воевод за 1648 рік про взяття черкасами /українськими козаками - М. С. та О. С./ Новгород - Сіверського: "...безпрестанно де своевольные люди: мещане и мещанские дети и с буд будники и всякие люди к казакам пристають и товпятся вместе" [4, с. 225]. Як видно, будники представляли собою досить помітну групу у Національно - визвольній війні середини XVII ст.

Нааявні дані дозволяють вважати, що на лісохімічних промислах застосовувалася не лише кріпосна, але і праця майстрових та робітних людей. Буди гданських купців обслуговувалися переважно місцевими робітними людьми і вільнонайманими майстрами з Німеччини і Польщі. Зарубіжні майстри розпоряджались примусовою працею кріпосних і робітних людей доволно, експлуатуючи їх немилосердно як і українські феодала чи підприємці. На підприємствах місцевих і польських землевласників працювали кріпосні як в основному виробничому процесі, так і на допоміжних роботах, лише рідко коли - майстрові і робітні люди. Останні трудилися часто в рідко населених або навіть пустинних місцевостях, куди вони зазивалися за високу плату. При частих нападах ворогів на промисли, трудівники нерідко втікали геть, не відпрацювавши устаненого терміну і отриманих наперед грошей та натуральних виплат. Збіглих розшукували і повертали на місце роботи після попереднього жорстокого покарання.

Кріпосні займалися заготівлею та підвезенням дров, попелу, працювали на підсобних роботах, упакували поташ в бочки, доставляли до ринків збуту і т. п. Частина праці селян оплачувалася грошима, більша не оплачувалася і виконувалася в порядку виконання феодалських повинностей. Система нагляду і примусу до праці була такою, як і на панщині. На кожні 10 чоловік селян був свій десятник, а над ним приказчик. Головним обов'язком всієї системи нагляду було спостерігати, щоб майстрові і приписні, кріпосні люди постійно були зайняті роботою. Процес виготовлення попелу, поташу, що вимагав відповідної спеціалізації, виконувався найманими кваліфікованими людьми. Наймана праця нічим не відрізнялася від звичайної панщини. На виділених наймитів видавалося доручення, що вони не втечуть з роботи або по шляху слідування до місця роботи, що свідчить про позаекономічний примус. Режим праці і побуту мав кріпосний характер. Наймані відпрацьовували свій строк під пильним наглядом, постійним страхом жорстоких тілесних покарань. Особливо важкою була

експлуатація праці на розчистці лісу. Тут короткий строк наймання вважався більш вигідним, так як міг залучати велику кількість робочих рук. Наймана робоча сила вербувалася трьома способами: 1/ шляхом добровільного наймання сторонніх людей із категорії вільних та гулящих; 2/ примусової праці із середовища безземельних і малоземельних селян; частина їх інколи йшла в найми за недоїмки; 3/ примусовий набір навчених людей з маєтків феодалів. В основній своїй масі наймані люди не були вільнонайманими. Тут була феодально - кріпосна експлуатація, обгорнута у форму найму, яка стала застосовуватися під впливом розвитку в країні товарно-грошових відносин.

На соляних промислах працювали кріпосні селяни, переважно з навколишніх селищ. Селянські варниці обслуговувалися силами своїх сімей. Лише у виняткових випадках залучалися за плату кваліфіковані спеціалісти. На королівських і феодальних варницях працювали залежні кріпосні селяни маєтків в загальній кількості до 60 днів на рік, городники - до 40. На кріпосних лежав обов'язок будувати нові варниці чи їх ремонтувати. Селяни, які обслуговували солеварні, називалися жупними підданими. Кріпосними були і постійні ремісники. В Дрогобицькій, Котівській і Перемишльській жупах їх налічувалося 12 чол. За своїм соціальним становищем вони належали до безземельної частини сільського населення. Окрім постійних ремісників були тимчасові /сільські/, зокрема ковалі і бондарі. На виготовленні бочок під сіль для Перемишльської жупи спеціалізувалися ремісники селищ Велика Леніна, Волошина Воля, Опаки, Ясениця Зварницька та ін. [38, с. 177]. Кваліфіковані спеціалісти /варщик, лопатник і рубщик/ були найманими або залежними майстровими людьми [194, с. 62]. При 14 королівських панвах працювало їх 42 чол. На одну панву припадало по 2 - 3 чол., не рахуючи допоміжного персоналу, який був, головним чином, кріпосним. В Перемишльській жупі налічувалося 14 найманих варщиків і рубщиків солі, 22 чол. "іншої челяді". Всього 36 чол. На

королівських варницях налічувалося 113 майстрових і робітних людей різних спеціальностей. Праця солеварів була дуже важкою, шкідливою для здоров'я. Умови праці - майже невиносимі. Варниці не мали димових труб для відводу продуктів горіння. Дим і пара россолу шкідливо впливали на здоров'я працюючих.

Оплата праці на варницях відбувалася по тижнях. Більш напружена праця підлягала і більш високій оплаті. Про це свідчить заробітня плата. В селі Модричі і Молотково варщик за виробництво 100 бочок продукції отримував 3 злотих, в селі Люче /1628 р. / - 5. В Долинській, Котівській і Перемишльській жупах, за даними 1565 р., варщикам, лопатникам і рубщикам заплатили за роботу на 7 панвах 246 злотих, 4 гроша і 9 денаріїв. Варщик і лопатник від колоди солі отримували по 8 денаріїв. Заробіток не був постійним. Він залежав від розмірів виробленої продукції. В Долинській жупі /1565 р. / варщику за 12 тис. толп солі платили по 5 грошей і 9 денаріїв. Крім того, він отримував ще винагороду сіллю. Варщику і лопатнику за кожну виварену колоду солі в Перемишльській жупі платили по 6 грошей або кожному по 3, рубщику - по 8 грошей за тиждень, кочегару за тиждень роботи - 6. Якщо ж він на протязі тижня погасив вогонь у пічці, то платили менше, лише 7, якщо ж погасить два - три рази - 4 гроша. Варщику платили /1558 р. / по 2 злотих, 6 грошей і 12 денарів за кожні 100 бочок вивареної солі, за кожну зварену панву /1570 р. / - по 10 грошей. Коваль за виготовлення нової панви отримував по 3 злотих /до 1565 року платили по 2 злотих і 24 гроша/, за черин - 2 злотих і 16 грошей /до 1565 року платили біля 2 злотих/, за ремонт панви або черина - 6 грошей, за виготовлення гаків, на яких розташовувалися сковороди, - півгроша за кожний. У варницях, розміщених в селі Сільна Тірява Сяноцького староства, коваля /1565 р. / за кожний тиждень роботи платили 3 гроша і 21 денарій. Плату їм виплачували три рази на рік. Бондарю за виготовлення бочки платили 4 - 5 грошей, за упаковку сіллю 100 бочок - один злотий. В 1565 році ремісникам Перемишльської жупи виплатили 83

злотих, Дрогобицької - 26, Котівської - 33. Всього в трьох жупах налічувалося 12 ремісників. На кожного з них припадало в середньому по 12 злотих і 30 грошей. Видавали гроші і фурманам за доставку солі на ринок по 2 гроша і 6 денаріїв від бочки. Кератовим робочим платили від 100 бочок солі по одному злотому і 15 грошей, а тим, хто працював вдень і вночі біля соляних колодязів та займався витягуванням соляного росолу наверх із колодязів в 1565 році було виплачено 327 злотих. На протязі варного сезону заробіток робітних людей не був однаковим. Він залежав від умов роботи варниць.

На королівських варницях жупнику платили в рік по 160 злотих. Візникові, який возив його в кареті, і на прийом гостей виділялося щорічно по 64 злотих. Послушникам, котрі ходили в маєтки феодалів, виконували різні інші доручення адміністрації жупи платили /всім/ в рік по 50 злотих. Піджупнику за неділю роботи давали 12 грошей, на сукно - 8 злотих. В рік виходило 28 злотих і 24 гроша. Казначею, що важив сіль та її видавав зі складів, а також займався закупі влею устаткування та різних інструментів, на рік видавали 12 злотих, на сукно - 4. Щорічно це становило 16 злотих. Писар, реєструючий надходження дров до варниць і лісоматеріалів для виготовлення бочок, побудови варниць, отримував в рік по 16 злотих, на сукно виділялося 4. Всього виходило 20 злотих. Ключнику на рік давали по 5, на сукно - по 4 злотих. Всього 9 злотих. Повару за тиждень роботи платили 5 грошей, на сукно /річне/ давали 4 злотих. Всього виходило 12 злотих і 20 грошей. Коліснику за тиждень роботи платили по 4 гроша, його помічнику - 3, пекарю - 4. Кожному з трьох писарів платили в квартал по 2 злотих, на сукно річне видавали по 4 злотих. В рік виходило 36 злотих. Сторожу варниць давали за тиждень роботи по 4 гроша. В рік це становило 6 злотих і 28 грошей. Пічнику, що топив грубки на кухні, платили в тиждень по 3 гроша. В рік виходило 5 злотих і стільки ж грошей. Двом робочим /візнику і його помічнику/, що займалися доставкою і рубанням дров, а також різною роботою в городі або в саду

в тиждень платили /обом разом/ по 4 гроша. В рік виходило 18 злотих і 26 грошей. Трьом сторожам мостів біля Перемишля платили: двом міським, разом з сукном, на рік давали 32 злотих, третьому, який вдень ще працював на складі, - 20 злотих. Окрім робітних людей, в жупах трудилися кріпосні селяни, дворова челядь: прачки, слуги, візники, що возили зерно до борошномельних водяних млинів для розмелення на борошно і крупу. У дворі жупника, в спеціально побудованих будинках, проживали столовники, що працювали за харчі та одяг. На харчування жупнику з челяддю в 1565 році виділено було 550 злотих.

Харчуванням працюючих та іншими господарськими питаннями займався економ. Він мав помічника - підеконома. Вони відали броварнями, корчмами, кухнями, житлом робітників, ставами, городами, лугами, розташованими біля варниць. Обслуговуючий персонал також отримував грошову плату. Повару виплачували за рік роботи по 5 злотих, на сукно давали 4. Сума всієї оплати щорічно становила 12 злотих і 20 грошей. Пекарю за тиждень роботи давали 4 гроша, кочегару, за цей же час роботи, - 3. Двом робочим, які займалися доставкою дров до кухні, платили в тиждень по 4 гроша. Солодовникам, поварам, їх помічникам на придбання кухонної посуду, цебрів, бочок під м'ясо, капусту, зерно, дров та ін. належності щорічно виділялося по 230 злотих. Впродовж досліджуваного періоду спостерігався процес погіршення становища робітних і майстрових людей. Незначне збільшення заробітної плати викликалося підвищенням цін на продукти харчування і предмети першої життєвої необхідності. Заробітну плату в різних формах /поштучна, відрядна, грошова і натуральна/ отримували не лише вільнонаймані робітники, але також і примусово працюючі - приписні та кріпосні селяни.

Робітники варниць отримували різну плату, яка виплачувалася частково натурою /сіллю і утриманням, в тому числі харчами/, але головним чином грошима. Оплата праці не була постійною. Вона залежала від обсягів випуску продукції. Лише жупники, гірники і ковалі отримували

постійну заробітну плату. Оплата праці натурою і утриманням /харчуванням і одягом/ значно зменшилася, коли 1565 році була ліквідована кухня і почали видавати робочим на харчування відповідну кількість грошей [175, с. 203]. В цілому заробітна плата майстрів і робітних людей була не велика. Власники чи орендарі варниць робили їм інколи почесні /подарунки/, видаючи на свята гроші на "угощение", переважно на пиво і вино. Це мало метою задобрити працюючих. Як широко практикувалися такі "пригощення" важко сказати, так як не збереглися прибутково - витратні книги. Документи свідчать про те, що праця кріпосних селян застосовувалася головним чином на допоміжних роботах. Вони перебували на становищі тяглих людей. Це був їх промисел, прибутки від яких надходили на харчування працюючих. Мізерний заробіток і важкість феодальних повинностей нерідко приводили до того, що такі селяни лишалися своїх дворів і поселялися в хатах при варницях.

Майстерові і робітні люди становили основний контингент робочої сили. Процес первісного нагромадження досить помітний. Переоцінювати цього явища не слід, але і не бачити явно очевидних фактів також не можна. Позбавлені засобів виробництва такі працівники виступали в якості продавців своєї робочої сили. Тяжкі умови праці, соціальний гніт та різного роду утиски з боку жупників послужили причиною втеч робітників солеварень. Часто вони поповнювали загони опришків, що діяли на Прикарпатті.

Виробництво солі вимагало значної кількості дров. За даними 1565 року, у варницях Перемишльської жупи витрачено 29516 возів дров, на варницях Котівського староства - 26649, Дрогобицького - 19275 [272, с. 15]. Обсяги витрат дров залежали від періоду року, стану сковорід і від якості россолу. Взимку дров витрачалось більше, ніж влітку. Багато деревини на паливо вимагав рідкий та штучний россол. Для однієї варки солі на панві або черені вимагалось 3-4 вози дров, на новій сковороді - 4 - 5 тобто майже на одну третину більше.

Для закупівлі дров і організації доставки до варниць адміністрація кожної жупи мала своїх уповноважених. На варницях Котівської жупи, наприклад, їх було три. Вони займалися заготівлею дров в Котівських та Сокальських лісах. За чотири місяці роботи їм було виплачено в 1565 році 2 злотих, на сукно дано 4 злотих, гривну – на кожух. Загальна оплата в рік становила 40 злотих і 24 гроша. В Перемишльській жупі на заготівлі дров працювало 480 чол., а в усіх чотирьох жупах – 540. Крім того, в цих жупах працювало на доставці дров ще 150 приписних селян [272, с.16]. В Перемишльській жупі візникам за кожну доставлену фіру /3 - 4 вози/ дров платили 2,5 гроша. При цьому на возі устанавлювалась певна кількість дров /не менше 20 “плах” лупаних” тобто великих/.

На доставці дров були зайняті кріпосні феодальних маєтків, розташованих поблизу варниць. Для постійного надходження дров до солеварень приписувалися навколишні села з населенням, в обов'язки яких входило заготовляти дрова, сплавляти чи привозити до варниць. Жителі села Стрільбичі Самбірського староства доставляли до Перемишльської жупи по 2 вози дров /в тиждень/ від кожного дворища. Селяни, що володіли ланом орної землі, зобов'язані були привозити по одному возу. До варниць Перемишльської жупи в Самбірському старостві було приписано 5 селищ: Волошина Воля, Леніна, Стрільбичі, Стрільбицька Воля і Сушиця [38, с.23; 138, спр. 518/111, арк. 16, 18, 402; спр. 519/111, арк. 3, 45, 210; спр. 557/111, арк. 14 - 26, 266, 318]. Брала участь в доставці дров і селяни селищ Гулявичі та Кречковичі, які щорічно доставляли по 60 возів [66, т. 2, с. 23]. В селі Кречковичі був ще борошномельний водяний млин на два жорна. Від його експлуатації жупник брав третину виробленого борошна [66, т. 2, с. 37]. В 1565 році 70 селян села Стрільбичі привезли до варниць 4684 возів дров, 91 селянин з села Стрільбицька Воля - 5312, 39 кріпосних села Волошина Воля - 3120, 60 із села Леніна - 2851, 21 селянин із села Сушиця - 2110. До Дрогобицької жупи доставляли дрова 50 підданих селян по 2860 возів на рік, до Котівської

59 чол. - по 2652 возів щорічно. Всього кріпосними доставлялося до варниць названих двох жуп /щорічно/ по 5512 возів дров. Селяни населених пунктів Волошина Воля, Велика Леніна, Виживка, Зворицьке, Опаки і Ясениця постачали за плату ще днища, клепки, обручи для діжок, ящики та інші лісоматеріали до варниць. Жупні бондарі виробляли із заготовок бочки /в рік до 50 тис. /. В Перемишльській жупі на доставці дров працювали ще і міщани. Щорічно вони привозили до 12 тис. возів деревини. Запропонований навіть був проект організації сплаву дров по р. Дністер до міста Старого Самбора. Але здійснити його не вдалося.

Кількість дров, привезених до варниць кріпосними /1565 р. /, помітно уступала кількості дров, доставлених робітними людьми і наймитами. Про це свідчать дані таблиці:

Жупи	Кількість заготовлених дров /в возах/		Кількість дров, куплених у селян і міщан	Всього
	кріпосними селянами	наймитами		
Дрогобицька	2652	16415	-	19067
Котівська	2860	23997	-	25857
Перемишльська	17668	-	11848	29516
Всього	23180	40412	11848	75440
В процентах	30,7	53,6	15,7	100

Отже, на доставці дров в Дрогобицькій, Котівській і Перемишльській жупах переважала праця робітних людей і наймитів, що становила 53,6 %. Подібне явище спостерігалось і на інших жупах. Ревізори, що оглядали в 1570 році Долинську жупу, відмітили, що з 6800 сковорід солі лише 1044 були виварені дровами, привезеними кріпосними, решта /5756 сковорід/ - наймитами і робітними людьми [272, с. 16].

В 1565 році на королівських варницях працювало всього 769 чол. За нашими підрахунками, ними було відпрацьовано за рік 188157 людиноднів, з них на кріпосних припадало 49360 /26 %/, на столовників,

працюючих лише за харчі, -14100/ 7%/, на найманих майстрових і робітних - 124697/ 67%/. Звідси слідує, що на королівських варницях переважала праця майстрових і робітних людей. Кріпосна праця займала незначне місце і використовувалася головним чином на допоміжних роботах. На основних виробничих процесах, що вимагали кваліфікованої робочої сили, переважала праця майстрових. Майстрові і робітні люди були зайняті на протязі більшої частини року, ніж кріпосні, що відбували панську повинність згідно установлених термінів, і працювали не круглий рік, а сезонно, тимчасово.

Праця робітних людей використовувалася і при транспортуванні солі на дубасах, півбичах, шкутах /різновиди річкових суден/. Із-за великої кількості мілин та підводних каменів вони робилися головним чином плоскодонними. За сплав завантаженого судна до Перемишля всім сплавникам платили по 30 грошей, а за доставку порожнього з одного місця до іншого - від 6 до 20. Заробітня плата коливалася в залежності від напрямку руху судна, його розмірів та кількості вантажів. При руху вгору по течії води платили дорожче, при русі вниз - дешевше. На вантажних судах плата була вищою, ніж на порожніх.

Сплав відбувався на основі контрактів, заключених між адміністрацією Самбірської економіки та власниками суден. Для сплаву їх власники наймали сплавників, соціальний стан яких був різним. Більша частина їх відносилася до збіднілих селян. Сплав тривав біля 4 тижнів. Для одного шкута вимагалось 13 і більше сплавників. В це число включався ротман /старший/ і його помічник /лодник/, а також вантажники. Особливо важкою і відповідальною була праця лодників, які повинні були добре знати русло ріки і проводити суда між мілинами та підводними каменями. Кормщик зобов'язаний був знати водний шлях та відповідав за доставку і збереження вантажу. Щоб сплавити 60 шкутів, на яких налічувалося 10 - 12 тис. бочок, необхідно було, окрім 60 ротманів, 120 лодників і бондарів, 600 вантажників [272, с. 16]. Всього /1565 р./ біля 719 чол. Але це число в окремі роки було не сталим. В

1570 році на сплаві 60 суден було зайнято 840 чол. [66, т. 2, с. 64-79].

За сплав вантажа від Перемишля до Бидгоща гребцям платили по 30 грошей кожному, а за провадження судна під мостом додавали ще по 6. Кожному вантажнику видавалося на день по 0,5 гроша на хліб. Загальна сума витрат на хліб сплавникам 30 суден становила щорічно 11 злотих, 29 грошей і 9 динаріїв. За чотири тижні сплаву на хліб /сплавникам і челядникам/ виходило 345 злотих. На харчування витрачалося 30 колод гороху, кожна вартістю по 3 злотих і 6 грошей. Всього на харчування виділялося 96 злотих. Використовувалися гроші і на пиво, м'ясо, рибу, цибулю, масло, перець, капусту і т. д. Працівникам кухні давали по 30 грошей кожному на період сплаву. Всього витрачалося 4 злотих. На дрова до кухні витрачалося по 4 злотих і 6 грошей. Сторожам платили в рік по 26 злотих, ковалям - по 24, пічникам - по 30 грошей. На ремонт одного шкута витрачалося в середньому по 6 грошей. На починку 60 судов виділялося на один сплав по 16 коп лісоматеріалів, вартістю в 250 злотих. Сума всіх витрат, пов'язаних із сплавом 60 суден до Перемишля, становила 719, до Бидгоща - 6 тис. злотих. Грошову оплату отримували також писарі та робітники складу в Перемишлі. Їх там налічувалося 5. Без харчування в рік видавалося 120 злотих, в тому числі старшому писарю на три місяці - 3 злотих і на пиво - 4, другому писарю - 2 злотих, на сукно - 4. Всього в рік писарям виплачувалося 28 злотих. Кочегарові, який топив грубки зимою на складі, а також займався обігрівом в інші періоди року, щоб не було вологості в приміщеннях, давали на тиждень по 4 гроша. Такою же самою була оплата праці повара, який разом з помічниками, отримував в рік по 13 злотих і 26 грошей. Заробітна плата робочим, писарям і складським поварам становила щорічно 321 злотий і 26 грошей. Все це свідчить про те, що на солеварнях Прикарпаття дуже широко використовувалася праця робітних людей. Навіть на селянських варницях обсяг робіт був таким значним, що і багатодітному господареві не під силу було справитися з

виробництвом солі. Для обслуговування однієї сковороди вимагалось 2 - 3 чол. Крім того, необхідно було виконати значні попередні роботи: викопати колодязь для россолу, зробити прилади для його подачі наверх, установити сковороди, заготовити бочки під сіль та ін. Щоб доставити до варниць дрова і продати сіль необхідно було мати ще і транспорт. Організувати таке виробництво селянин міг лише із залученням праці робітних людей.

В Україні у XVI-XVII ст. не було реальних умов для перетворення феодального найму в найману працю ринкових відносин. Спорадичне застосування найманої праці не в силі було змінити суспільні відносини феодального суспільства. Найманий працівник був той же феодально залежний чоловік, що піддавався значним обмеженням особистої свободи. Становище його було дуже важким. Робочий день не обмежувався у часі. Якщо робітник із - за особливостей технології виробництва в окремі дні оказувався не повністю завантаженим основною роботою, його використовували на інших роботах, зокрема на городі, в будинку феодала і т. д., що нерідко обумовлювалося в договорах про наймання. Лише у "дійсно мастрових і робітних людей" праця була головним джерелом існування. Феодальна ситема не виключала можливості застосування найманої праці, але і не робила її життєво необхідною.

ЗАКЛЮЧЕННЯ

Вивчення розвитку чотирьох, найбільш поширених в Україні у XVI – XVII ст. галузей сільських промислів /борошномельної, залізоробної, поташної та солевавної/ показує, що, на основі поступового зростання продуктивних сил і поглиблення суспільного, територіального поділу праці, розширення товарно-грошових відносин відбувався подальший розвиток названих промислів як простого товарного виробництва і переростання його у розвинене. В кінці XVI ст. налічувалося 700 борошномельних водяних млинів, а до кінця XVII ст. їх кількість зросла до 1100, з них на Правобережжі було 900, на Лівобережжі – 200. В другій половині XVI ст. працювало різночасно 70 закладів залізоплавильного промисла, в кінці XVII ст. - 150. Всі вони розташовувалися переважно на Волині, Житомирщині і Чернігівщині. Одні з них закривалися, інші відкривалися, збудовувалися нові. Зустрічалися випадки, коли на одному і тому ж місці впродовж досліджуваного відрізка часу по декілька разів поновлювалося виробництво заліза. В глибині лісів, в даліні від населених пунктів на протязі другої половини XVI ст. діяло 95 поташних буд /підприємств/. До кінця XVII ст. їх стало уже біля 160. Основними центрами зосередження поташного виробництва були території Волині, Житомирщини та Київщини, що були багаті на листяні породи дерев і служили сировинним ресурсом. На Прикарпатті діяло 5 жуп /Долинська, Дрогобицька, Коломийська, Котівська, Перемишльська або Сільська/. Вони об'єднували біля 310 соляних варниць.

Підприємства промислів були різними за своїми розмірами і обладнанням. Борошномельні млини найбільш поширені - на один - два жорна, але зустрічалися і більш великі, в тому числі на 8 і більше жорен. Обладнання рудень складалося з горнів, повітродувних міхів, молотів і набору різних інструментів. В XVI ст. працювали вони на одно, в XVII ст. - на два - три водяні колеса. З початку

XVII ст. все більшого поширення отримували рудні на 2 горни, що сприяло збільшенню чисельності зайнятих працівників і поглибленню поділу праці в процесі виробництва. Поташні буди складалися з корит, прикоритків, гартів різних розмірів, жилих приміщень, комор, складів. У соляних варницях, як правило, розташовувалася одна сковорода для виварювання із россолу солі, дві зустрічалися дуже рідко. Жупи складалися з варниць, соляних колодязів, складів, жилих будинків для робочого персоналу і адміністрації. Найбільш великою з них була Перемишльська жупа.

На рудні з двома горнами і трьома водяними колесами працювало в середньому по 12 - 13 чол., на борошномельному водяному млині з 3 - 11 жорнами, за найменшою мірою, - не менше 16. На поташній буді трудилося в середньому 50 і більше осіб. На черині всі виробничі операції виконувалися одним солеваром, панва обслуговувалася двома - трьома. Крім них, на соляних варницях був чисельний технічний персонал, представлений ремісниками різних спеціальностей.

Розчленування виробничих процесів на ряд самих простих, чисто механічних операцій давало можливість запроваджувати машини. Першою машиною в її елементарній формі був водяний млин. Механізація виробничих процесів за допомогою водяного млинового колеса у борошномельному і залізоплавильному промислах, технічна складність організації виробництва на поташних будах і солеварнях та чисельність працюючих на одному підприємстві давали можливість здійснювати в самій примітивній формі поділ праці. З'являлися нові спеціальності і професії майстрових та робітних людей, повільно, але відбувалося поглиблення поділу праці. Найбільш розвиненим воно було у залізоплавильному виробництві, що являло собою суму робочих операцій трьох виробництв: добування руди, її плавлення і обробіток готового заліза. Існувало п'ять робітничих спеціальностей: рудники, ковалі, димарі, плокарі, вуглярі. На ряд послідовних операцій розпадалося поташне виробництво.

Намічався поділ праці у солеварнях. Пошуком покладів солі і будівництвом "вікон" /колодязів/ займалися пічники, добували россол так звані "жабні" і ратні люди. Сіль виварювали варщик, лопатник і рубщик. За своїми розмірами і наявністю неглибокого поділу праці окремі, найбільш великі підприємства не вкладалися у вузькі рамки дрібнотоварного виробництва. Вони являли собою просту чи складну кооперацію праці, окремі з них - зародки примітивних мануфактур.

Феодалі, як правило, віддавали свої промисли в оренду: борошномельні млини - на 3 - 5 років і пожиттєво. З XVI ст. переважала оренда на один - два, у XVII ст. - на три роки. Розміри плати визначалися кількістю жорен, ступ і тривалістю робочого сезону. В XVI ст. плата за один млин на один - два жорна становила 20 - 40, в XVII ст. - 60 - 70 злотих. Орендарями являлися частіше всього спеціалісти борошномельної справи - мельники, вихідці із заможних селян і міщан.

Найбільш поширеним терміном оренди рудень в XVI ст. була оренда на один, в XVII ст. - на три роки. Після закінчення строку оренди, як правило, вона знову поновлювалася. Тому промисли могли перебувати в руках одних і тих же самих орендарів на протязі багатьох десятиліть. Плата мала дві форми: грошову і натуральну /залізними виробами/; її розмір залежав від прибутковості підприємства та орендованих разом з підприємством різних інших, менш трудомістких галузей промислів. З першої половини XVII ст. помітно починає переважати грошова форма, що становила в середньому 240 злотих на рік. Жупи здавалися в оренду підприємцям з числа багатих купців і феодалів терміном на 5-10 років. Окремі солеварні орендувалися міщанами і селянами на півроку або рік. Плата виступала в грошовій і натуральній формах. Розмір її визначався обсягом виробленої продукції /солі/. В грошовому вираженні за одну варницю плата коливалася в рік від 18 до 92 злотих. Поташні буди орендувалися будни-ками /поташниками/ і купцями головним чином на

один - два роки. Плата за одно підприємство щорічно становила біля 700 злотих.

Обсяг виробництва продукції зростав повільно, особливо в борошномельному і солеварному виробництвах. Загальна тенденція росту проявлялася лише на протязі тривалого періоду часу. Одно залізоплавильне підприємство виробляло в рік до 500 пудів заліза, борошномельний млин з верхньобійним колесом на одно жорно давав за добу роботи біля 70 пудів борошна, за рік - більше 12420. На поташній буді щорічно отримували по 30 ластів продукції. Продуктивність панви становила в рік 1600 бочок солі, черина - від 550 до 1000.

Зростання товарного виробництва сприяло росту внутрішньої і зовнішньої торгівлі, виникненню і розширенню економічних зв'язків між окремими районами країни. Борошномельні млини виробляли продукцію, як правило, для особистих потреб селян і феодалів, тільки зрідка - на продаж. Інші галузі промислів поставляли продукцію переважно на ринок і лише окремі - на задоволення господарських потреб власників. Вироби закупалися на місці виробництва торговцями, які збували потім на торгах, базарах і ярмарках. В силу роздробленості виробництва і віддаленості ринків збуту, слабкості центральної державної влади, особливо на українських землях, що входили до складу Речі Посполитої, дрібні товаровиробники не завжди могли своєчасно збувати свої товари. Торгівля страдала від жахливого бездоріжжя, відсутності мостів, феодалного розбою, безчисленних мит і всякого роду зборів по дорогах. Розвиткові торгівлі перешкоджав і хаос в грошовому обігу. Створювалися сприятливі умови для роботи скупників. Скуповуючи вироби в масових масштабах, вони здешевлювали витрати збуту, перетворювали його з дрібного, випадкового в регулярний. Економічні переваги великого збуту приводили до того, що дрібний виробник опинявся відрізнаним від ринку і беззахисним перед владою торгового капіталу. Виникала оптова торгівля. З'являлися центри, де купці отримували великі партії товарів.

Частина продукції промислів надходила на зовнішній ринок. Поташ і попіл /напівфабрикат/ по системі рік Західний Буг і Вісла доставлялися до Гданська, а звідти відправлялися в Англію, Голландію і Німеччину. Сіль вивозилася у Білорусь, Литву, Польщу, Росію і Угорщину. Продукція залізоплавильного промисла поступала в Молдову і Туреччину. Розвиток зовнішньої торгівлі потягнув за собою розширення сфери кредитно - грошових відносин. Важливу роль в торгівлі поташем і попелом відігравав комерційний кредит. Він надавався з розрахунку 20 % річних, але на практиці був значно вищим. Форми організації кредиту обумовлювалися пануючими в країні феодальними виробничими відносинами.

Основну масу обслуговуючого персоналу промислів представляли трудівники різних видів примусової праці, який являвся результатом дальнішого розвитку кріпосницьких відносин у країні. Приписка селян до промислів не являлась їх закріпаченням, але примусовий характер праці прирівнював її до виконання феодальних повинностей, стираючи дійсну межу між кріпосними і приписними селянами. Приписка селян давала в руки феодалів і орендарів необмежену можливість їх експлуатувати без всякого огляду на терміни робочого часу. Основним засобом супротиву кріпосних посиленню феодальної експлуатації були втечі.

Поруч з кріпосними на промислах застосовувалася праця майстрових і робіт-них людей, представлених головним чином кваліфікованими спеціалістами - будниками, мельниками, рудниками, солеварами і т. д. Вони залучалися на роботу по найму. Після виконання умов договору або відходили з підприємства, або заключали новий договір про продаж своєї робочої сили /це була усна чи письмова угода/. Характер найму носив відбиток кріпосницьких відносин. Практика найму ставила найманого в повну залежність від феодала, заставляючи його відчувати на собі всю тяжкість підневільної праці і феодальних методів експлуатації. Можливість піддавати

покаранню найманого робітника за вказівкою феодала чи орендаря ставила його в повну від нього залежність. Застосовувалися поштучна і почасова форми оплати праці, відбувався повільний процес формування ринку робочої сили, обгорнутий у феодалську оболонку. Працівники промислів були одночасно і феодалсько залежними кріпосними, так званими підданими, які мали на це дозвіл феодалів або відбували таким чином панщину. Зростання товарного виробництва в Україні випереджало формування ринку кваліфікованої найманої робочої сили. Звідси - широке застосування кріпосницької праці на промислах.

Кріпосна залежність працівників підприємств не виключала наявності елементів вільнонайманої робочої праці. Її використовували переважно гданські купці на своїх підприємствах. Але найманий робочий того часу не являвся юридично вільною людиною. Це був феодалсько залежний селянин, що перетворював частину своєї заробітної плати в феодалський оброк. Кріпосний режим, освоєння великих просторів на окраїнах, віддаленість країни від світових торговельних шляхів обумовлювали затримку темпів виникнення ринкової вартості робочої сили і використання її для отримання додаткового продукту. Панування феодалсько - кріпосницької системи гальмувало, затримувало процес утворення вільних робочих рук, необхідних для капіталістичної промисловості.

Ступінь застосування найманої праці в різних галузях виробництва була неоднаковою, найбільш поширена - в поташоварінні і при добуванні солі. Але між вільнонайманими XVI - XVII ст. і робітниками капіталістичної епохи були значні відмінності. Говорячи про поширення найманої праці на промислах досліджуваного періоду, необхідно мати на увазі, що це був лише період генезису ринкових відносин, через те названі явища не мали ще чистої, закінченої капіталістичної форми, а перебували в процесі зародження. Формування

робочих кадрів відбувалося під безпосереднім і сильним впливом кріпосницької системи, пануючої в країні.

Уява про сільські промисли України досліджуваного періоду як винятково про просте товарне виробництво являється помилковим. В цей час відбувався процес зародження простої кооперації праці з стійкою чисельністю працюючих і створювалися умови для виникнення мануфактурного виробництва в його початковій формі, причому межа між простою кооперацією і зародками мануфактури була еластична, так як проста кооперація містила в собі реальні можливості збільшення обсягів виробництва. По-перше, спільний характер праці, об'єднаний одним і тим же капіталом в одному приміщенні створював необхідні умови для поділу праці; по-друге, так як поділ праці являвся, в більшості випадків, результатом розчленування виробничого процесу в цілому, то проста кооперація не відрізнялася від примітивної, нерозвиненої мануфактури на перших стадіях її розвитку з точки зору величини капіталів, що вимагалися для організації виробництва; по-третє, складна кооперація, що ґрунтувалася на починаючому поділі праці, забезпечувала більш раціональне використання засобів виробництва і робочого часу, приводила до зростання продуктивності праці. По лінії чисельності працюючих намічалася межа між дрібним товарним виробництвом і простою кооперацією. Чисельність в 10 чол. дає підставу говорити про кооперацію праці /хоча виникали і більш великі об'єднання/. Широкого поширення кооперативна організація праці отримала в тих галузях промислів, де капітал оперував у великих масштабах, а машини не відігравали значної ролі. Це були поташні і солеварні промисли.

Переростання простої кооперації в мануфактуру відбувалося еволюційним шляхом із збереженням специфічних, національних особливостей. Головна з них полягала у використанні кріпосної праці. Поява мануфактур означала значне піднесення продуктивних сил, дальнійший розвиток сільських промислів. Технічною

основою перших примітивних мануфактур служило в основному ремісничє виробництво, але зустрічалися і механізовані виробництва за допомогою гідравлічного двигуна у формі водяного колеса млина. Початкові форми мануфактури відігравали важливу роль у розвитку великого виробництва. Вони були попередниками розвинутих мануфактур, які тривалий час існували як поодинокі явища великої промисловості.

Процес зародження мануфактур відбувався спочатку спорадично, потім став набувати зростаючого характеру. В другій половині XVI ст. виникала, переважно, проста кооперативна організація праці, в XVII ст. почала з'являтися складна кооперація праці, потім у ряді випадків початкові, зародкові форми мануфактури. Переважною формою вищої організації праці в простому товарному виробництві була проста кооперація, заснована на позаекономічному примусі трудівників. Початкові форми мануфактури в другій половині XVI ст. зустрічалися тільки в окремих випадках /5/, в XVII ст. стали більш помітним явищем /10 підприємств/. На протязі досліджуваного періоду налічувалося до 15 зародкових підприємств мануфактурного типу. Найбільша їх кількість діяла на залізоплавильних промислах, найменше - у поташоварінні і солеварному виробництві. На залізоплавильних промислах організовувалися початкові форми органічної, централізованої мануфактури, в поташному і солеварному виробництвах - зародки гетерогенної, розсіяної мануфактури, що виникала шляхом комбінування різних спеціальностей працюючих. На борошномельних водяних млинах виникнення початкових форм мануфактури виявити не вдалося. На деяких промислах організація виробництва являла собою перехідну форму від ремісничої майстерні до зародків мануфактури, минуючи кооперацію праці. Але їх було дуже і дуже мало. В переважній своїй масі промисли перебували на тій стадії розвитку простого товарного виробництва, коли воно підготовлявало лише умови для зародження ринкових елементів

господарювання у рамках ще міцного і невичерпаного всіх своїх можливостей феодального ладу.

Просте товарне виробництво України другої половини XVI - XVII ст. в галузі сільських промислів не можна без обмовок відносити до домануфактурного періоду, бо в цей час спочатку спорадично, а потім зростаюче стали з'являтися початки мануфактур. Разом з появою мануфактурного виробництва відбувався процес зародження елементів капіталістичних виробничих відносин в надрах феодалізму. Переростання простого товарного виробництва у загальне відбувалося поступово, дуже повільно, по мірі того, як в результаті втрати дрібними виробниками знарядь праці і засобів виробництва з'являлися маси неімущих людей, змушених продавати свою робочу силу і нагромадження в руках купців грошових сум, необхідних для організації відносно великих для того часу капіталістичних підприємств. Для перетворення простого товарного виробництва у розвинене чи загальне необхідна наявність трьох основних умов: 1/ наявність у виробників приватної власності на засоби виробництва; 2/ перетворення робочої сили в товар, який підприємець купує і експлуатує в процесі виробництва; 3/ наявність в руках підприємців великих сум грошей, необхідних для організації промислових підприємств. Помітну роль у створенні перших елементів ринкового господарства в поташоварінні відігравав торговельний капітал західноєвропейських країн.

Спорадично виникаючі осередки ринкових зв'язків не були стійкими, не становили системи суспільних відносин. Загинувши в одному місці, зародки нового виникали в іншому, підготовляючи ґрунт для формування капіталістичного укладу. Розвиток ринкових виробничих відносин оказував суттєвий вплив на феодальний лад, але не надавав йому якісно нових рис. Кріпосницькі відносини залишалися пануючими, розвиваючими в країні.

Першими зародками розвиненого товарного виробництва були поташні підприємства гданських купців, засновані за типом простої кооперації праці з

найманою робочою силою. Очолювали виробництво майстри вітчизняні люди та із західноєвропейських країн, зокрема з Німеччини і Польщі. Підприємств такого типу налічувалося всього п'ять. В переважній своїй масі кооперація праці та зародки мануфактури обслуговувалися, як правило, примусовою кріпосницькою працею, зрідка змішаною /примусовою і вільнонайманою/. В зв'язку з цим доцільно говорити про три типи ранньокапіталістичних промислових підприємств: капіталістичні, кріпосні та змішані. Симбіоз, переплетення феодальних і ринкових відносин було головною причиною гальмування промислового розвитку країни, підприємства яких пристосовувалися до нових умов шляхом використання феодально залежних майстрових і робітних людей для створення товарної продукції. Специфічною особливістю виникнення ранньокапіталістичних підприємств було те, що вони організовувалися не купцями, а феодалами, в руках яких перебувала робоча сила, джерела сировини і палива, ріки як енергетичні ресурси. Процес перетворення простого товарного виробництва у розвинене чи загальне був в'ялим внаслідок повного панування кріпосництва і слабкості первісного нагромадження капіталів. В Україні він розтягнувся на декілька століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 5-ти т. – СПб., 1846. – Т. 1. – 419 с. ; 1848. – Т. 2. – 437 с. ; 1848. – Т. 3. – 335 с. ; 1853. – Т. 5. – 351 с.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15-ти т. – СПб., 1863. – Т. 1. – 301. ; 1865. – Т. 2. – 288 с. ; 1861. – Т. 3. – 762 с. ; 1878. – Т. 10. – 838 с. ; 1882. – Т. 12. – 893 с.

3. Акты, издаваемые Виленскою Археографическою комиссиею. В 36-ти т. Т. 28. – Вильна, 1901. – 496 с.

4. Акты Московского государства, изданные Императорской Академией Наук. В 3-х т. Т. 2. – СПб., 1894. – 773 с.

5. Акты, поступившие в Императорскую Археографическую комиссию от разных лиц и из разных учреждений // Летопись занятий Археографической комиссии за 1904 год. – СПб., 1907. – Вып. 17.

6. Андриевский А. И. Судьба киевских водяных мельниц / А. И. Андриевский // Киевская старина. -1891. - № 9.

7. Андріяшев О. М. Нарис історії колонізації Київської землі / О. М. Андріяшев // Київ та його околиця в історії і пам'ятках : збірник / під ред. М. Грушевського. – Київ, 1926. – С. 33–79.

8. Анісімов Ю. О. Нарис історії використання та вивчення родовищ залізних руд на Україні до 1861 року / Ю. О. Анісімов // Нариси з історії природознавства і техніки : збірник. – Київ, 1970. – Вип. 9.

9. Аристов Н. Я. Промышленность Древней Руси / Н. Я. Аристов. – СПб., 1866. – 335 с.

10. Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. Т. 4. – Вильна, 1867. – 366 с.

11. Архів центру досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г. М. Доброва НАН України [Електронний ресурс] : сайт / Нац. акад. наук. – Режим доступу: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/steps/about/Pages/default.aspx>.

12. Архів Санкт-Петербурзького інституту історії Російської академії наук : сайт [Електронний ресурс] : сайт. – Режим доступу: <http://www.spbiiran.nw.ru/>.

13. Архів Юго-Западної Росії, видаваний комісією для розбору древніх актів, щоїся при Київському, Подольському і Волинському генерал-губернаторствах : в 35-ти т., 38-ми ч. - Київ, 1859 - Т. 1, ч. 1; Київ, 1869. -Т. 1, ч. 5 ; Київ, 1876. -Т. 1, ч. 6 ; Київ, 1886. -Т. 2, ч. 7 ; Київ, 1893. -Т. 1, ч. 8 ; Київ, 1890. -Т. 2, ч. 6 ; Київ, 1890. -Т. 2, ч. 7 ; Київ, 1905. -Т. 3, ч. 7 ; Київ, 1911. - Т. 6, ч. 8 ; Київ, 1906. - Т. 2, ч. 2.

14. Баранович А. І. Україна на кануні визвольної війни середини XVII століття / А. І. Баранович. – М. : Вид-во АН СРСР, 1959. – 209 с.

15. Баранович О. І. Панське місто за часів польської держави. Старий Костянтинів / А. І. Баранович. – Київ : Друкарня Всеукр. Акад. наук, 1928. – 63 с.

16. Багалей Д. І. Матеріали по історії колонізації і быта Харківської і частини Курської і Воронежської губерній в XVI-XVIII вв. / Д. І. Багалей. – Харків, 1890. – 433 с. – (Збірник Харківського Історико-Філологічного Товариства ; т. 2, вип. 1).

17. Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець / О. А. Бевзо. – 2-е вид. – Київ : Наук. думка, 1971. – 199 с.

18. Белькинд Л. Д. Історія техніки / Л. Д. Белькинд, І. Я. Конфедератов, Я. А. Штейнберг. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1956. – 492 с.

19. Бережков Н. Г. Литовська метрика як історичний джерело. Ч. 1 / Н. Г. Бережков. – М. ; Л. : Госполитиздат, 1946. – 185 с.

20. Бойківщина / відп. ред. Ю. Гошко. – Київ : Наук. думка, 1983. – 304 с.

21. Бойко І. Д. Селянство України в другій половині XVI - першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко. – Київ : Ви-дво АН УРСР, 1963. – 327 с.

22. Бойко І. Д. Промисли на Україні в XVI - першій половині XVII ст. / І. Д. Бойко // Український історичний журнал. - 1962. - № 1.

23. Бойко И. Д. К вопросу о расслоении украинского крестьянства во второй половине XVI - первой половине XVII века / И. Д. Бойко // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. – Киев, 1962.

24. Болховитинов Е. И. Описание Киево-Софиевского собора и Киевской епархии с приложением разных грамот и выписок / Е. И. Болховитинов. - Киев, 1825.

25. Боплан Г. А. Описание Украины от пределов Московии до границ Трансильвании / Г. А. Боплан. – СПб., 1832.

26. Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. / В. Й. Борисенко. – Київ : Наук. думка, 1986. – 262 с.

27. Буганов В. И. Эволюция феодализма в России / В. И. Буганов, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. – М. : Наука, 1980. – 342 с.

28. Бунге Н. Х. О добывании руды и о выплавке из нее чугуна и железа / Н. Х. Бунге. - Киев, 1856.

29. Верзилов А. И. Очерки торговли южной Руси с 1480 по 1569 г. / А. И. Верзилов. - Чернигов, 1898.

30. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы : в 3-х т. – М. : Изд-во АН СССР, 1953. – Т. 1–3.

31. Генеральне слідство про маєтності Лубенського полку // Український архів. - Київ, 1931. - Т. 4.

32. Гербст С. И. Работы над историческим атласом Польши / С. И. Гербст // Вопросы географии / Ин-т географии АН СССР. – М., 1960. - Вып. 50.

33. Голобуцкий В. О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період / В. О. Голобуцкий. – Київ : Вища шк., 1970. – 301 с.

34. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – Киев : Госполитиздат УССР, 1957. – 461 с.

35. Голобуцкий В. А. Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. / В. А. Голобуцкий. – Киев : Госполитиздат УССР, 1962. – 360 с.

36. Голобуцкий В. А. О начале "нисходящей" стадии феодальной формации / В. А. Голобуцкий // Вопросы истории. - 1959. - № 9.

37. Голобуцкий В. А. Запорожская Сечь / В. А. Голобуцкий // Вопросы истории. - 1970. - № 12.

38. Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV-XVIII ст. / Ю. Г. Гошко. – Київ : Наук. думка, 1976. – 209 с.

39. Грабовецький Б. В. Прикарпатська сіль / Б. В. Грабовецький // Жовтень. - 1981. - № 12.

40. Грабовецький Б. В. Солеварні промисли Прикарпаття / Б. В. Грабовецький, П. С. Сіреджук // Нар. творчість та етнографія. - 1985. - № 4.

41. Грабовецкий Б. В. Мелкое товарное производство и становление мануфактуры на Прикарпатье в XVI-XVIII вв. : на материалах солеваренных промыслов : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Грабовецкий Б. В. - Киев, 1984.

42. Грабовецкий В. В. Антифеодальная борьба карпатского опрышковства XVI-XVII вв. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Грабовецкий В. В. - Львов, 1960.

43. Грабовецкий В. В. Антифеодальная борьба карпатского опрышковства XVI-XIX вв. : автореф. дис. ... д-ра ист. наук / Грабовецкий В. В. - Киев, 1968.

44. Гроссман Ю. М. Західноукраїнські землі в період визвольної війни 1648-1654 рр. / Ю. М. Гроссман // 300 років воз'єднання України з Росією : збірник. – Львів, 1954.

45. Гроссман Ю. М. Барское хозяйство и крестьяне Белзского староства во второй половине XVI - первой половине XVII в. / Ю. М. Гроссман // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Киев, 1962.

46. Гроссман Ю. М. Развитие фольварочного хозяйства в Русском и Белзском воеводствах во второй половине XVI - первой половине XVII в. / Ю. М. Гроссман // VIII Московская сессия симпозиума по аграрной истории Восточной Европы : тез. докл. и сообщений. – М., 1965.

47. Грушевський М. С. Історія України – Руси : жите економічне, культурне, національне XIV-XVII віків. Т. 6 / М. С. Грушевський. – Київ ; Львів, 1907.

48. Державний архів стародавніх актів Російської Федерації [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rgada.info>.

49. Державний архів Республіки Молдови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.1archive-online.com/allarchives/archive-moldova.htm>
50. Державний архів міста Києва [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.kievcity.gov.ua/content/106_derzhavnij-arkhiv-m-kyjeva.html
51. Державний архів Волинської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://volyn.archives.gov.ua>.
52. Державний архів Львівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archivelviv.gov.ua>.
53. Державний архів Полтавської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://poltava.archives.gov.ua>.
54. Державний архів Тернопільської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dato.te.gov.ua>.
55. Державний архів Чернігівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cn.archives.gov.ua>.
56. Державний архів Чернівецької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cv.archives.gov.ua>.
57. Данилевский В. В. История гидросиловых установок России до XIX века / В. В. Данилевский. – М. ; Л. : Газетно-книжное изд-во, 1940.
58. Денисюк Г. І. До питання про розвиток млинарства на Поділлі / Г. І. Денисюк, М. С. Стасюк // Тези третьої Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції. - Вінниця, 1985.
59. Дневник Люблинского сейма 1569 года. – СПб., 1869.
60. Добрянский А. И. История епископств трех соединенных епархий: Перемышльской, Самборской и Сяноцкой / А. И. Добрянский. - Львов, 1893.
61. Довнар-Запольский М. В. Украинские староства в первой половине XVII века / М. В. Довнар-Запольский. - Киев, 1908.
62. Дракохруст Е. И. Галичское Прикарпатье XVI века и движение опрышков / Е. И. Дракохруст // Вопросы истории. - 1948. - № 1.
63. Дрогобич. – Львів : Каменяр, 1964.
64. Ефименко П. П. Рудни в Северщине / П. П. Ефименко // Киевская старина. - 1888. - Т. 4.

65. Энциклопедический словарь / издат.: Ф. А. Брокгауз и И. А. Эфрон. – СПб., 1893. – Т. 24 а ; СПб., 1894. – Т. 12 а ; СПб., 1896. – Т. 19.

66. Жерела до історії України-Руси : в 11 т. / видано під ред. М. Грушевського. - Львів, 1895. – Т. 1. – 401 с. ; Львів, 1897. – Т. 2. – 376 с. ; Львів, 1900. – Т. 3. – 490 с. ; Львів, 1903. – Т. 7. – 415 с. ; Львів, 1924. – Т. 11. – 240.

67. Задорожний В. Є. Історичні зв'язки Закарпаття з Україною і Росією, XII - початок ХХ ст. / В. Є. Задорожний, О. С. Мазурок // Закарпаття: минуле і сучасне : збірник. - Ужгород, 1986.

68. Заклинський Р. І. Географія Руси. Т. 1 / Р. І. Заклинський. - Львів, 1888.

69. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв. Документы и материалы по истории народов СССР. – Л. : Соцэкгиз, 1936.

70. Заозерская Е. И. У истоков крупного производства в русской промышленности XVI - XVII вв. / Е. И. Заозерская. – М. : Наука, 1970. – 476 с.

71. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Закарпатська область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1969. – 810 с.

72. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Івано-Франківська область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1971. – 640 с.

73. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Львівська область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1968. – 998 с.

74. Історія міст і сіл Української РСР. З 26 т. Ровенська область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1973. – 680 с.

75. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Тернопільська область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1973. – 664 с.

76. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Чернівецька область. – Київ : УРЕ АН УРСР, 1969. – 704 с.

77. Історія Української РСР. У 8 т. 10 кн. Т. 1. Кн. 2. – Київ : Наук. думка, 1979.

78. Історія Української РСР. У 2 т. Т. 1. – Київ : Наук. думка, 1967.

79. Історія селянства Української РСР. У 2 т. Т. 1. – Київ : Наукова думка, 1967.

80. Історія народного господарства Української РСР. У 3 т. Т. 1. – Київ : Наук. думка, 1983.

81. Ісаєвич Я. Д. Солеварна промисловість Підкарпаття в епоху феодалізму / Я. Д. Ісаєвич // Нариси з історії техніки : збірник. – Київ, 1967. - Вип. 7.

82. Ісаєвич Я. Д. Юрій Дрогобич / Я. Д. Ісаєвич. – Київ : Молодь, 1972. – 121 с.

83. Инкин В. Ф. К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине в XVI-XVII вв. : по материалам столовых имений / В. Ф. Инкин // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Вильнюс, 1965.

84. Инкин В. Ф. Ремесленное производство в королевских городах Галичского Подгорья в XVI-XVIII вв. // Города феодальной России : сборник. – М., 1966.

85. Инкин В. Ф. Фольварк и рынок в Галичском Прикарпатье XVI века / В.Ф. Инкин // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Кишинев, 1966.

86. Ісаєвич Я. Д. Город Дрогобыч в XVI-XVIII вв. / Я. Д. Ісаєвич // Города феодальной России : сборник. – М., 1966.

87. Историо-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. -Чернигов, 1873.

88. Из архивных мелочей Киева XVII века // Киевская старина. - 1889. - Т. 25.

89. Історія Києва. В 3-х т. Т. 1. – Київ : Наук. думка, 1982.

90. История народного хозяйства СССР. – М. : Изд-во социально-экономической лит., 1960.

91. История Польши. В 3-х т. Т. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1954.

92. История Чехословакии. В 3-х т. Т. 1. – М. : Изд-во АН СССР, 1956.

93. Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVIII вв. Документы и материалы : в 3-х т. – М. : Изд-во АН СССР, 1965. – Т. 1-3.

94. Калашникова С. Ф. Социально-экономическое и политическое положение Украины накануне освободительной войны 1648-1654 гг. / С. Ф. Калашникова // Ученые записки / Моск. гос. пед. ин-т им. В. И. Ленина. – М., 1949.- Т. 60, вып. 2.

95. Карпов Г. И. Малороссийские города в эпоху соединения Малороссии с Великой Россией / Г. И. Карпов // Летопись занятий Археографической комиссии за 1872-1875 гг. – СПб., 1877. – Вып. 6.

96. Кіку І. О. Соціально-економічне становище селян Волині в 1638-1648 рр. / І. О. Кіку // Український історичний журнал. - 1987. - № 6. – С. 45–52.

97. Кісь Я. П. Промисловість Львова у період феодалізму. XIII - перша половина XIX ст. / Я. П. Кісь. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 224 с.

98. Кісь Я. П. Татарські шляхи на Україні в XVI–XVII ст. / Я. П. Кісь // Жовтень. - 1986. - № 4. – С. 134–136.

99. Кісь Я. П. З історії торговельних зв'язків України в XVI - першій половині XVII ст. / Я. П. Кісь // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Київ, 1982. - Вип. 8.

100. Кісь Я. П. Городские крестьяне Львова в XVI-XVII вв. / Я. П. Кісь // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Киев, 1962.

101. Ковальський Н. П. Источниковедение истории Украины. XVI - первая половина XVII века. Ч. 1 / Н. П. Ковальський. – Днепропетровск : Изд - во Днепропетр. ун-та, 1977.

102. Коломиец И. Г. Очерки по истории Закарпатья / И. Г. Коломиец // Труды / Томский госун-т. - Томск, 1953. - Т. 121.

103. Козій А. М. Еволюція фільваркового ареалу в Холмській землі в другій половині XVI-XVII ст. / А. М. Козій // Вісник Львів. держун-ту. Серія: Історія. - Львів, 1984. - Вип. 20.

104. Костомаров Н. И. Поездка в Белую Церковь / Н. И. Костомаров // Киевская старина. - 1882. - Т. 5.

105. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.

106. Кривонос В. П. К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII века / В. П. Кривонос // Известия АН Армянской ССР. Общественные науки. - 1962. - № 8.

107. Кривонос В. П. Експорт товарів з українських земель на Балкани в середині XVI - першій половині XVII ст. / В. П. Кривонос // Вісник Львів. держун-ту. Серія історична. - Львів, 1984. - Вип. 20.

108. Кривонос В. П. Торговые связи украинских земель с Балканами в середине XVI - первой половине XVII века : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Кривонос В. П. - Львов, 1985.

109. Крикун М. Г. Торгові зв'язки Волині з Гданськом у середині XVI ст. / М. Г. Крикун, В. М. Кравченко // Проблеми слов'янознавства. - Львів, 1987. - Вип. 36.

110. Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький / І. П. Крип'якевич. - Київ : Вид-во АН УРСР, 1954. - 408 с.

111. Крип'якевич І. П. Підкарпатське село в XVI ст. / І. П. Крип'якевич // Вісник АН УРСР. - 1950. - № 12.

112. Крип'якевич І. П. Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст. / І. П. Крип'якевич - Київ: Вид-во АН УРСР, 1953. - 72 с.

113. Курдюмов М. Г. Описание актов, хранящихся в архиве Императорской Археографической комиссии / М. Г. Курдюмов. - СПб., 1907.

114. Лазаревский А. И. Описание старой Малороссии : в 3-х т. / А. И. Лазаревский. - Киев, 1888. - Т. 1. - 522 с. ; Киев, 1902. - Т. 3. - 456 с.

115. Лазаревский А. М. Малороссийские посполитые крестьяне / А. М. Лазаревский // Записки Черниговского губернского статистического комитета. - Чернигов, 1866. - Кн. I.

116. Левицький О. І. Волинські оповідання. З життя XVI і XVII ст. / О. І. Левицький. - Київ, 1914

117. Леонтович Ф. И. Сельские промышленники в Литовско-Русском государстве / Ф. И. Леонтович // Варшавские университетские известия. - 1897. - Т. 7.

118. Лановик Б. Д. Економічна історія : курс лекцій / Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, В. Ф. Чайковський. - Тернопіль : Екон. думка, 1999. - 280 с.

119. Леоненко П. М. Економічна історія : навч. посіб. / П. М. Леоненко, П. І. Юхименко. - Київ : Знання-Прес, 2004. - 499 с.

120. Летопись Самовидца по новооткрытым спискам. - Киев, 1878.

121. Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период освободительной войны 1648-1654 гг. / В. И. Легкий. - Л. : Изд-во Ленингр. ун-та, 1959.

122. Летопись монастыря Густынского // Чтения в историческом обществе истории древностей российских. - 1848. - № 8.

123. Літопис Самовидця. – 2-е вид. – Київ : Наук. думка, 1971.

124. Лукьянов П. М. История химических промыслов и химической промышленности России. Т. 2 / П. М. Лукьянов. – М. ; Л., 1949.

125. Лукьянов П. М. Краткая история химической промышленности в СССР / П. М. Лукьянов. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – 464 с.

126. Любомиров П. Г. Очерки по истории русской промышленности XVII, XVIII и начала XIX в. / П. Г. Любомиров. – М. ; Л., 1947. – 764 с.

127. Маркс К. Капитал. Т. 1. Кн. I. Процесс производства капитала // Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – 2-е изд. – М., 1960. - Т. 23.

128. Матеріали до історії галицького села. Село Мшанець Самбірського староства // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. – Львів, 1906. - Т. 60. - Кн. 2.

129. Матеріали по історії землевладення князей Вишневецьких в Левобережній Україні // Чтения в историческом обществе Нестор-летописца. – Киев, 1900. - Кн. 14.

130. Мельник А. Г. Перше дослідження з історії еволюції феодалізму на Україні / А. Г. Мельник // Український історичний журнал. - 1987. - № 8. – С. 150–151.

131. Миколайчук О. И. Начало и рост полтавских владений князей Вишневецьких / О. И. Миколайчук // Труды одиннадцатого археологического съезда в Киеве 1899 года. - Киев, 1902. - Т. 2.

132. Михайлина П. В. Визвольна війна трудового населення міст України. 1569-1654 рр. / П. В. Михайлина. – Київ : Наук. думка, 1975. – 258 с.

133. Мицик Ю. А. Історико-географічний опис України у творі італійського гуманіста XVI ст. Джованні Ботеро / Ю. А. Мицик // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. - Київ, 1982. - Вип. 8.

134. Мицюк О. К. Нариси з соціально-господарської історії Підкарпатської Русі : в 2-х т. / О. К. Мицюк. – Прага, 1936–1938. – 2 т.

135. Молдавия в эпоху феодализма. Славяно-молдавские грамоты. XV в. – первая четверть XVI в. Т. 1. – Кишинев : Изд-во АН МССР, 1961.

136. Мякотин В. А. Очерки социальной истории Малороссии / В. А. Мякотин // Русское богатство. - 1913. - № 9.

137. Наукова бібліотека НАН України ім. В. Стефаника у Львові. Відділ рукописів [Електронний ресурс] // Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника : сайт. – Львів, 2017. – . – Режим доступу: <http://www.lsl.lviv.ua/index.php/uk/pro-biblioteku/struktura-biblioteki/viddil-rukopysiv/>.

138. Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Я. Франка. Відділ рукописних, стародрукованих та рідкісних книг імені Ф. П. Максименка [Електронний ресурс] // Наукова бібліотека Львівського національного університету ім. І. Я. Франка : сайт. – Режим доступу: <https://bit.ly/2RYtHVX>.

139. Національна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського. Інститут рукопису [Електронний ресурс] // Національна наукова бібліотека України ім. В. І. Вернадського : сайт. – Київ, 2013–2019. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/node/1>.

140. Неточаєв В. І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. / В. І. Неточаєв // Наукові записки / Ужгород. держун-т. - Ужгород, 1954. - Т. 9.

141. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ч. 1. Мануфактурний період / О. О. Нестеренко. – Київ : Вид-во АН УРСР 1959. – 490 с.

142. Новицкий И. П. Указатель к изданиям Временной комиссии для разбора древних актов. Т. 2 / И. П. Новицкий. - Киев, 1882.

143. Описание актовых книг Киевского центрального архива / сост. И. П. Новицкий. - Киев, 1877.

144. Описание документов архива западнорусских униатских митрополитов : в 2-х т. – СПб., 1897–1900. – 2 т.

145. Оппоков Е. В. Водяные богатства Украины / Е. В. Оппоков. - Киев, 1925.

146. Орловський Б. М. Залізорудна промисловість України в дореволюційний період / Б. М. Орловський. – Київ : Наук. думка, 1974. – 184 с.

147. Очерк работ Западной экспедиции по осушению болот. – СПб., 1898.

148. Падан Я. Й. Геологічна побудова Чернігівської округи / Я. Й. Падан. - Чернігів, 1931.

149. Пам'ятки української мови XVI ст. Актова книга Житомирського міського уряду кінця XVI ст. 1582-1584 рр. – Київ : Наук. думка, 1965.

150. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов : в 4-х т. – Киев, 1845–1898. – 4 т.

151. Панкратова А. М. Наймиты на Руси в XVII веке / А. М. Панкратова // Академику Борису Дмитриевичу Грекову ко дню семидесятилетия : сб. ст. – М., 1952.

152. Панкратова А. М. О роли товарного производства при переходе от феодализма к капитализму / А. М. Панкратова // Вопросы истории. - 1953. - № 9. – С. 59–77.

153. Панкратова А. М. Формирование пролетариата в России XVI-XVIII вв. / А. М. Панкратова. – М. : Изд-во АН СССР, 1963. – 491 с.

154. Наульсон О. И. Руководство к добыванию поташа / О. И. Наульсон. – СПб., 1863.

155. Переписні книги 1666 року. – Київ : Вид-во АН УРСР, 1933.

156. Пичета В. И. Польша на пути к колонизации Украины и Белоруссии / В. И. Пичета // Исторические записки. – М., 1940. - Вып. 7.

157. Подолинський С. А. Ремесла і фабрики на Україні / С. А. Подолинський. - Женева, 1880.

158. Пойда Д. П. Воссоединение Украины с Россией - знаменательная веха в истории украинского и русского народов / Д. П. Пойда // Историческое значение воссоединения Украины с Россией. – Днепропетровск, 1979.

159. Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – СПб., 1868.

160. Подградская Е. М. Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI-XVIII вв. / Е. М. Подградская. – Кишинев : Изд во ЦК Компартии Молдавии, 1968. – 224 с.

161. Пономарев А. М. Промышленность Украины в XVIII веке. Начальные формы мануфактуры / А. М. Пономарев. – Черновцы : Изд-во Чернов. ун-та, 1968. – 363 с.

162. Пономарьов О. М. Про початок мануфактурного періоду на Україні / О. М. Пономарьов // Український історичний журнал. - 1970. - № 3. – С. 27–35.

163. Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. / О. М. Пономарьов – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 184 с.

164. Похилевич Л. И. Сказания о населенных маестностях Киевской губернии / Л. И. Похилевич. - Киев, 1864.

165. Похилевич Л. И. Уезды Киевский и Радомышльский / Л. И. Похилевич. - Киев, 1887.

166. Похилевич Л. А. Малоземельное и безземельное сельское население в Русском воеводстве Речи Посполитой в XVI веке / Л. И. Похилевич // Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. - Рига, 1963.

167. Пташицкий С. А. Описание книг и актов Литовской метрики / С. А. Пташицкий. – СПб., 1888.

168. Олійник Л. В. Правда про унію. Документи і матеріали / Л. В. Олійник. - Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. алфавіт

169. Отдел рукописей [Электронный ресурс] // Российская национальная библиотека : сайт. – Санкт-Петербург, 1998–2019. – Режим доступа: http://nlr.ru/nlr_visit/RA1195/otdel-rukopisey .

170. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алеппским. Вып. 2. / пер. с араб. Г. Муркоса. – М., 1897.

171. Рабинович Я. В. Аграрные отношения в Сяноцкой земле в первой половине XVII века / Я. В. Рабинович // Ученые записки / Оренбург. гос. пед. ин-т. - Оренбург, 1959. - Вып. 14.

172. Рачинский Ю. М. Докапиталистические способы производства и их современные формы / Ю. М. Рачинский. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 190 с.

173. Рибалка І. К. Історія Української РСР. Дожовтневий період / І. К. Рибалка. – Київ : Вища шк., 1978. – 591 с.

174. Российская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией. В 39-ти т. Т. 27. – СПб., 1910.

175. Рутковский Я. Экономическая история Польши : пер. с пол. / Я. Рутковский. – М. : Изд-во иностр. лит., 1953.

176. Сидоров Н. И. Рукописи Императорской Археографической комиссии / Н. И. Сидоров // Летопись занятий Императорской Археографической комиссии за 1904 год. – СПб., 1907. – Вып. 17.

177. Сборник материалов, относящихся к истории панов Рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901.

178. Січинський В. І. Нариси з історії української промисловості / В. І. Січинський. – Львів, 1938.

179. Сідей І. Водяна кузня / І. Сідей // Рад. Україна. – 1977. – 26 лют.

180. Сказкин С. Д. Основные проблемы так называемого "второго издания крепостничества" в Средней и Восточной Европе / С. Д. Сказкин // Вопросы истории. – 1958. – № 2. – С. 96–119.

181. Слабченко М. Є. Організація господарства України від Хмельниччини до світової війни. Т. 2. / М. Є. Слабченко. – Київ, 1922.

182. Слабеев І. С. Чумацький промисел на Україні / І. С. Слабеев // Наукові записки / Ін-т історії АН України. – Київ, 1959. – Т. 12.

183. Слабеев И. С. Товарно-транспортный /чумацкий/ промысел и его роль в социально-экономическом развитии Украины в XVIII - первой половине XIX века : автореф. дис. ... канд. ист. наук / Слабеев И. С. – Киев, 1960.

184. Скуратівський В. Т. Створення хліба / В. Т. Скуратівський // Жовтень. – 1985. – № 6.

185. Слюсарский А. Г. Социально-экономическое развитие Слобожанщины XVII-XVIII вв. / А. Г. Слюсарский. – Харьков : Газетно-книжное изд-во, 1964.

186. Советов П. В. Типологические аспекты молдавского феодализма / П. В. Советов // Карпато-дунайские земли в средние века : сборник. - Кишинев, 1975.

187. Созанський І. І. З минувшини міста Бродів / І. І. Созанський // Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка. - Київ, 1910. - Кн. 6.

188. Стрішенець М. М. Економічна історія Тернопільщини. В 3-х т. Т. 1. / М. М. Стрішенець. - Тернопіль : Астон, 2003.

189. Стрішенець М. М. Греблі на Україні / М. М. Стрішенець // Наука і суспільство. - 1979. - № 3.

190. Стрішенець М. М. Греблебудування на Україні у XVI-XVII ст. / М. М. Стрішенець // Нар. творчість та етнографія. - 1980. - № 4.

191. Стрішенець М. М. Рудні Прикарпаття / М. М. Стрішенець // Жовтень. - 1985. - № 8. - С. 101-103.

192. Стрішенець М. М. Рудні України XVI - першої половини XVII ст. / М. М. Стрішенець // Питання історії СРСР : збірник. - Харків, 1975. - Вип. 19.

193. Стрішенець М. М. З історії рудень України / М. М. Стрішенець // Нариси з історії природознавства і техніки : збірник. - Київ, 1983. - Вип. 29.

194. Стрішенець М. М. З історії солеваріння на Прикарпатті у XVI ст. / М. М. Стрішенець // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР : збірник. - Київ, 1987. - Вип. 21.

195. Стришенец Н. М. Технология получения поташа из древесины на Украине в XVI - первой половине XVII века / Н. М. Стришенец // Известия высших учебных заведений СССР. Лесной журнал. - 1974. - № 4.

196. Стришенец Н. М. Леса Украины XVI-XVII вв. / Н. М. Стришенец // Известия высших учебных заведений СССР. Лесной журнал. - 1984. - № 2.

197. Стришенец Н. М. Залежи болотных железных руд на Украине в XVI-XVII веках и их добыча / Н. М. Стришенец. - Тернополь, 1982. - Деп. в ИНИОН АН СССР 31. 12. 1982 г. - № 11995.

198. Стришенец Н. М. Некоторые вопросы топонимии при изучении истории поташного производства на Украина / Н. М. Стришенец. -Тернополь, 1986. -Деп. в ВИНТИ АН СССР и ГК СМ СССР. Укр. НИИНТИ 02. 10. 1986 г. № 2403-Ук.

199. Стеблій Ф. І. Карпатське залізо / Ф. І. Стеблій // Жовтень. - 1977. - № 1

200. Струмилин С. Г. История черной металлургии в СССР. Т. 1 / С. Г. Струмилин. – М. : Изд-во АН СССР, 1954. – 534 с.

201. Струмилин С. Г. Очерки экономической истории России и СССР / С. Г. Струмилин. – М. : Наука, 1966. – 514 с.

202. Теодорович Н. М. Архив Почаевской лавры. Т. 1 / Н. М. Теодорович. - Почаев, 1915.

203. Ткаченко М. М. Нарис з історії Кременчуччини до початку XVIII ст. / М. М. Ткаченко // Записки історико-філологічного відділу Української АН. - Київ, 1929. - Кн. 24.

204. Ткаченко Н. М. Очерки истории крестьян Левобережной Украины XVII века : автореф. дис.... д-ра ист. наук / Ткаченко Н. М. - Киев, 1963.

205. Торжество історичної справедливості / відп. ред. М. М. Олексюк. – Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1968. – 803 с.

206. Україна перед визвольною війною 1648-1654 рр. : збірка документів (1639-1648 рр.) / Ін-т історії України АН УРСР, Упр. держ. архівами МВС УРСР ; відп. ред.: М. Н. Петровський, К. Г. Гуслистий. – Київ: Вид-во АН УРСР, 1946. – 255 с.

207. Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Т. 1. – Київ : Політвидав України, 1969.

208. Федоренко П. К. Рудни Левобережной Украины в XVII-XVIII вв. / П. К. Федоренко // Український історичний журнал. - 1961. - № 2. - С. 139-141.

209. Хрох М. И. К вопросу об экономических отношениях стран Восточной и Западной Европы в переломный период Тридцатилетней войны / М. И. Хрох // Средние века. – М., 1963. - Вып. 24.

210. Хмель И. С. Борьба украинского народа за воссоединение с Россией в тенденциозном освещении западных "украиноверов" / И. С. Хмель, В. А. Смолий //

Правда истории против фальсификаторов. Критика буржуазно-националистических фальсификаций истории Украины : сборник. - Киев, 1982.

211. Чекушина Ю. М. Нариси з економічної історії України / Ю. М. Чекушина, І. В. Толстих. – Київ : Центр навч. літ., 2003. – 138 с.

212. Чистозвонов А. Н. Историческое место XVI века в процессе генезиса капитализма в Европе / А. Н. Чистозвонов // Средние века. – М., 1975. – Вып. 38.

213. Центральний державний історичний архів Російської Федерації. Российский государственный военно-исторический архив [Электронный ресурс] : сайт. – М., 2013–2015. – Режим доступа: <http://xn--80adcv1b.xn--plai/>.

214. Центральний державний історичний архів України, м. Київ [Електронний ресурс] : сайт / ЦДІАК України. – Київ, 2019. – Режим доступа: <http://cdiak.archives.gov.ua/>

215. Центральний державний історичний архів України, м. Львів [Електронний ресурс] : сайт / ЦДІАЛ України. – Львів, 2017. – Режим доступа: <http://tsdial.archives.gov.ua/>

216. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. – Київ : Вид - во АН УРС, 1959. – 500 с.

217. Шевченко Ф. П. Публікація актової книги Житомирського гродського уряду / Ф. П. Шевченко // Архіви України. - 1965. - № 6.

218. Шекера І. М. Про характерні риси соціальної диференціації селян України в XVI ст. / І. М. Шекера // Феодалізм: економіка, класова боротьба, культура : збірник. – Київ, 1986. – С. 31–42.

219. Швидько А. К. Социально-экономическое развитие городов Украины в XVI-XVIII вв. / А. К. Швидько. – Днепропетровск : Изд-во Днепропетр. ун-та, 1979.

220. Щербаков С. О. Торговля західноукраїнських міст / друга половина XVI – перша половина XVII ст. / С. О. Щербаков // Питання історії СРСР : збірник. – Л., 1958.

221. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький. – Київ : Наук. думка, 1990. – Т. 1–3.

222. Ярошевич А. І. Нариси економічного життя України / А. І. Ярошевич. – Київ : Вид - во АН УРСР, 1927.

223. Akta grodzkie i ziemskie z czasow Rzeczypospolitej Polskiej. Z archiwum tak zwanego bernardynskiego. – Lwow, 1875. – Т. 5; Lwow, 1876. – Т. 6; Lwow, 1883. – Т.9; Lwow, 1898. – Т. 14; Lwow, 1906. – Т. 19; Lwow, 1909. – Т. 20; Lwow, 1911. – Т. 21; Lwow, 1914. – Т. 22; Lwow, 1931. – Т. 24; Lwow, 1935. – Т. 25.

224. Archiwum ksiazat Lubartowiczow - Sanguskow. - Lwow, 1888. - Т. 2 ; Lwow, 1910. - Т. 6.

225. Arnold I. Historia Polski od polowy 15 w. do r. 1795 / I. Arnold, J. Michalski, K. Piwarski. - Warszawa, 1955.

226. Antoni J. Z przeszlosci Polesia kiejowskiego. Opowiadanie historyczne / J. Antoni. - Warszawa, 1882.

227. Baranowski B. Gospodarstwo clopskie i folwarozne w wschodniej Malopolsce w 18 w. / B. Baranowski. - Warszawa, 1958.

228. Baranowski J. Wies i folwark / J. Baranowski. - Warszawa, 1914.

229. Biblioteka ordynacji krasinskih. - Warszawa, 1876.

230. Buzdecki F. Technika i przemysl w dawnej Polsce / F. Buzdecki. - Lwow, 1938.

231. Bogucka M. Handel zagraniczny Gdanska w pierwszej polowie 17 wieku / M. Bogucka. - Warszawa, 1970.

232. Wybranowski A. O starych aktach / A. Wybranowski // Przewodnik naukowej i literackiej. - Lwow, 1892.

233. Wyrobisz A. Splaw na Bugu w 16 i w pierwszej polowie 17 wieku / A. Wyrobisz // Kwartalnik historii kultury Materialnej. - Warszawa, 1984. - № 4.

234. Yolumina legum. - Petersburg, 1859. - Т. 2.

235. Grabski W. Historia wsi w Polsce / W. Grabski. - Warszawa, 1929.

236. Gardas J. Geschichte der Nationalökonomie im alten Polen / J. Gardas. - Berlin, 1925.

237. Gasiorowska N. Goznictwo i hutnictwo w Polsce / N. Gasiorowska. - Lwow, 1937.

238. Gargas I. Poklady ekonomiczne w Polsce 16 w. / I. Gargas. – Wyd 2. - Lwow, 1903.

239. Historia Polski. T. 1. - Warszawa, 1953.

240. Haraksim L. K socialnym a kulturnym dejinam ukrajincow na Slovensku do roku 1867 / L. Haraksim. - Bratislava, 1960.

241. Horn M. Handel wolami na Rusi Czerwonej w pierwszej polowie 17 w. / M. Horn // Roczniki Dziejow Spoleczno -Gospodarczych. - Poznan, 1963. - T. 24.

242. Horn M. Skutki ekonomiczne najazdow tatarskich z lat 1605 -1633 na Rus Czerwonu / M. Horn. - Wroclaw ; Warszawa ; Krakow, 1964.

243. Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-spoleczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590-1648 / E. Hornowa. - Opole, 1963.

244. Documente Bucovinene de Teodor Balan. - Cernauti, 1933-1934. - T. 1-2.

245. Dubincki M. Na kresach i za kresami / M. Dubincki. - Kiejow, 1914.

246. Jorlicz J. Latopis albo kroniczka. T. 1 / J. Jorlicz. - Warszawa, 1853.

247. Encyklopedja powszechna S. Orgelbranda. - Warszawa, 1901.

248. Zubrzycki D. Kronika miasta Lwowa / D. Zubrzycki. - Lwow, 1844.

249. Zientara B. Ze studiow nad historia techniki polskiego hutnictwa zelaznego do 17 wieku / B. Zientara // Przegląd historyczny. - 1952. - T. 18. - Zet. 2.

250. Zrodla dziejowe. - Warszawa, 1877. - T. 5 ; Warszawa, 1877. - T. 6 ; Warszawa, 1902. - T. 18. - Cz. 1 ; Warszawa, 1903. - T. 18. - Cz. 2 ; Warszawa, 1889. - T. 19 ; Warszawa, 1894. - T. 20 ; Warszawa, 1894. - T. 21 ; Warszawa, 1897. - T. 22.

251. Kontny P. Materialy do historii lasow w karpatach Wschodnich / P. Kontny // Sylwan. -1938. - B. 56. - № 3/4.

252. Kot J. Rzecz pospolita Polska w literaturze politycznej zachodu / J. Kot. - Krakow, 1919.

253. Kolaczkowski J. Wiadomosci o fabrykach i rekodzielach w dawnej Polsce / J. Kolaczkowski. - Warszawa, 1881.

254. Kronika polska Marcina Bielskiego. T. 2. - Sanok, 1856.

255. Keckowa A. Melchior Walbach / A. Keckowa. - Warszawa, 1955.

256. Kurzeba A. Samborszczyna. T. 2 / A. Kurzeba. - Sambor, 1937.

257. Kramarz W. Stosunki gospodarcze w Przemyslu w I pol. 17 st. / W. Kramarz // Rocznik Tow. przyjaciol nauk. - Przemysl, 1925. - T. 6.

258. Labecki H. Dawne zupy i zupnicy w Polsce / H. Labecki // Biblioteka Warszawska. - 1846. - T. 1.

259. Lozinski W. Patryciat i mieszczanstwo lwowskie w 16 I 17 wiekach / W. Lozinski. - Lwow, 1892.

260. Labecki H. Gornictwo w Polsce. T. 1 / H. Labecki. - Warszawa, 1841.

261. Lowmianski H. Studia nad dziejami Wielkiego ksiestwa Litowskiego / H. Lowmianski. - Poznan : Wyd -wo Naukowe Uniwersytetu im. A. Mickiewicza, 1983.

262. Lustracja wojewodstwa Ruskiego. 1661-1665 rr. - Wroclaw - Warszawa ; Krakow, 1976. - Cz. 3.

263. Osuchowski W. Gospodazka solna na Rusi halizkiej od 16 do 18 wieku W. Osuchowski // Pamitnik Historyczno - Prawny. - Lwow, 1930. - T. 8.

264. Podzial dochodow w zupach ruskich za Zygmunta Augusta // Poznanskie Towarzystwo Przyiociol Nauk. Prace komisji Historycznej. - Poznan, 1928.

265. Prochaska A. Starostwo Krosnienskoe w 17 i 18 w. / A. Prochaska // Przewodnik naukowy i literacki. - Lwow, 1921.

266. Papee F. Historia miasta Lwowa w zarysie / F. Papee. - Lwow, 1894.

267. Pietkiewicz C. Przyczynek do historii Hutnictwa na Polesiu Wolynskim / C. Pietkiewicz // Ziemia. - 1925.- № 6.

268. Polyjanski A. Opisanie lasow krolewstwa Polskiego. - Warszawa, 1854. - T.3.

269. Przezdecki A. Podole, Wolyn, Ukraina / A. Przezdecki. - Wilno, 1841. - Cz. I.

270. Pjeil W. Das fortliche Vezhalten der deutschen Waldbaume und ihre Eziehung / W. Pjeil. - Berlin, 1854.

271. Rutkowski J. Z dzejow zup ruskich za Zygmunta Augusta / J. Rutkowski. - Lwow, 1925.

272. Rutkowski J. Podział dochodów w zupach ruskich za Zygmynta Augusta / J. Rutkowski // Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Prace Komisji Historycznej. - Poznań, 1928. - T. 5.

273. Rutkowski J. Historia gospodareza Polski (do 1864 r.) / J. Rutkowski. - Warszawa, 1953.

274. Rutkowski J. Statystyka zawodowa ludności Wiejskiej w Polsce w drugiej połowie 16 w. / J. Rutkowski. - Kraków, 1918.

275. Rybarski R. Handel i polityka handlowa Polski w 16 stuleciu. T. 1 / R. Rybarski. - Poznań, 1928.-T. 1.

276. Rulikowski E. Opis powiatu Wasylkowskiego / E. Rulikowski. - Warszawa, 1853.

277. Relacji nuncjusów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. - Berlin ; Poznań, 1864.

278. Rauthut L. Studia i materiały do historii starożytnego i wczesnosredniowiecznego hutnictwa żelaza w Polsce / L. Rauthut // Studia z dziejów Górnictwa i Hutnictwa. - Wrocław, 1957. - T. 1.

279. Spisy chronologiczne dawnych zupników w Polsce // Biblioteka Warszawska. - 1859. - T. 1.

280. Sprawy i rzeczy ukraińskie. Materiały do dziejów kozaczyzny i hajdamaczyzny. - Lwów, 1914.

281. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 12. - Warszawa, 1893.

282. Turska J. Inwertarz zup samhorskich z 1558 r. / J. Turska // Studia z dziejów Górnictwa i Hutnictwa. - Wrocław, 1957.- T. 1.

283. Farnawski A. Działalność gospodarcza Jana Zamojskiego (1572-1605 rr.) / A. Farnawski. - Lwów, 1935.

284. Ciszewski S. Sól. Studja etnologiczna / S. Ciszewski // Wisła. - 1922. - T. 21. - Cz. 1.

285. Christensen A. Dutch trade to the Baltik about 1600 / A. Christensen. - Copenhagen, 1940.

286. Czemeryński K. O dobrach koronnych bylej Rzeczypospolitej Polskiej wedle źródeł wiarygodnych / K. Czemeryński. - Lwów, 1870.

287. Jabłonowski J. Handel Ukrainy w 16 w. T. 2 / J. Jabłonowski. - Warszawa, 1895.

288. Jabłonowski J. Pisma. T. 3 / J. Jabłonowski. - Warszawa, 1911.

М.М. СТРИШЕНЕЦЬ, О.М. ПАВЛОВА, К.В. ПАВЛОВ

ДОДАТКИ

**ПОЯСНЕННЯ МІР ДОВЖИНИ, МАСИ,
ОБ'ЄМУ І ГРОШОВО-РАХУНКОВИХ ОДИНИЦ**

Міри довжини	
Аршин	4 четверті = 71, 12 см
Верства шляхова	500 сажнів = 1, 08 км
Верства межева	1000 сажнів = 2, 16 км
Вершок	4, 5 см
Віардунок	5 аршин
Волока	30-32 морги. Розмір волюки не був постійним. Литовська волюка відповідала 21, 3739 га, старопольська - 17, 95 га, новопольська - 13, 79 га
Лан великий	43, 5 морга/біля 25 га/. Після введення "Уставу" на волюки" /1557 р. / лан почали називати ще волюкою
Лікоть	59, 1 см, 63, 8-71, 2 см
Морг	0, 52 га, 0,65-0,7 га
Морг старий /коронний/	0, 5985 га
Миля	7 верств шляхових /7, 42 км/
Постав сукна	20-40 аршин, частіше 30-36
П'ядь	18 см
Сажень	2, 5 - 3 аршина/216 см/
Штука полотна	48 ліктів
Штука різних тканин	30-79 ліктів
Міри маси	
Безмін	3, 3 кг
Золотник	4, 267 г
Гурман	4 кг
Гуска	300 г
Камінь	24, 30, 32, 90 фунтів
Колода	4 віртелі = 26 кг і 400 г
Корець	36 гарнців, 6 пудів/біля 100 кг/
Ложка /шіфф/	33 фунти
Маца мала	8 пудів
Маца жита	24 пуди
Міра	2 корці
Мірка	48-62 гарнці

Продовження додатку А

Прут заліза	3 пуди і 27 фунтів
Пуд	16 безмінів = 40 фунтів = 16,38 кг
Сам	Умовна міра зернових культур, що визначалася після збору врожаю як різниця між висіяною і отриманою кількістю
Топка	400 г
Шина заліза	10 фунтів
Шіфунт	60 пудів
Четверть	4, 8, 12, 24 пудів
Фаска масла	30 кварт
Фунт	372-406, 679 г., інколи 409, 512 г
Міри об'єму	
Бочка горілки, вина, пива	36-122 гарнці
Бочка поташу	170 кг
Берковець	10 пудів
Бочка солі	6 віртелів = 100 гурманів = 1000 топок = 70 фунтів = 39 кг і 200 г
Віртель	11, 7 фунтів = 6 кг і 600 г
Візок заліза	умовна величина, різна за вагою. На візок поміщалося 24 шини заліза, вагою біля центнера
Віз заліза	2 в'язки шин
Гарнець	4 кварта/3, 262 л/
Гарнець малий	2, 82 л
Кварта	0, 95-0, 96 л
Квартирка	0, 25 л
Ласт	72 пуди = 1, 2 т. Великий ласт мав 2 т. У другій половині ХУІ ст. ласт поміщав 100, на початку ХУІІ ст. - 120-150, в середині ХУІІ ст. - 180 пудів
Грошово-рахункові одиниці	
Алтин	3 копійки = 6 деньги
Віардунок	5 грошів = 15 шелягам = 90 динаріям
Гривенник	монета в 10 копійок
Гріш	мідна монета в дві копійки, пізніше 0, 5 копійки
Золотий	20 копійок
Литовський гріш	10 динаріїв/пенязів/

Продовження додатку А

Литовський золотий	24 польських грошей
Литовська копа	60 грошей=600 литовських динаріїв = 75 польських грошей
Польська гривна	48 грошей= 60 шелягів = 360 динаріїв= 4 віардунки
Польський гріш	2 півгроша= 3 шеляги=18 польських динаріїв=8 литовських динаріїв
Польський золотий	30 польських грошей=24 литовських грошей
Польська копа	60 польських грошей
Російський гріш	2 копійки
Російський рубль	100 копійок=33 алтина і 2 деньги
Талер	30 грошей/1528 р. /= 40 грошей /1619/ р. /= 50-75 грошей/1620-1630 рр. /
Шаг	3 польських гроша
Шеляг	6 денарів. З 1598 р. шеляг відповідав 3 грошам, в 1620 р. - 1, 5 гроша, в 1650 р. - 1 грошу
Флорин, червоний	30-36 польських грошей =15-20 литовських грошей = 1, 5 гривни= 90 шелягів = 540 динарів

ТЛУМАЧНИЙ СЛОВНИК

Артикул - стаття юридичного документу

Асесор - власник, орендар земельної ділянки чи промисла

Байдак, струг - мале річкове судно, довжиною 15-25 сажнів, шириною - в 2-4 сажні, в осадку - 6- 9 четвертей. Поміщало 10 - 15 пудів вантажа

Баржа - великий весловий човен з навісом від дощу і сонця

Барка - плоскодонне річкове грузове судно грубої роботи

Барило - дерев'яна бочка, бочонок

Бігун, верхняк - верхній обертаючий камінь млинового жорна

Білильня - мастерня для відбілювання полотна

Біскуп - католицький єпископ

Боброві гони - місця, де водилися і ловилися річкові бобри

Ботне дерево - дуплявий пенъ, дуплясте чи спеціально приспособлене дерево, в якому водилися бджоли

Броварня, пивоварня — мастерня, заклад для виробництва пива

Буда, будний стан, майдан - підприємство для отримання поташу із деревного попелу

Брацлавщина - старовинна географічна назва півдня нинішньої Вінницької області

Вага - міський податок в залежності від ваги товарів

Вальний сейм - загальний сейм феодальної Польщі

Вайдаш - різновидність поташа

Валяльня, валюш, фолюш - мастерня для валяння сукна, шерсті, войлока

Веретено - залізний вал, що проходив через нижній камінь жорнова млина

Вешняк - борошномельний водяний млин, працюючий весною під час розливу весняних вод

Винокуріння - виробництво горілки і пива

Води - річкові та озерні угіддя

Водяк - борошномельний водяний плавучий млин

Возний - чиновник, судовий пристав

Воловщина - дань селян феодалам великою рогатою худобою

Вольвас - тачка для підвозу болотної залізної руди

Війт - голова магістрату, що обирався міщанами, а інколи призначався польським королем чи власником міста

Вимелок - прибуток від експлуатації борошномельного млина

В'їзд - право в'їзду і вступу у володіння пожалованим маєтком

Гаківниця - ручна вогнестрільна зброя з гаком біля приклада

Гамарня – руднична кузня, молотова

Гарбарі – спеціалісти по спорудженню гребель

Гарт – великий чотирьокутний ящик, викладений цеглою

Галичина – історична назва частини західноукраїнських та польських земель (території нинішніх Івано-Франківської, Львівської, Рівненської, Тернопільської областей України, Жешувського і більшої частини Краківського воєводств Польщі)

Гетьман коронний – вище військове звання, яке присвоювалося керівнику війська у Речі Посполитій

Гетьман польний – військовий начальник, якому передавалася влада над військом у випадку вибуття гетьмана коронного з бою. Їх було два: гетьман коронний (польський) і гетьман польний (литовський)

Господар – титул правителів Молдавії у XIV – XVIII ст.

Гвалти – повинності, які виконували селяни окрім панщини

Городники, огородники – категорія феодално залежних селян, що мали лише присадибні ділянки (города)

Гостинний двір – постійний або заїзджий двір для купців. Тут знаходилися ряди, прилавки, ятки та амбари, де зберігалися товари

Грубники – топильщики грубок на солеварнях та складах

Гультяї – збіднілі селяни та міщани

Гумно – критий тік, де зберігали снопи хліба і його молотили. Сарай для зберігання снопів

Гута – скловарне підприємство

Декларація – повідомлення, постанова

Диляція – відстрочка впровадження, розгляду справи у суді

Добре, гнуче залізо – найкращий сорт заліза

Домінія - територія з городами та селами, містечками, містами, які належали феодалові, церкві чи державі

Димар – працівник рудні, що займався виварюванням заліза

Єз – загата на річці

Зельє – порох

Земський суд – суд, юрисдикції якого підлягали поземельні та інші майнові справи

Земляни – дрібна, збідніла шляхта переважно у південно-західних областях Великого князівства Литовського

Живот – життя

Ігумен – настоятель монастиря

Каштелян – комендант кріпості, сановник

Кверенда – обстеження, перевірка

Кляштор – католицький монастир

Кібель – корзина для переноски руди і засипання її в горно рудні

Квіт – заява кредитора в суді або розписка про сплату боржником відповідної суми грошей для погашення боргу

Кгрунт – земля, усадьба

Кліть – чулан, окрема кімната

Клуня – сарай, де молотили снопи із збіжжям

Ключ – територіально-адміністративна одиниця, що об'єднувала групу селищ чи фільварків

Ком'яга – річковий човен, на який завантажували 20-30 ластів вантажу

Комора – таможня

Комірники – безземельні селяни, котрі працювали в маєтках магнатів та шляхтичів і проживали у чужих будинках, коморах, чуланах

Консенс – згода

Конфірмація – підтвердження

Корчма, шинок – заїзджий чи постійний дівр з питейним будинком, в якому продавали міцні напої та мед

Кошитар – підручний робочий димаря

Крамниця – дрібна лавка для продажу тканин, скла та інших різних речей

Криця – безформений кусок заліза, отриманий у плавильному горні рудні сиродутним способом

Кричний молот – великий молот, механізований за допомогою водяного колеса млина для віджимання, проковування та обробітку криць в готове штабне, шинне та інші види заліза

Кружловина – гайка, трубка, забойка у нижньому камені млинових жорен

Круподерня, крупорушка – майстерня для приготування круп із різних видів зерен

Крушне, хрупке залізо – гірший сорт заліза

Курач – робітник рудні, що приготував деревне вугілля

Литовці – загальна назва білорусів та українців у документах Московської держави

Линва – віршовка, зроблена із конопляних ниток

Лодейні млини – борошномельні водяні млини, розташовані на човнах приберегового плавання

Лови – мисливські угіддя

Люмини – великі металічні ночви

Люстрація – ревізія, опис, інвентаризація

Мембрана – власноручний запис

Метрика – державне архівосховище Польщі і Литви у XV – XVII ст.

Мірошник – мельник

Мостове – плата за проїзд через міст

Мито – податкова пошлина, що бралася від доставлених товарів на продаж

Митник – збирач митних податків

Мутовка – борошномельний млин із горизонтальним водяним колесом

Наклад – витрата грошей

Нижняк, спідняк – нижній, нерухомий камінь млинового жорна

Облята – текст внесеного в актову книгу документа для надання йому юридичної сили

Окно – соляний колодязь

Око паралиці – отвір, в який входив верхній кінець веретена у борошномельному млині

Отписка – письмова відповідь

Панва – велика залізна сковорода, на якій здійснювалося виварювання із розсолу солі

Парубок – челядник, кріпосний, що працював у маєтку феодала чи виконував будь-яку роботу роботодавця

Пічник, штольник – робочий, котрий займався копанням соляних колодязів

Пани ради – магнати, члени державної ради Речі Посполитої

Перевоз – мито, що стягувалося з товарів при річкових переправах

Повоз – повинність селян, пов'язана з доставкою в замок, феодальне помістя натуральної ренти, дані

Підскарбій – зберігач казни, казначей, член королівської ради, що очолював апарат фінансів у Польщі

Підкоморій – чиновник, що розглядував справи із скаргами про земельну власність

Посесія – оренда, володіння

Плахта, запаска – шматок тканини, що обгортувалася жінками навколо поясу замість юпки

Плокар – працівник рудні, який займався збагаченням (промиванням) болотної залізної руди

Підсусідки – безземельні селяни, що проживали в чужих хатах

Повіт – одиниця адміністративно-територіального поділу території Польщі

Протестація – скарга, протест

Прикомірок – другорядна митниця

Промито – штраф, що накладався на купців за об'їзд митниці з метою ухилення від сплати мита

Порплиця – залізна планка у верхньому камені борошномельного жорна

Поташ – осад лугової солі, отриманий із розчину деревного попелу

Потуга – груз, важкість, напруга всіх сил

Прасоли – солеторгівці

Рата – орендна плата за експлуатацію залізоплавильного промисла (рудні)

Ратуша – будинок міського управління

Райця – член магістрату

Реєстр – перелік

Рента – дохід від майна землі, орендованого виробничого об'єкту, що не вимагало від отримувача підприємницької діяльності

Річ Посполита – офіційна назва об'єднаної польсько-литовської держави від часів Люблінської унії 1569 року і до 1795 року, до розпаду країни

Реляція – донесення, повідомлення переважно про військові події

Роки, рочки – сесії, час судових засідань

Рудня – залізоплавильне підприємство, у якому ряд виробничих операцій механізовано за допомогою енергії водяного млинового колеса

Сад млиновий – жорнова, пара млинових каменів

Сакма – дорога в степу, по якій татари здійснювали напади на українські землі

Скринька - каса, казна

Струг – плоскодонне судно з прямовисними бортами та загостреними кінцівками

Селітра – азотнокислі солі калія, отримані з туків і перегною. Використовувалися у виробництві пороху

Серм'яга – кафтан з грубого селянського сукна

Солодовня – приміщення, де вирощували та висушували солод

Смольчуг – гірний сорт поташу

Стахель – залізна загострена тичина за допомогою якої у заправі горна розрихлювалися і подрібнювалися злежані частини шихти

Стругизн – сокира, якою розрубували крицю на частини

Столовники – селяни, що працювали на промислах за харчі та одяг

Такса – оцінка

Тостамент – заповіт

Тартак – лісопильня, пили якої приводилися в рух енергією колеса водяного борошномельного млина

Фальба – попіл

Форма – отвір, через який повітря, що подавалося міхами, надходило в горно рудні

Формизель, формац – тичина для очистки ока форми

Цебер – невисока дерев'яна бочка

Црен, черин – залізна велика сковорода для виварювання солі із розсолу

Угода – договір, згода, порозуміння, погодження

Урочище – ділянка землі

Уфала – постанова, рішення

Челядник – прислуга, слуга

Універсал – назва наказів, що видавалися польськими королями, воєнноначальниками та гетьманами України

Чинш – оброк грошима чи натурою (продуктами, виробами, зерном, курами)

Шафар – прикажчик, осавул, управитель

Шинкувати – торгувати напоями

Шкут – велике річкове плоскодонне судно

Шопа – навіс, склад для зберігання поташу чи попелу

Шпихлер – приміщення, склад для зберігання зерна, різних матеріалів, товарів

Юрамент – присяга, свідчення, дане під присягою

Ятка – торгове місце на ринку, рундук

Навчальне видання

М.М. СТРИШЕНЕЦЬ
О.М. ПАВЛОВА
К.В. ПАВЛОВ

ПРОСТЕ ТОВАРНЕ ВИРОБНИЦТВО І ЗАРОДЖЕННЯ МАНУФАКТУР В УКРАЇНІ

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 25.02.2019. Формат 60×84 1/16
Ум. друк. арк. 15,15. Замовлення № 78. Тираж 300.
Папір офсетний Гарнітура Times. Друк офсетний.

Видавництво "Терен"
43025, м. Луцьк, вул. Гаврилюка, 14
Тел.: 050-2956548, 096-5880970
teren.lutsk@gmail.com

Свідоцтво Державного комітету телебачення
і радіомовлення України
ДК №1508 від 26.09.2003 р.

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП Іванюка В. П.
43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.
Свідоцтво Держкомінформу України
ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.

Стришенець М.М., Павлова О.М., Павлов К.В.

Просте товарне виробництво і зародження мануфактур в Україні :
монографія / М. М. Стришенець, О. М. Павлова, К. В. Павлов. – Луцьк :
видавництво "Терен", 2019. – 292 с.

ISBN 978-617-7680-41-2

В монографії досліджено процес переростання простого товарного виробництва у розвинене, зародження кооперації праці та початкових, зародкових форм мануфактури, ранніх ринкових виробничих відносин на основі сільських промислів України другої половини XVI – XVII ст. Окреслено технічне обладнання промислів, їх організація виробництва, розглянуто ринки збуту продукції, соціальне становище власників і орендарів, показано робочу силу та її джерела.

Видання рекомендоване науковцям, викладачам вищих навчальних закладів, авспірантам, здобувачам, студентам, всім тим, хто цікавиться економічною історією України.

ISBN 978-617-7680-41-2

УДК 330.34(477):338.3